

Prof.Dr.Bahaeddin Ögel

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ

5

Kültür Bakanlığı Yayınları

KÜLTÜR BAKANLIĞI

Yayınları: 244

Kültür Eserleri: 13

Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE
GİRİŞ
V

TÜRKLERDE GİYECEK VE SÜSLENME

(Göktürklerden Osmanlılara)

KÜLTÜR BAKANLIĞI — ANKARA 1978

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ V

Türklerde Giyecek Kültürü

Kültür Bakanlığının 20/III/1978 tarih ve 410 sayılı kararıyla birinci defa olarak 10.000 adet basılmıştır.

MİLLÎ EĞİTİM BASİMEVİ — İSTANBUL 1978

İ Ç İ N D E K İ L E R

TÜRKLER VE GİYECEK KÜLTÜRÜ

ELBİSE TARİHİNDE "METOD":

-1). Hayvancı ve savaşçı Türklerin elbiselerinin, diğer kavimlerden değişik olması: (S.2). -3). Saray ve şehirlerde giyilen elbiseleri, bütün bir kavim için geçerli saymanın, yanlış bir metod olması: (S.3).

I. B Ö L Ü M

ÜST GİYİMLER

1. KAFTAN : -Türk kavimlerinde kaftan: (S.5).
-Resmî ve mutlu gün kaftanları: (S.6). -Kaftan ve cübbe:
(S.6.). -Kaftan kumaşları: (S.7).

2. ÇAPAN VE ÇAPKIT: (S.7).

3. ÇEKMEN: (S.8).

4. DIŞ DON VE İÇLİK: (S.9).

II. B Ö L Ü M

YAKALAR

-Türklerde "yaka" sözü ve anlayışı: -"Yakalaşmak":
(S.51). -Yaka ve boğaz anlayışı: (S.52).

III. B Ö L Ü M

ILIK VE DÜĞME

-*ILIK*: -Oğuzlarda ve diğer Türklerde ilik: (S. 59).

-*DÜĞME*: -Düğme, kopça ve diğer elbise kancaları: (S. 60).

IV. B Ö L Ü M

KOL, YEN VE CEP

-Uzun, geniş ve normal yen: (S. 61). -Bir değer görüşü olarak yen: (S. 62). -*Cep*: Koyun, koyuncuk, künçük, köpçük ve yarıncık: (S. 62).

V. B Ö L Ü M

ETEK VE KUŞAKLAR

ETEK VE ÇEŞİTLERİ:

-1). Eteklik ve kürk etekler: (S. 71). -2). "Eteği toplama ve kıvrırma": (S. 71). -Yırtmaç çeşitleri: (S. 72).

KEMER VE KUŞAK:

-“Bel-bağı”: (S. 73). -Hakanların kuşağı: (S. 73). -Kalyış. -Toka. -Diğer Türk kuşakları: (S. 74).

VI. B Ö L Ü M

DİKİŞ DİKME

DİKİŞ VE DİKME:

-Çatma ve dikme: (S. 95). -Dikiş çeşitleri. -İğne ve iplik: (S. 96). -İğne deliği ve iplik takma: (S. 97). -Çuvaldız: (S. 97). -Biz ve deliciler: (S. 98).

TERZİ, YÜKSEK VE ÜTÜ:

-Teerzi ve dikici: (S. 98). -Yüksük ve yüksük takma. -Ütü ve ütüleme: (S. 99).

VII. B Ö L Ü M

ŞALVAR VE PANTALON

-Şalvar ve şalvar çeşitleri: (S. 101). -Askerler, hayvancılar ve deri pantolon: (S. 102).

VIII. B Ö L Ü M

ÇİZME VE AYAKKABI

ÇİZME:

-Keçe çizme: (S. 113). -Deri çizme. -Edik ve yarım çizmeler: (S. 114). -Kırmızı ve sarı çizme: (S. 115).

AYAKKABI: (S. 116).

-Notlar: (S. 117).

IX. B Ö L Ü M

TÜRK DOKUMACILIĞI

1. *İP VE İPLİK*: -İp ve iplik anlayışı: (S. 137). -a). İnce ve kalın iplikler. -b). Çok katlı iplikler: (S. 139). -c). İki katlı iplikler: (S. 140).

2. *İPLİK BÜKME VE İPLİK EĞİRME*: -a). İğ ve Türk iğleri: (S. 141). -b). Eğirme ve iplik bükme: (S. 143). -c). “B ü k m e k, büyümek ve bükünmek”:

3. *ÇIKRIK*: -Uygurlar ve çıkrik. -Eski Anadolu Türkleri ve çıkrik: (S. 145).

5. *YÜN ATMA*: -a). Yün ve yapağı atma: (S.149).
-b). Yün kırkma ve yün ditme. -c). Yün hallacı: (S.150).

6. *PAMUK ATMA*: -a). Hallaç yayı: (S.151). -b). Hallaç tokmağı ve çubuğu: (S.152).

4. *YUMAK VE MAKARA*: -a). "Eğrim": (S.146).
-b). "Kelep". -ç). "Çıyırık" ve "beziğ": (S.147). -d). Makaralı yumak: (S.148).

7. *DOKUMA*: -1). Türk bezi ve çeşitleri: (S.152).
-2). Dokuma ve dokumacı: (S.154). -3). Dokuma ve dokumak. -4). Dokumacı ve bezci. -5). Örücü ve dokumacı: (S.155). -6). Dokumacılıkta Türklerin Moğollara tesirleri: (S.156). -7). "Kumaş" sözü ve Türkler: (S.157). -8). Dokuma tezgâhı ile "arış" ve "argaç": (S.157).

8. *YÜNCÜLÜK*: -1). Türklerde "Yün" bilgisi: (S.159). -2). Türklerde "yapağı" ve yapağı bilgisi: (S.160).
-3). Türklerde yün çeşitleri: (S.161). -*KİL VE KILI İŞLEME*: (s.162).

9. *TÜRKLER "DERİCİLİK"*: -Deri ve içtimai değeri: (S.162). -1). Türklerde deri adları: (S.163). -2). Deri yüzme ve soyma: (S.165). -3). Eski Türklerde bazı deri çeşitleri: (S.165). -4). Derinin bölümleri: (S.168).

-*NOTLAR*: (S.170).

X. B Ö L Ü M

BAŞLIKLAR

A. *BAŞ ÖRTÜLERİ*: -1). Bürüncek ve bürüncük: (S.189). -2). "Yaşmak": (S.191). -"Közenek, peçe, tülband, sorguç": (S.192).

B. *BOYUNBAĞI VE DOLAK*: -1). Boyunbağı. -2). Dolak: (S.193). -3). Sargı: "Sargı ve dolak, başörtüsü, yapık, çatki, kaşbastı": (S.194).

XI. B Ö L Ü M

KÜPE VE HALKALAR

1. *KÜPE*: -"Kübe, salkım küpe, altun küpe", kadın ve erkek küpeleri: (S.243).

2. *ISIRGA*: "Isırğa" ve "sırğa". Ortaasya'dan Anadolu'ya geçiş: (S.244-5).

3. *DiĞER TÜRK KÜPELERİ*: "Tolgag, ökmek": (S.245).

4. *HALKA VE TÜRKLER*: "Alga, kulakçak, kötürge": (S.246).

XII. B Ö L Ü M

KOLYE, BİLEZİK VE YÜZÜKLER

GERDANLIK VE KOLYELER: -1). "Böğüslük". -2).

"Boğmak": (S.253). -3). "Sıkma ve sıkınduruk". -4). "Bağırdağ". -5). "Boğazkıstı, boğsuk": (S.254). -6). Boncuk ve inci dizisi: (S.255). -7). İnci dizisi: Oğuzlarda ve Doğu Türklerinde: (S.256). -8). Boyun halkası: (S.257).

BİLEZİKLER VE KOLÇAKLAR: -Ana ve yan tâbirler: (S.257). -1). Bilezik: Türklerin "bilezik" sözü ve dünyada yayılışı: (S.255). -2). "Bilezik takmak": (S.259). -3). "Bilekbağı" ve "bilekçek"ler. -4). "Kolbağı" ve "kolçak": (S.260).

YÜZÜKLER: -"Yüzük" ve "üzük". -1). Yüzük ve yüzük parmağı: (S.261). -2). Kaşlı ve kaşsız yüzük. -3). Halka yüzük: (S.262). -4). "Nişan" ve "gerdek" yüzüğü: (S.263). -5). Uğurlu ve sihirli yüzükler: (S.264).

-*NOTLAR*: (S.264).

XIII. B Ö L Ü M

SAÇ VE SAÇ TUVALETİ

-1. *TÜRK ERKEKLERİNİN UZUN SAÇLARI*: -Uzun saçlı ve dazlak başlar: (S. 273). -2. *TÜRK SAÇLARININ ŞEKİLLERİ*: "Kısa, gür, kabarık ve yaygın" saçlar: (S. 274). -3. *DÜZ VE KIVIRCIK SAÇLAR*: (S. 276). -4. *SAÇ RENKLERİ VE TÜRKLER*: "Kara, kumral, ağ ve gök saçlar": (S. 277). -5. *SAÇ ÖRGÜLERİ*: Uygurlardan Anadolu'ya: (S. 278). -6. *SAÇ BAĞLARI*: Arka ve ön saç bağları, saçın uzunluğu: (S. 279). -7. *KESİLMİŞ SAÇLAR VE DAZLAK BAŞ*: Türklerin uzun saç modası ve Moğolların dazlak başlı ataları: (S. 281). -*MASALLARDAKİ "KELOĞLAN" MOTİFİNİN ESKİ TÜRK MENŞELERİ*: "Daz, taz, taşşa"ların, iyilik, cesaret ve zekâ sembolü olmaları: (S. 283).

-UYGURLARDA SAÇ ÖRGÜLERİ: (S. 284).

XIV. B Ö L Ü M

SAKAL VE BIYIK

SAKAL:

-SAKALLI VE SAKALSIZ TÜRKLER: -1). Türklerde "sakal" sözü ve kökleri. -2). Sakallı ve sakalsız Türkler: (S. 306). -3). Türkler ve sakal şekilleri: (S. 308). -3). Türkler ve sakalların renkleri: (S. 309).

BIYIK:

-"Bıyık" sözü: (S. 310). -Uzun Türk bıyıkları: (S. 311). *KAŞ VE GÖZ*: "İnce, kalın, eğme ve yay" kaşlar: (S. 312).

TIRAŞ VE USTURA: Saç, sakal tıraşı; berber ve ustura: (S. 313).

-NOTLAR: (S. 315).

XV. B Ö L Ü M

KADINLARA AİT EV EŞYALARI

1. *AYNA*: -1). Cam aynalar: (S. 322). -2). Çin aynaları. -3). İki yüzlü Türk aynaları. -4). Madenden yapılmış aynalar: (S. 323). -5). Aynanın kabı ve kılıfı: (S. 324). -*TÜRKLERİN AYNA HAKKINDAKİ BAZI GÖRÜŞ VE DÜŞÜNCELERİ*: -1). Ayna ve su. -2). Aynanın parlaklık ve saydamlığı: (S. 324).

2. *FIRÇA*: -Temizlik fırçası. -Yazı fırçası: (S. 325).

3. *MAKAS*: -1). "Sındı" veya "sındu". -2). "Bıçguç". -3). "Kayçı": (S. 326). -4). "Kıptı". -5). Koyun kırkma makası ve "kırkı": (S. 327).

4. *ÜTÜ*: -"Ütük" ve "ütmek". -Elbise ütüsü. -Kıl ve saç ütüsü: (S. 328).

5. *YELPAZE*: -Yelpaze, yelpâzelenmek, "sinek üsele-yecek": (S. 328).

6. *SÜS ZİNCİRİ*: (S. 330).

XVI. B Ö L Ü M

OYA VE NAKİŞ

1. *BEZEME VE NAKİŞ*: -1). "Bediz": (S. 341). -2). "Bezek" ve "bezemek". -3). "Esrilemek" ve "benek": -Keçeyi nakışlama. -Benekleme: (S. 343).

2. *OYALAR*: -1). Oya ve oyma: (S. 344). -2). Kırkma ve işlemeli kenar oyaları: (S. 345). -3). Nakış örnekleri ve "tür": (S. 346).

3. OYALARIN ÇEŞİTLERİ: -1). Çin iğnesi: (S.347). -2). Altın, gümüş ve bakır tel ile işleme: (S.348). -3). "Otururma": (S.349). -4). Antep işleri: (S.350).

4. UYGUR İŞLEMLERİ: -1). Verev ve pesend iğneler. -Tığ zincirleri: (S.351).

XVII. B Ö L Ü M

TÜRKLERDE PAMUK VE PAMUKLU KUMAŞLAR

PAMUKÇULUK:

-1). Türklerde pamukçuluk ve pamuk bilgisi: (S.353). -2). "Böz" ve "bözçi": (S.354). -3). Türklerde "pamuk" sözünün görünmesi ve gelişmesi: (S.355). -4). Türklerde pamuk ve "çigit". -5). Pamuk ile ilgili eski Türk sözleri: (S.357). -6). Pamuk ile ilgili diğer Türk görüşleri: (S.360). -7). Pamuklu kumaşlar ve dokumalar: (S.361).

TÜRK PAMUKLULARI:

-1). "Çek". -2). Kolalı ve havlı kumaşlar: (S.302). -3). "Kemek". -4). "Kıtlık": (S.363). -5). "Köpen": (S.364). -YABANCI KÜLTÜRLERDEN GELEN BAZI PAMUKLULAR: (S.365).

PAMUKLU KUMAŞLARIN DOKUNMASI:

-1). Bez dokuma. -2). Erkek dokumacılar. -3). Bezi kolalama ve kitreleme: (S.366). -4). Bezin, "arış" ve "ar-kacı": (S.367).

PAMUKLU BEZLER:

1. Seyrek bez. -2). Kalın bez: (S.367). -3). Pamuk bezi. -4). Bezin eni. -5). İyi ve kötü pamuk: (S.368).

PAMUĞU ÇİĞİTLEME VE ATMA:

1. Pamuğu çiğitleme: (S.369). -2). Pamuğun kozası. -3). Pamuk atma ve hallaç: (S.370).

PAMUKÇU PAMUK TARLASI VE ANBARI: (S.370).

BEZ ÖLÇÜLERİ VE BEZİ BİÇME:

-1). Pamuk balyası ve dengi: (S.371). -2). Karış veya arşın ile bez ölçme: (S.372). -3). Türk arşını: (S.373). -4). "Bir kucak bez" sözü ve mânâsı: (S.374).

XVIII. B Ö L Ü M

TÜRKLERDE KENDİR VE KETEN ZİRAATI

1. KETEN-KENDİR ZİRAATI VE ORTAASYA: (S.375).

2. KETEN VE KENDİR ÖRME: (S.376).

3. TÜRKLERDE KENDİR VE KETEN:

-1). Türklerde, keten ve kendirin aynı deyişle anılması: (S.377). -2). Türklerde kendir ve keten çeşitleri. -3). "Keten" sözü, Türklerde ilk defa ne zaman görüldü?: (S.378). -4). Ketene Türkler tarafından, "ak, yumuşak" veya "ipek-kendir" denmesi. -5). Anadolu Türklerinde keten ile ilgili gelişmeler: (S.379).

4. KETEN VE KENDİR TOHUMU: (S.381).

5. TÜRKLERDE KENDİR VE KENEVİR:

-Uygurlarda kendir ziraatı: (S.382). -Batı Türklerin-
de kendir. -Kaşgarlı Mahmud'a göre kendir: (S.383). -1).
Kendir sapları. -2). "*Kmnab*": (S.384). -3). Kendir çeşit-
leri: (S.385). -4). Kendir yağı (*C. sativae oleum*). -5). Ken-
dir tohumu: (*C. sativae semen*): (S.386).

6. HİND KENDİRİ: (*Cannabis indica*): (S.387).

XIX. B Ö L Ü M

TÜRKLERDE İPEK VE İPEKLİ KUMAŞLAR

İPEKÇİLİK VE İPEK BÖCEKÇİLİĞİ:

-1. "İPEK" SÖZÜ: (S.389).

-2. İPEK BÖCEĞİ: -1). "Ağ kurdu". -2). "Gügül" ve-
ya "gügül kurdu": (S.390). -3). İPEK KOZASI: (S.391).

İPEKLİ KUMAŞLAR:

-1). "Ağ ı" sözü ve Çin ipeklileri: (S.392). -2). Al-
tınlı kumaş: (S.395). -3). Atlas: (S.396).

"BARÇIN" VE BARÇIN ÇEŞİTLERİ:

-1). "Eşüklüg barçın". -2). Yollu veya "yolak barçın":
(S.397). -3). Yeşil yüzlü barçın: (S.398). -4). Döşeklik
barçın. -5). Barçının rengi ve solması. -6). İpekli kumaş-
ları "ölçme": (S.398). -7). İpekli kumaşların "yaması":
(S.399).

DEDE KORKUT'TAKİ "ÇIKINI - CÜBBE" SÖZÜ:
(S.399).

DİĞER ESKİ TÜRK İPEKLİLERİ:

-1). "Çit": (S.400). -2). "Çuz". -3). "Eşkirti" veya
"eşkürti": (S.401). -4). "Kemha". -5). "Kasa". -6). "Ka-
çaç". -7). "Kutay": (S.402). -8). "Tavar" sözü ve kumaş.
-9). "Torku": (S.403).

TÜRKLERE GİRMİŞ OLAN BAZI ÇİNCE KUMAŞ
ADLARI: (S.404).

TÜRKLER VE "GİYECEK" KÜLTÜRÜ

ELBİSE TARİHİNDE "METOD"-

1. Hayvancı ve savaşçı Türklerin elbiselerinin diğer kavimlerden değişik olması:

Bugün olduğu gibi dün de, pamuk veya pirinç tarlasında çalışanlarla, at üzerinde hayvan güden kişi veya kavimlerin elbiseleri aynı olamazdı. Evde veya dükkânda oturanların ise, daha değişik giyimeleri yine tabii görülmeliydi. Bu sebeple giyim tarihini incelerken, bu gibi değişik şartları gözönünden uzak tutmamak, bir ilim metodu gereğidir.

Bununla beraber Çin'de, tarlada giyilen elbiseler biraz daha değişik olarak, şehirlerde de görülebiliyordu. Değişiklik daha çok, kullanılan malzeme ve kumaşa kendini gösteriyordu. Yani bu girişle demek istiyoruz ki, tarlada veya dükkânda çalışan Çinlilerin elbiselerinde, ancak kumaş bakımından bazı ayrılıklar vardı. Fakat elbiselerin hepsi de, nihayet bir kaç Çin elbise tipi içinde toplanabiliyorlardı. Bölge ayrılıklarına rağmen "Çin elbisesi" denince, hayâlimizde şekil ve biçim bakımından müsterek bir tip canlandırabiliriz.

Hayvancı Türkler ise, daha değişik şartlar içinde yaşıyorlardı. Türkler için, çalılara, taşlara ve so-

ğuğa karşı dayanabilen elbiseler gerekliydi. Türkler, Çinliler ve Araplarda olduğu gibi, “*ata entari ile bine-mezlerdi*”. Bu sebeple atın sürtünme ve bacaklarda yara açma gibi tehlikelerden korunmak için, “*kalın pantolon ve çizme*” giyinme zorunda idiler. Ç i n ’de “*ipek kuşaklar*”, binlerce yıl kullanılmış ve âdetâ Çin edebiyatı ile danslarında, sembol olmuşlardı. Hayvancı Türklerin, yiyecek ve silahlarını asabilmek için, kalın “*deri kemer*”lere ihtiyaçları vardı. Daima açık havada dolaşma ihtiyacı, “*kalın palto ve kürk-lerin*” kullanılmasını da gerektiriyordu. Soğuğa ve rüzgâra karşı, “*kulaklıklı ve enselikli şapkalar*” giymek de işin ve iklimin bir icâbı idi.

2. Türk elbiselerinin kumaş ve malzemelerinin ayrı olması:

Giyim tarihini inceliyecek olanlar, her şeyden önce elbise yapmak için gerekli malzemenin, o memlekette bol miktarda bulunup bulunmadığını da araştırmak zorundadırlar. Ç i n ’de ipek ve pamuk gibi lifler, giyim eşyalarının ana malzemesini teşkil ediyorlardı. Giyimde, ayrıca “*dinden gelen tesirler*” de vardı. Meselâ B u d i s t memleketlerde, “*deri elbise ve ayakkabı*” aramak, ilmi metoda olduğu kadar, akla da aykırıdır. Budistler, bunu bir “*barbarlık*” sayarlardı. Yalnızca Budizmde değil; eski Çin’de de böyle idi. Bunun yanında “*Hayvancı Türklerde*” ise, i p e k ve p a m u k elbiseleri yerli bir giyim olarak kabul etmek de, aynı şekilde yanlıştır. *Türk elbiselerinin esâsını, yün, deri ve kürk meydana getirirdi.*

3. Saray ve şehirde giyilen elbiseleri bütün bir kavim için geçerli saymak, yanlış bir metoddur:

Son zamanlarda saray minyatürlerine ve seyyâhların çizdikleri resimlere bakılarak, “*Türk giyim tarihi*” hakkında bazı yazılar yazıldığı görülmektedir. Bu da, yanlış bir metoddur. Saraylar ve bilhassa başkentler, her zaman için *dış tesirlere açık* bölgelerdir. Bu sebeple böyle giyimleri, *Anadolu Türk giyiminin* bir örneği olarak ele almak, bizi yalnızca yanlış yola götürür. Aslında Anadolu köylüsü, “*muhafazakâr*” kalmıştır. İ s t a n b u l ise daima değişmiş ve dış modayı izlemiştir. Bu sebeple biz burada yalnızca, “*Anadolu giyiminin Ortaasya menşeleri*” hakkında kısa bir araştırmayı, örnek olarak vermeğe çalışacağız.

Resim: 1. Uyghur saray çalgıcısı.

I.

B Ö L Ü M

ÜST GİYİMLER

Bu bölümde, üzerimize giyilen palto, kaftan, ceket ve buna benzer üst giyimleri inceliyeceğiz. İzleyeceğimiz sıra ise, alfabe sırasına göre olmayacaktır. Sırayı daha çok, sözlerin ehemmiyetlerine ve Türk kültüründeki kullanılışlarına göre düzenliyeceğiz:

1. KAFTAN :

Türk kavimlerinde kaftan:

Kaftan sözünün aslının farsça olduğu söylenir. Fakat Ahmed Vefik Paşa'ya göre farsça *haftan* sözünün aslı, türkçe *kaptan*'dan gelmiştir 1). Bu mesele, şimdilik karanlıktır. Kaftan, İran'da giyilen bir nevi, pamuklu bir savaş elbisesi idi. İçine, ham ipek de konurdu. Asım Efendi'ye göre bu giyim, Türkistan'da *kalmakî* ve Anadolu'da da *çukal* denilen, zırhın karşılığıdır 2). Kaftan, Çağatay lehçesinde ise *kaptan* şeklinde söylenir 3). Herhalde Ahmet Vefik Paşa, buna bakarak yukarıdaki hükmünü vermişti. Ortaasya lehçelerinde ise bu söz pek görülmez. Daha çok Anadolu, Kırım ve Karaim Türklerinde yaygındır 4). Bu söz, Memlük Türk lehçesinde de,

kaftan şeklinde görülür 5). Bu son kaynaktan kaftanın, ince ve *kaba* cinslerinin varlığını da öğreniyoruz. Kaftan sözünün Ortaasya lehçelerinde bulunmamasına rağmen, Kaşgarlı Mahmud'un kaftandan söz açması da, üzerinde durulacak mühim bir noktadır. Bu kaynaktan öğrendiğimize göre kaftanın, "*kolları ve ilikleri*" de vardı 6). Ayrıca, "*ol kaftan kürşadı*" örneğinden ise, kaftanın bir *kuşağı*'nın bulunduğunu da öğreniyoruz 7).

Resmî ve mutlu gün kaftanları-

Tabii olarak kaftan sözünün karşıladığı giyim şekilleri, her çağa göre değişiyordu. Dede Korkut'ta, mutlu bir günde giyilen *kırmızı kaftan*'dan söz açıldığı gibi, gelinin güveye hediye olarak verdiği, "*ergenlik kırmızı kaftan*"dan da bahsedilmekte idi. *Ardı yırtıklı*, yani "*y ı r t m a ç l ı*" kaftanı da, yine burada görüyoruz. Türklerin *koyu kırmızı kaftan*'larından, Arap seyyâhları da söz etmektedirler 8). Eski Anadoluluların metinlerinde ise, böyle resmî günlerde giyilen ağır elbiselere, *kişilik kaftan* veya *kişilik kaftanı* gibi adlar veriliyordu 9).

Kaftan ve cübbe:

Kaftan ile cübbe, sözleri ise, Türkler müslüman olduktan sonra artık birbirine karıştırılmışlardı. Cübbe sözünün önem kazanmasına rağmen, yine de kaftan sözünden vazgeçilememişti. En eski bir Anadolu metninde, hükümdarlık alâmetleri ise şöyle sıralanıyordu: "*Geydiği cübbe ve kaftan ve kur kuşak 100*)." *Fatih*'in elbisesi ile ilgili eski

bir yazımızda ise, "*cübbenin kaftan üzerine giyiniildiği*" üzerinde durmuştuk 11). Bütün bunlara rağmen, Osmanlı çağında, cübbe ile kaftanın birbirine karıştırıldığı da bir gerçektir. *Cübbe'ye Dede Korkut*'un pek çok yerlerinde de rastlamaktayız. Bazan cübbe ile kaftan sözlerinin, yanyana söylendiği yerler de görülmektedir.

Kaftan kumaşları:

Kaftanın dokunduğu malzemeye gelince, bu da her çağa göre değişirdi. Ahmed Vefik Paşa'ya göre kaftanlar, bir nevi "*astarsız cübbeler*" idiler 12). Öyle anlaşıyor ki, astarlı kaftanlara daha çok, *kapama* adı veriliyordu. Bunların içi de yaygın olarak pamukla dolduruluyordu 13). Ortaasya Türkleri ise, "yünden yapılmış köle ve hizmetçilerin giydiği" kaftanlara, *çekrek kapa* derlerdi 14). *Kapama* ile *kapa* sözü arasında ne gibi bir ilgi bulunduğunu bilemiyoruz. *Kaba* şeklinde söylenen elbise adlarının çoğunun, *arapça*dan geldiğini de unutmamamız gerekir.

Kemsel veya *Kemsal* sözleri de, Kırgızların kalın pamuk astarlı kaftanları için söylenilen bir tâbirdir 15). Sözün söylenişi, bize yabancı bir kökü hatırlatıyordu. Bu, Kırgızların *çapan* dedikleri kaftanlardan ayrı idi.

2. ÇAPAN, ŞAPAN, ÇAPKIT :

Türklerin bu üst giyimi, herhalde üzerinde en çok durulması gereken, bir elbise olmalıdır. *E r z u-*

rum ve iç el'de, yaygın olarak ceketlere, *çapan* derler. K e r k ü k Türkleri ise bu sözü, yalnızca kaput bezi için kullanırlardı 16). Aslında ise eski Türkler, yalnızca üst giyim ve kaftanlara bu adı verirlerdi. Çoğu zaman da bu elbise, *çapan çapkıt* şeklinde, iki sözle adlandırılırdı.

İ s l â m i y e t t e n sonra ise bu, Buharalıların giydiği uzun cübbe veya kaftanlar için söylenen bir tâbir olmağa başlamıştı. Sözlüklerde, "*kırmızı çapan*" veya "*Çapan, eski Yemen kaftanıdır, hırka mânâsı-nadır*" gibi, açıklamalar da buluyoruz 17). Görülüyor ki aynı söz, hem palto, hem "c e k e t" ve hem de "h ı r k a" için kullanılıyordu. Aslında "kısa alt giyim", yani ceket veya hırkalar, eski Türklerde *cekrek*, *çekrek* sözleri ile karşılanırdı. Bu, bir U y g u r sözüdür. Küçük hırkaya ise, *cengşü* adı verirlerdi 18). Bu Türk sözü, sonradan m o ğ o l c a'ya da, *çapan* şeklinde geçmiştir 19). Çapan, Çuvaş ağzında da aynı şekilde söylenirdi.

3. ÇEKMEN :

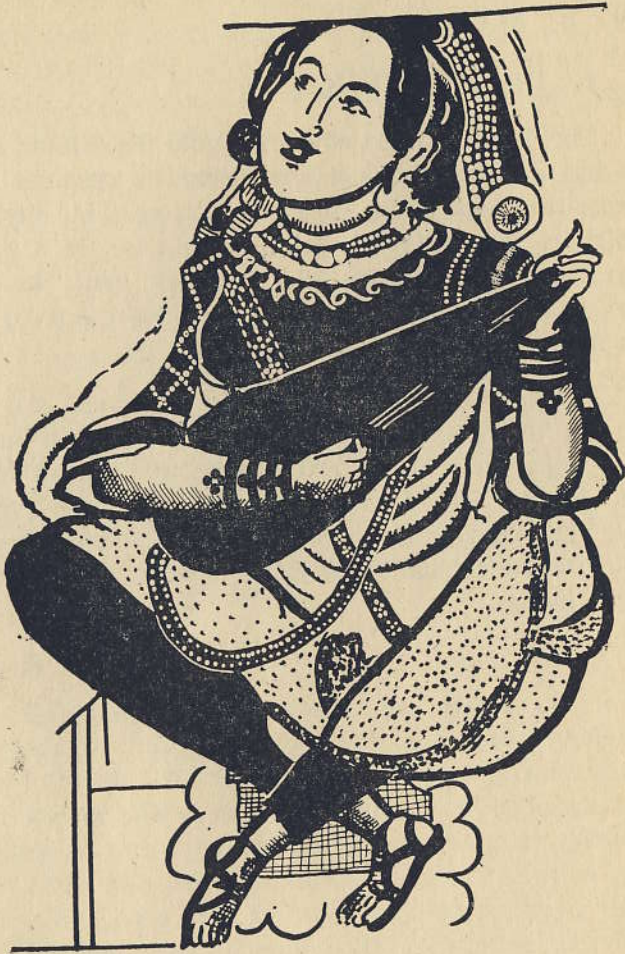
Çekmen sözü A n a d o l u'da, meselâ G ö r e l e bölgesinde, "yün ve kıldan yapılmış çoban abaları" için kullanılan bir sözdür 20). Aslında, *çekmen* sözünün türkçe kök ve ekleri de bellidir. "Vücûda sıkı bir şekilde sarılan bu uzun elbise"ye, Kazan'da *çikmen* ve Çuvaşlarda ise, *sekman* adı verilirdi. A h m e d Vefik Paşa ise, bu sözü *çapkan*(?) veya *cepken*'den getirmek istemişti 21). Bununla beraber Paşa, *çekmen* sözünü anlatırken, "Cepken, yağmurluk, bol şalvar, baranî ç e k m e n" demekten de,

kendini alamıyordu. Cepken'in kısa bir ceket olduğunu da, ayrıca söylemişti.

4. DIŞ DON VE İÇLİK :

Türkler bu sözleri söylemek yolu ile, aslında içe ve dışa giyilen elbiseleri birbirlerinden ayırmak istemişlerdi. *İçlik* sözü, Türklerin çok eski bir giyim tâbiridir. "Dışa giyilen elbiseler" için ise, H a r e z m ş a h l a r çağında bile, *taşkı ton*, yani "dış elbise, dışa giyilen don" denilirdi 22). Eski A n a d o l u metinlerinde, buna *üstlük* denir.

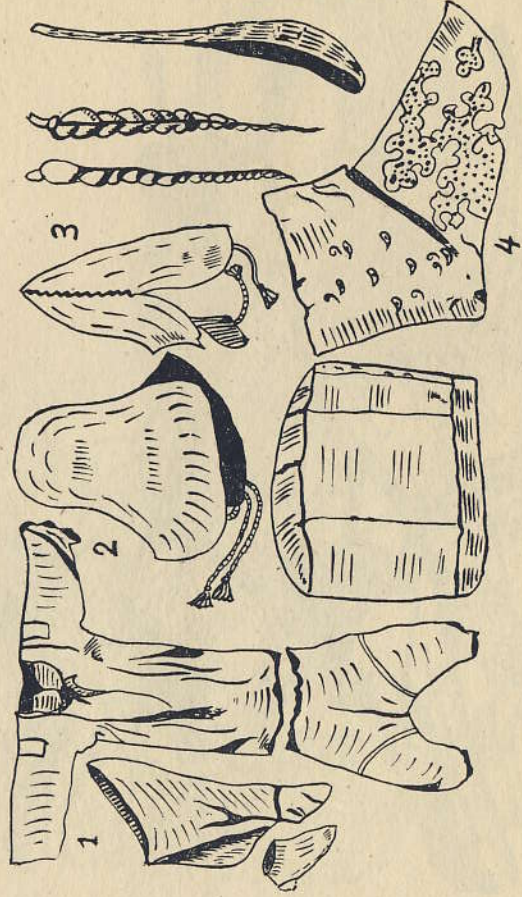
Kaftan, aba, palto, ceket, hırka hakkında, A n a d o l u'da yaşayan o kadar çok söz vardır ki bunların hepsinin üzerinde, bu kitapta durmamıza imkân yoktur. Biz burada ancak bir kaç örnek vermek yolu ile yetinmeğe çalıştık. Şimdi, elbisenin en yukarı kısımlarından birer örnek vererek aşağılarına doğru inelim.

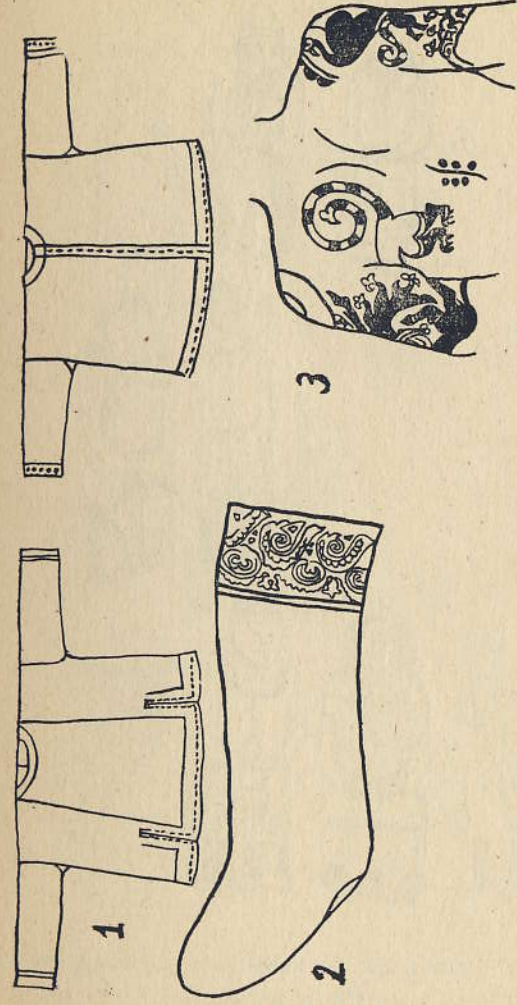
Resim: 2. Diğer bir Uyghur çalgıcısı: (Hint tesirli).

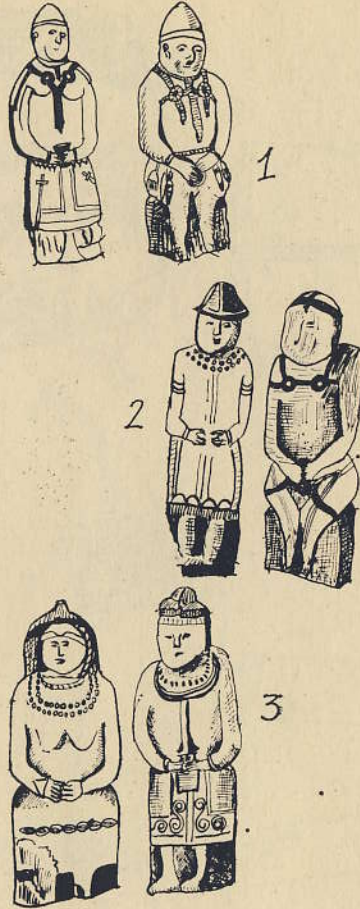
Resim: 3. Uyghur saray flütçüleri.

Resim: 4. Hun çağına ait elbise ve saç örgüleri.

Resim: 5. Hun çağına ait elbise, çizme ve döğünler.

Resim: 6. Ortaavrupa heykelcikleri: (Ortaasya ve Avrupa kültür karışımı).

Resim: 7. Ortaasya'dan bazı kıyafet örnekleri.

Resim: 8. Ortaasya ve Çin karışımı üstlükler; (Cami üf-Tevarih).

Resim: 9. Fatih albümünde Ortaasya ve Çin karışımı bir derviş kıyafeti.

Resim: 10. Göktürk çağına ait bir üstlük.

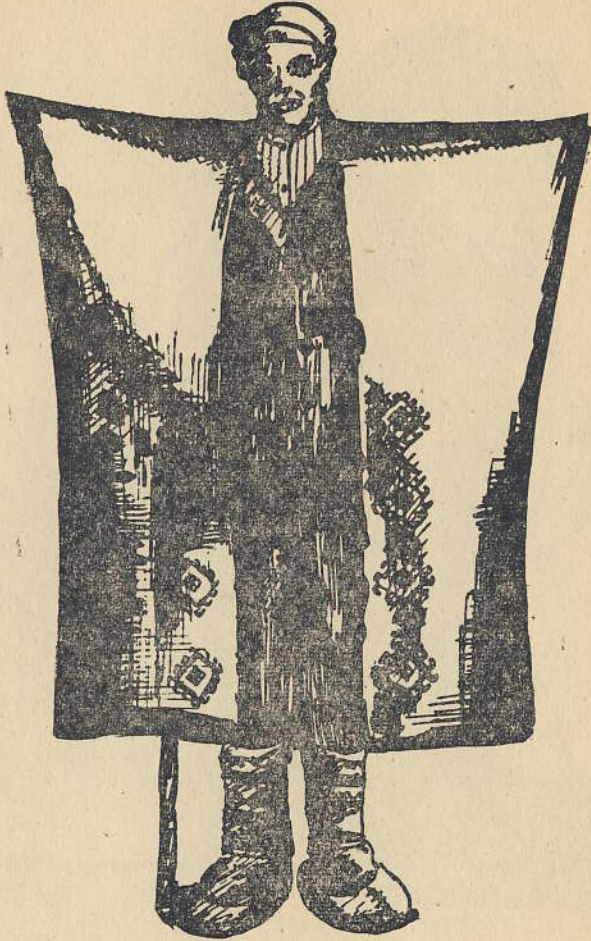
Resim: 11. Ortaasya kaftanlı iki Uygur beyi.

Resim: 12. Fatih Albümünde ve Ortaasya üslûbunda iki derviş üstlüğü.

Resim: 13. Fatih albümünde, yaylacı ve savaşçı bir bey üstlüğü.

Resim: 14. Anadolu'da çoban abası.

Resim: 15. Bir Uyghur beyinin geniş ve kapalı bir üstlüğü.
Yırtmaçlı.

Resim: 16. Uyghur rahiplerinin yırtmaçlı cübbeleri

Resim: 17. Çinlilere göre Kubilay Han ve sırmalı, kapalı yakalı üstlüğü. Üstte, Faith albümünde görülen bir Çin büyüğü.

Resim: 18. Kıpçak-Karagay Türklerinin ak-sekmen veya ak-çekmen dedikleri paltoları. Altta, Batı Türkistan üstlükleri.

Resim: 19. Azerbaycan Türklerinde ustlükler.

Resim: 20. Uygurlarda kısa kollu kaftanlar.

Resim: 21. Uygurlarda kısa kollu ev veya mâbed kaftanları.

Resim: 22. Uyğurlarda elbise yerine giyilen hafif kaftanlar.

Resim: 23. Oğuz Kağan'ın ağır ve kısa kollu kaftanı;
(Farsça Oğuz destanında).

Resim: 24. Bir Türk beyinin kısa kollu ve süslü kaftanı (Fatih albümü).

Resim: 25. Oğuz Kağanı karşılayan sarıklı hocalar.

Resim: 26. Oğuz Kağan destanından bir savaş sahnesi.

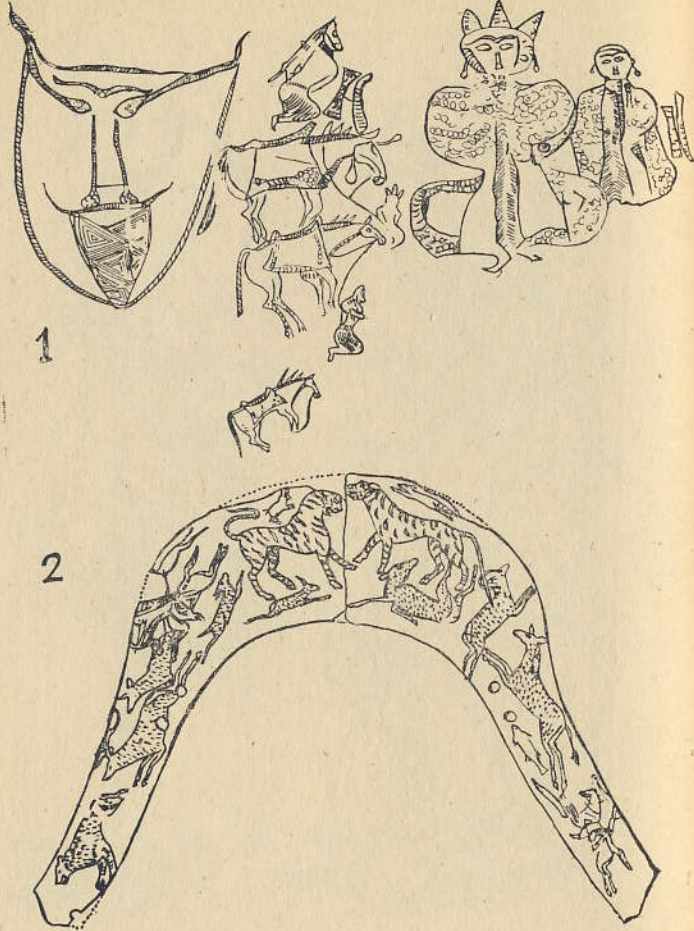
Resim: 27. Oğuz Kağan destanında kürklü ve ağır kaftanlar.

Resim: 28. Uygurlarda hafif ve kısa kollu kaftanlar.

Resim: 29. Fatih albümünde Ortaasya köklü resimler ve kürklü kaftanlar.

Resim: 30. Hunların Kudırge kurganında bulunmuş kürklü tanrı ve tanrıçaları.

Resim: 31. Çin tarihlerine göre Hıday devletini kuran bir Kitan atlısı ve geniş kürkü.

Resim: 32. Fatih albümünde kürklü zırhlar:
(Ortaasya asıllı).

Resim: 33. Kürklü bir Ortaasyalı bey: (Fatih albümünde).

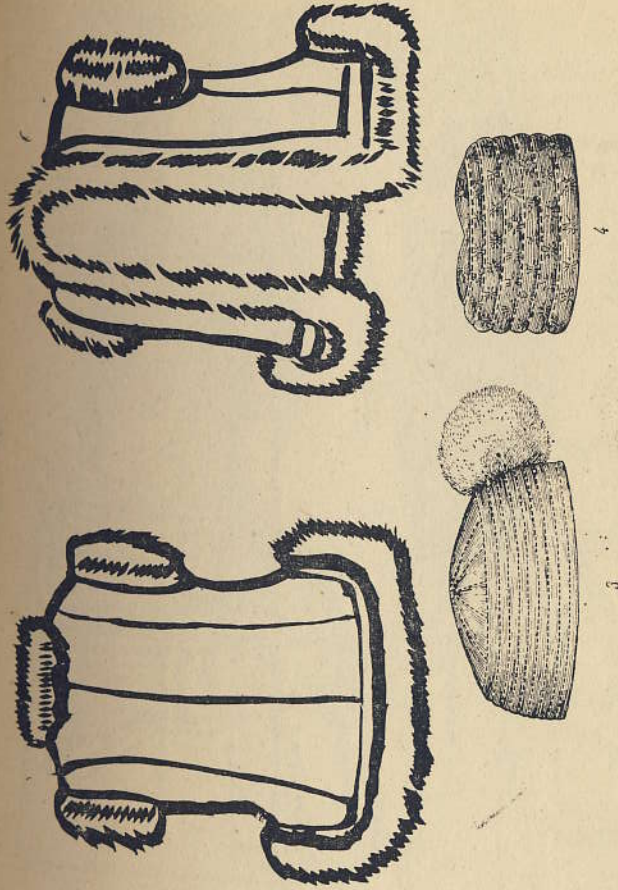
Resim: 34. İçten kürklü ve Ortaasya çizmeli, oyun oynayan bir bey: (Fatih albümünde).

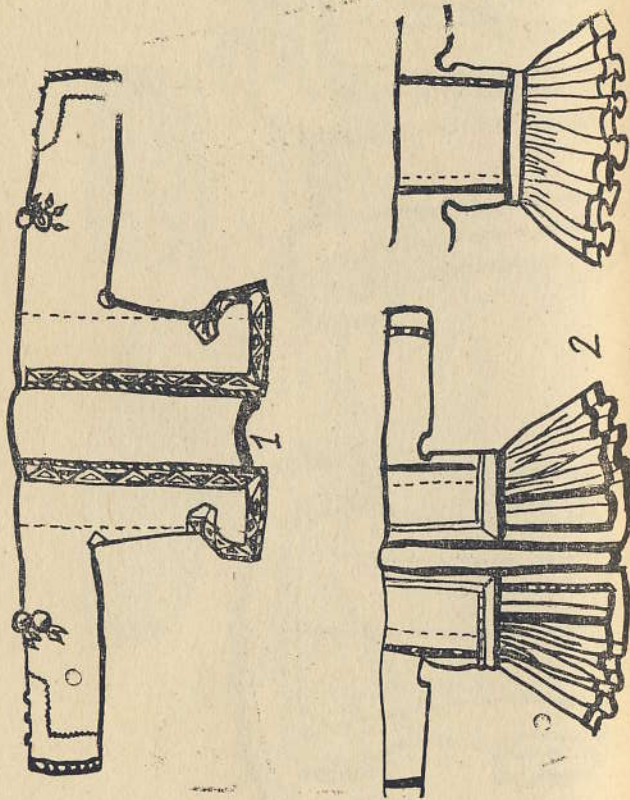
Resim: 35. Fatih albümünde Ortaasya kürklü ve bambu dallı bazı kişiler.

Resim: 36. Ortaasya Çin karışımı bir çepken ve üç etek:
(Fatih albümünde).

Resim: 37. Azerbaycan kürklü çepkenleri:
(Rasim Efendi'den).

Resim: 38. Azerbaycan sâde ve etekli çepkenleri

Resim: 39. Doğu Türkistan'da kadın çepken ve kuşağı.

Resim: 40. Azerbaycan Türklerinde kadın çepkenleri:
(Rasim Efendi'den).

Resim: 41. Rasim Efendi'ye göre Azerbaycan Türklerinde
bazı çepkenler.

Resim: 42. Uyghur savaşçılarının uzun kollu kaftanları.

II.

BÖLÜM

YAKALAR

Yaka, türkçenin en eski sözlerinden biridir. Esas mânâsı, "kıyı ve kenar" demektir. "Elbise yakası" mânâsına da gelir. Moğolcada, *caka* şeklinde söylenir. Harezmişahlar çağında, "*Yaka kıldı könglekke, yaka tıkti könglekke*", yani, "gömleğe yaka dikti, taktı 23)", deniyordu. Ayrıca, "*yaka kırığı*", yani "yaka kenarı" gibi, sözlere de rastlıyoruz 24). Selçuk çağında ise, *yurun yuka (yaka)*, "ipek yaka" deyişinden söz ediliyordu 25). Ortaasya'nın bir çok ağızlarında ise yakaya, *caka* denilir. Orada da, *kayırma caka*, "yatık, bükülebi-len yaka"; *tik caka*, "dik yaka" gibi yaka çeşitlerine rastlanır. "Elbiseye yaka takmak veya dikmek" ise geniş olarak *cakalamak* fiili ile yapılırdı 26). Anadoluda *sırma yaka*, nasıl bir "iyi gün elbisesi" idiyse, orada da "*yakasını kunduz derisinden yapayım*" gibi sözlerle, iyi dilek ve vaâdlerde bulunulurdu 27). Dik yakalar ise aslında bir Çin modası idiler.

Yakalaşmak :

Dede Korkut'da "*gizli yaka tutuban yilistiler*", veya "*yakangıla boğazından tutuban*" gibi, döğüşmekle ilgili deyişler vardır. Ortaasyada da "birbirinin yakasına sarılmak" mânâsına söylenen, *cakalaşmak*, "yakalaşmak" gibi sözleri görebiliriz 28). "*Yaka yırtmak*" daha eski türkçede de vardı. Bu sözü biz ise bugün, biraz daha değişik mânâda

kullanıyoruz. Eski O s m a n l ı metinlerindeki mânâsı da, biraz daha değişik idi 29). Eski türkçeye gelince, bu daha çok, “yaka yırtun urlayın”, yani “yakasını yırtarak bağılıyor” gibi bir mânâyâ söyleniyordu 30). “Yaka yırtmak” eski Moğolcada ise, “sözünden dönmek andını bozmak” mânâsına geliyordu 31). Görülüyor ki aynı deyişler, biraz değişik mânâlarda söylenseler bile, eski veya yeni türkçede, hatta moğolca da bile, yakın anlayışlar içinde bulunmakta idiler. Aynı sözlerin f a r s ç a ’da bulunduklarını da, unutmayalım. Ayrıca, “İki eli yakasında olmak” deyişi, hem A n a d o l u ’da ve hem de Ortaasyada görülüyordu 32).

Yaka ve Boğaz:

Ü n y e ve S u s u r l u k ’da yakaya, *en* adı verilir. Anadolu’nun başka yerlerinde ise bu söz, “e l b i s e” veya “yünden yapılmış aba kumaş”ı için kullanılır 33). Sözün menşeleri pek anlaşılmıyor. Yine Anadolu’da *enek* sözü, “boğaz ve gerdan” için söylenir 34). D e d e K o r k u t ’da, “Yeng yakalar diktüreyim seniin için” şeklinde söylenmiş sözler de geçiyordu. Yeng yaka sözü de, burada pekiyi anlaşılmıyor. “Geniş yaka” mânâsına da gelebilirdi. Fakat Dede Korkut’ta yeng ve yaka sözleri sık sık ve yanyana olarak geçmekte idi.

Künçek, künçük sözleri de eski türkçede yaka mânâsına geliyordu. “Yaka yapmak” işi ise, künçüklemek veya künçüklenmek fiilleri ile ifade ediliyordu 35). Bu söze Anadolu’da da rastlamaktayız. Aslında bu eski söz, O ğ u z c a idi.

Resim: 43. Kısa kol ve kısa etekli Uygur kaftanı.
Çatma yakalı.

Resim: 44. Kapalı ve 1 niş yakalı Uygur elbisele. Soldaki, Uygurlardan önce olmalıdır.

Resim: 45. Uygurlardan önceki Doğu Türkistan yakaları.

Resim: 46. Dik Kırk yakaları. Ortaasya tekniği ile:
(Fatih albümünde).

Resim: 47. Dik yakalı ve Ortaasyalı Bahşı-Dervişler:
(Fatih albümünden).

Resim: 48. Turfan'da görülen dik yakalı ve zırlı elbiseler.
Belki de Uygurlardan önce.

III. BÖLÜM

İLİK VE DÜĞME

İlik:

İlik sözü ve karşılığı *mânâ*, Türklerde çok eskidenberi bilinen bir şey idi. Eski Türk mezarlarında bol miktarda düğme bulunduğuna göre, Türklerin çok eskidenberi, elbiseye ilik yapma işini bilmeleri gerekiyordu. *İlik* sözü, türkçe *il-mek*, "bağlamak, ilistirmek" fiilinden gelişen, bir isim idi.

Selçuk çağının başlangıçlarında da Oğuzlar bu sözü, bugünkünden pek değişik olmayarak, *ilik* şeklinde söylüyorlardı. Diğer Türkler ise *iliğe*, *yilik* derlerdi (36). Kıpçak ve Mısır Türklerinde ise bu sözü, *ilkik* veya *ilgik* şekillerinde görüyoruz (37). Harezmsahlr çağında, biraz da Kıpçak tesiri altında kalınarak, düğme ilğine *ilgük* denilmiştii (38). Moğollar ise, buna tamamı ile değişik olarak, *eme tobçi* derlerdi. Kuman Türklerine gelince, Oğuzlardan pek uzakta bulunmalarına rağmen, onlar da Oğuz ağzına yakın olarak, *ilik* sözü ile *ilik-lemek* fiilini kullanıyorlardı (39).

Anadolu'da ilğe ayrıca, *dişice*, *yara*, *yarık* da derler. Bugünkü Ortaasya ağzlarında *ilik* sözü, daha çok kanca mânâsına söylenmektedir. Görülüyor ki en eski türkçe mânâyı, en iyi saklayan ve devam ettiren, yine Anadolu olmuştur.

Düğme:

Düğme sözü de, eski türkçe *tüg-mek*, yani “dügmek,, bağlamak” kökünden geliyordu. Bu söz, Selçuk çağıının başlangıçlarında *tügme*, şeklinde geçiyordu 40). Kıpçak bölgesinde *tüyme* ve Kumana ağzında ise, *tüyme* şekline giriyordu. Bu türkçe sözün, moğol lehçelerine geçtiği de görülür 41). Düğme, eski Ortaasya’da değerli bir süs unsuru idi. Hattâ bir kızın güzelliğini anlatmak için, “Kızın başı altın düğmeye (*tümö*) benziyor” denirdi 42). Dedekorkut kâfir kızları için ise, “Gögsi kızıl tügmeli” diyordu. Bu sözü, niçin kullandığını, pek anlıyamıyoruz.

Kopça, *kopçak* deyişleri de eski sözlerdir. Anadolu’da bazı yerlerde “ilik” ile ilgili olarak, düğme yerine *ilgeç*, *ilgi*, *ilik* sözleri de kullanılır. Yine Anadolu’da düğme karşılığı olarak kullanılan *kadak* sözünün de, eski türkçedeki “dikmek, bağlamak” mânâsına gelen *kadı-mak*, *kada-mak* köklerinden gelmiş olması çok muhtemeldir.

Kanca ile düğme sözleri ise, mânâ bakımından birbirine karıştırılmıştır. Meselâ eski türkçedeki *ırğak* sözü, hem kanca ve hem de düğme mânâsına kullanılmakta idi 43). İlik ile düğme de çoğu zaman bu mânâyı karşılıyordu. Aslında *kopça*, *kopçak* sözleri de yalnızca bizim anladığımız mânâda düğme değildi. *Erkek kopça*, *dişi kopça*, gibi, kanca mânâsına gelen sözler de vardı 44). Ortaasya Türkleri ise “düğme” için, çoğu zaman *topçu* sözünü kullanırlardı 45).

Görülüyor ki düğmenin de, en eski ve orijinal şekli ile mânâsı da, yine Anadolu’da yaşamaktadır.

IV.

BÖLÜM

KOL, YEN VE CEP

1. Uzun, geniş ve normal yen:

“Yen, yeng” sözleri de Türk giyim tarihinin ünlü ve yaygın deyişleridir. Yen sözü türkçede üç anlaışın karşılığı olarak kullanılır: 1 — Elbise kolu. 2 — Kol ağzı. 3 — Kolluk. Bu üç mânâyı, birbirinden ayırmak gereklidir. Öyle anlaşılıyor ki eski Türkçede *yen* sözü, daha çok “elbise kolu” mânâsına geliyordu. Türkler, “uzun yeni” ise, ayrı sözlerle belirtiyorlardı. Nitekim ağızlı yenler, eller kimıldıkça sallanıyorlardı.

Selçuk çağıındaki *yen salturdu*, yani “yenini sallattı” sözü herhalde bu biçim yenler için söylenmiş olsa gerekti 46). “Yeninden tutmak” deyişi de Türkler arasında çok yaygındı 47). “Yen salışma” deyişi ise eski Türklerde daha çok güreşte, “yenden tutmak” gibi, güreş oyunlarını anlatan bir sözdü 48). Bizim *kolları sıvamak* sözümüzün karşılığı olarak da eski Türkler, *sıtkalmak*, *sığmak* gibi, *sığamak* karşılığı olan sözler kullanırlardı 49).

Anadoluda, elleri örten uzun kollara *yen kapağı* adı verilirdi 50). Uzun kollu kürkler için de

"*bol yenli serâser kürk*" gibi deyişler kullanılmıştı. Eski Anadolu metinlerinde kolun koltuk tarafına gelen kısmına ise, *yen başı* dendiğine sık sık rastlıyoruz.

2. Bir değer görüşü olarak yen:

Ortaasya'da yen sözü, normal bir ses değişmesi ile, *ceng* olmuştur. Bizim, "*kolu sıvayıp işe başlamak*" sözümüz de onlarda vardır. Nedense gizli yapılan işler için de hep, *yen içinden* sözü kullanılır. "Dostluk" ise, "*bir yenden (beraberce) kol çıkarmak*" atasözleri ile anlatılmak istenirdi. Hâli vakti yerine gelenler için ise, "*eteği düzeldi, kolu uzadı*" denirdi 51). Bunların hepsi de giyimle ilgili, mânâsı ve sözleri güzel, atasözler idiler.

Hiç şüphe yok ki elbisenin cepleri, Türkler için çok mühim yerlerdi. Fakat elbise cepleri onlar için yeterli olmuyorlardı ve bunun için de, Türkler ayrıca yanlarına bir çanta alıyorlardı. Bu sebeple Türkçede *c e p* ile *yançık*, yani elbiseye takılan çantalar ile *cep*, hep birbirlerine karıştırılmıştı. Aslında bugünkü *cep* sözümüz, *a r a p ç a* bir sözden gelmiş olmalıdır 52).

"*Künçük*", eski türkçede *c e p* karşılığı olarak kullanılan en eski sözlerden biri olarak görülüyor 53). Aslında *künçik*, gömlek veya elbisede açılan bir yarık veya kesinti mânâsıdır 54). *A n a d o l u* ağızlarında ise, "*c e p*" karşılığı olarak, *goncuk*, *kancak*, *kancik*, *kuncik* ve *koyun* gibi, bir çok deyişler görüyoruz. Bunların, eski türkçe *künçik*, *künçük* ile ilgileri olmalıdır. Aslında bu sözler, derlenirken ve ba-

slırken epey büyük değişmelere de uğramışlardır. *Koyuncuk*(?) gibi, bir asıldan da gelmiş olabilirlerdi. Çünkü *koyun* sözü, çoğu zaman "*c e p*" mânâsına da kullanılmıştır 55). *A n a d o l u*'nun bir çok yerlerinde *cebe* veya *cebin* kenarına ise, *göççük* denmiştir 56). Aslında *köççük*, "eğer çantası" mânâsına da gelir 57). Ayrıca, *yançık* sözü de eğer çantası demektir. Halbuki bu söz *K u m a n* ağızında ise, hem *cep* ve hem de çanta mânâsına kullanılıyordu 58).

Derin ve ilmi olan bu karşılaştırmalardan da anlaşılıyor ki, ayrı çağlarda ve birbirine çok uzak bölgelerdeki Türkler arasında, "*c e p*" anlayışı üzerinde bile, bir birlik vardı.

Resim: 49. Hun mezarlarında bulunmuş işlemeli bir kol.

Resim: 50. Fatih albümünde uzun yerli kollar:
(Ortaasya asıllı).

Resim: 51. Uzun yenli Uygur çağı elbiseleri.

Resim: 52. Uygur-Çin karışımı uzun yenli üstlükler.

Resim: 53. Fatih albümünde bir uzun yen gösterisi:
(Ortaasya asıllı).

Resim: 54. Turfan İdikut şehri duvar resimlerindeki uzun yenler.

Resim: 55. Uzun etekli bir Uyğur elbisesi.

V. BÖLÜM ETEK VE KUŞAKLAR

Etek çeşitleri

1. Eteklik ve kürk etek:

Etek sözü, yalnızca elbiselere ait bir deyim değildir. *Dağ eteği*, *çadır eteği* gibi sözleri de, hepimiz biliyoruz. Ayrıca eski Türkler, etekleri süslemek için, eteğe ayrı bir de *eteklik* dikiyorlardı. Herhalde bu eteklikler daha iyi kumaştan seçilmiş olmalıydılar ki, bunların kumaşlarına da *eteklik* böz, yani "eteklik bez" diyorlardı 59). Bu Türk eteklikleri, bizim *tiriz* ve Arapların da *tirâz* dedikleri, üzerlerinde kuran sûreleri yazılı, eteklikler ile aynı olmasa gerekti. Fakat şekil ve gâye bakımından, ne de olsa yakın sayılırlardı. Ortaasya'da, "kürkün eteğine vurulan teğelti ile yorganın kenarına dikilen parçalara" ise, *kıyru* denirdi. 60). Bu da, bizim *kıy* sözümüzle ilgilidir. Elbise eteğine, *kürk*ler de dikilirdi. Bazı Türk ağızlarında ise bu etek, *kunduzlama* sözü ile ifade edilirdi 61). Bu, elbisenin kenarına Kunduz kürkü dikmek mânâsına geliyordu.

2. Eteği toplama ve kıvrma:

Tabii olarak bir çok elbiselerin, *etekler* uzunlu. Bu sebeple Dede Korkut'ta Basat,

"Tepegöz'le savaşmağa giderken, *"eteklerin kıvrıldı"*, Tepegöz küçük iken ise, onu alıp *"etegine sardı"* deniyordu. Ortaasya masallarında hayvanlara bakmağa gidilirken de, *"iki etegin beline düriip"* gitti, denirdi. 62). A n a d o l u 'da iş sırasında eteği bağlamak için, bir de *etek bağı* kullanılırdı 63).

Etekle ilgili atasözlerine gelince, bunların sayıları pek çoktur. Burada, bu geniş konu üzerinde durmağa, maalesef yerimiz yoktur.

Yırtmaç çeşitleri

"Yırtmaç", Türk ve Çin elbiselerinin en mühim hususiyelerinden biridir. *Yırtmaç* sözüne ilk defa Harezmsahlr çağında rastlıyoruz 64). Yine aynı çağda, *kol yırtmacı* deyişi de geçiyordu 65). Nasıl olmuşsa bu deyim, moğolcaya da, *cirmaç* şeklinde girmiştir 66). Dede Korkut'ta, *"üç etekli, altı keçeli, karı (yaşlı) avratlar"*dan söz edilir. Buradaki *üç etekli* deyişinin, *"üçlü yırtmaç"* olup olmadığını iyice bilmiyoruz Çünkü etek, her zaman yırtmaç demek değildir. Ahmed Vefik Paşa, yalnızca entarinin yırtmacından söz açıyordu.

Ashında, *"iki türlü"* yırtmaç vardır: 1. *Yarım yırtmaç*, bütün Türk elbiselerinde görülür. 2. *Tam yırtmaç* ise, bilhassa Çin'de ve bazı minyatürlerde görülür. Bu yırtmaçlar, yanlardan veya arkadan bele kadar uzanırlardı. Bazı Türk bölüklerinde buna, *Aykara* adı da verilir. *"Bir eteği bacağı, öbürü başı örtüyor"* 67) gibi, bazı Türk atasözleri de vardır.

KEMER VE KUŞAK

Türklerin yaşadığı bölgelerde yapılan kazılarda, kemerle ilgili ne kadar bol buluntunun ele geçtiğini biliyoruz. Bunun neticesi olarak tarih metinleri ile Türk edebiyatında da, kemer ile ilgili bol miktarda malzeme bulabiliyoruz.

Bel-bağı:

"Bel-bağı", herhalde kemerle ilgili en eski ve açık deyişlerden biri olsa gerekti. Bu, Uygu r kitaplarından A n a d o l u 'ya kadar uzanan bir tâbirdir. Hiç şüphe yok ki ağızlardaki deyişmeler, bu sözde de tesirler yapmıştır. Belbağı, meselâ Kırgız ağızlarında *bilboo* olurken, Anadolu'da ise *bilbo* şekline girmekten geri kalmamıştır. Tabii olarak bunların yanında, mecâzen söylenen sözler de vardır: Harezmsahlr çağında söylenen, *"Belin bağladı işke"* sözünden, *"İş için kemerini beline taktı"* dekil; *"belini işe bağladı"* anlayışı çıkarılması gerekir 68).

Hakanların kuşağı:

"Kuşak" sözü de, aslında eski türkçe *kurşak* sözünden gelmiş olmalıdır. Eski Türkçede *kur-lamak* fiili, *"bağlamak, kuşaklamak"* mânâsına gelirdi. En eski türkçede ise, *k e m e r*e yalnızca *kur* denirdi. Eski A n a d o l u metinlerinde de, eski *"süs-*

lü ve altın kakmalı hükümdar kuşağı" için, *kur kuşak* denişine çok rastlanırdı 69). Dede Korkut-taki "*Kur kurma kuşaklı Beg Yügnök*" sözünü ise, yine yukarıda çok kısa olarak açıklamaya çalıştığımız sözlerle değerlendirmek lazımdır.

Kayış:

"Kayış", hiç şüphe yok ki, "*savaşçı kavimlerin*" en iyi tanıdıkları bir kemer çeşidi idi. Eski türkçede bu söz, *kadhuş* şeklinde söylenirdi. Kayış ile toka birbirinden ayrılmayan iki mühim şeylerdi. Bu sebeple eski Türkler, "halkalı ve tokalı" kayışa, *bakanlık kadhuş* adını verirlerdi.

Toka:

"Toka" sözü, bugünkü mânâsı ile eski türkçede de *toka*, *toga* idi. Eski türkçe *bakan* sözü de, aynı mânâyâ gelirdi. Tokaya bazan, *tigre* dendiği de görüldü. *Toka* sözü, Çuvaşça ve Moğolcada da biraz değişik olarak görülür.

Diğer Türk kuşakları:

"Kayış-kuşak" demek yolu ile Türkler, bu çeşit kuşakları diğerlerinden ayırmışlardı. Osmanlı arşivindeki bazı metinlerde ise, "*Kemer kuşak, birisi yeşim taşlı*" diye, kakmalı kuşaklardan da söz açıliyordu. Bunlar, tipik *Ortaasya* kuşakları idiler. Fakat, "*Altunlu ibrişim Hindî kuşaklar*" ise, dışarıdan gelmiş, mallar ile tesirlerdi. Aslında Osmanlı metinleri, "*ibrişim iç kuşağı*" veya "*12*"

kuşağı halkası" demekle, kuşaklar arasında ayırmalar da yapıyorlardı 70).

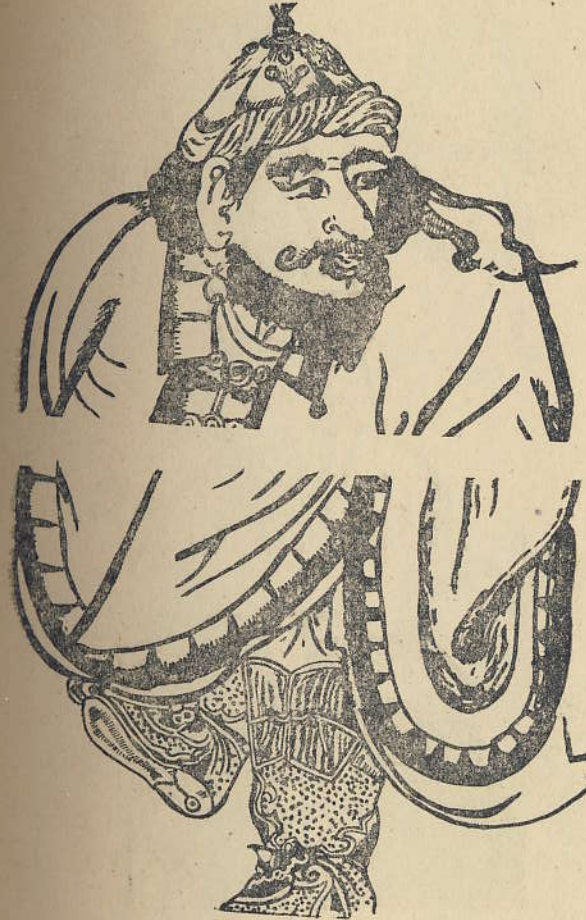
İlersik sözü *Anadoluda*, kuşak mânâsına çok kullanılır. Eski türkçede de *ilersük* şeklinde söylenen bu söz, daha çok "*şalvar uçkuru*" mânâsına gelirdi 71). Aslında, *Uçkur* ile *kuşak* ve *kemer*i, birbirlerinden açık olarak ayırmak lazımdır.

"*Uçkur*", eski türkçede "*ıçkur*",, yani "*iç kuşağı*" şeklinde kendini açık olarak göstermektedir 72). Eski türkler uçkura ayrıca *tizme* adı da verirlerdi 73). Yine uçkur mânâsına kullanılan *çakşır* sözü ise, farsçadan gelme bir sözdür. Bunun, başka mânâları da vardır.

Maalesef burada kemer ve kuşak hakkında, yerimizin azlığı dolayısı ile pek az bilgi verebildik. Türk kültürü ve türkçemiz o kadar zengindir ki, bu mevzuca sahifeler doldurabilecek kadar bilgi vardır. *Altın kemer*'in eski Türklerde ve Osmanlılar ile Mısır Memlûk devletlerinde de bir *hükümdarlık sembolü* olduğunu unutmamamız gereklidir. Bu kemerlerin rengi de çoğu zaman *kırmızı* olurdu 74).

Resim: 56. Uygur-Çin karışımı uzun etekli elbiseler:
(Fatih albümünde).

Resim: 57. Kürk etekli, boynuzlu çizmeli ve küpeli bir
Türk beyi: (Fatih albümünde).

Resim: 58. Uyghur fresklerinden başlık ve etek örnekleri.

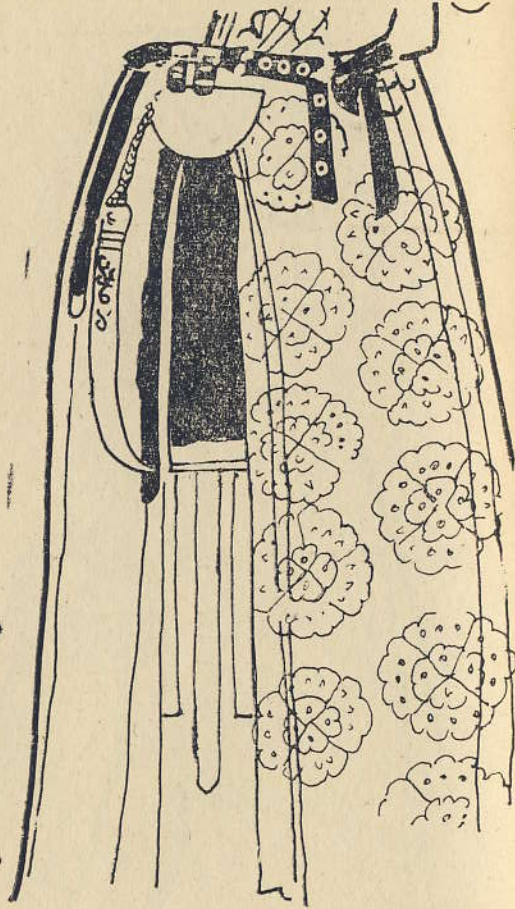
Resim: 59. Azerbaycan Türklerinde uzun etekler: (Rasim Efendi'den).

Resim: 60. Bir Uyghur beyinin kemeri ve kuşağı.

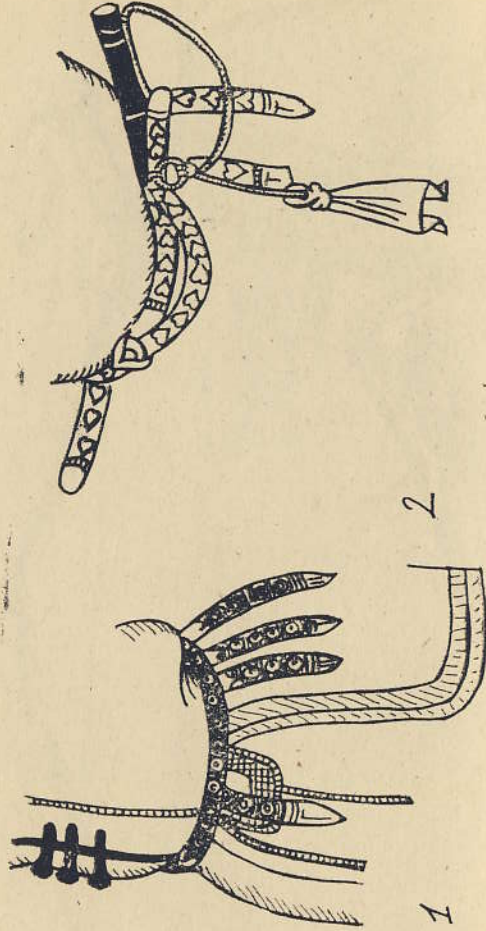
Resim: 61. Tütünü tutan bir Uyghur beyinin kemeri ve bıçağı.

Resim: 62. Bir Uyghur beyinin kemeri, bıçağı ve yemek çubukları.

Resim: 63. Bir Uyghur beyinin çift kemeri, kılıcı ve okluğu.

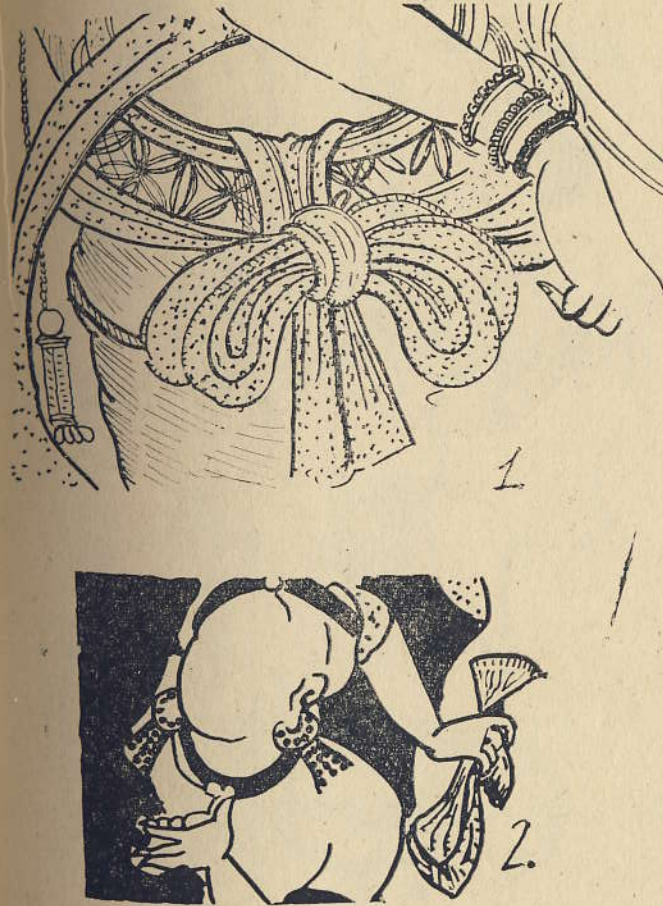
Resim: 64. Baza Uygur kemerleri.

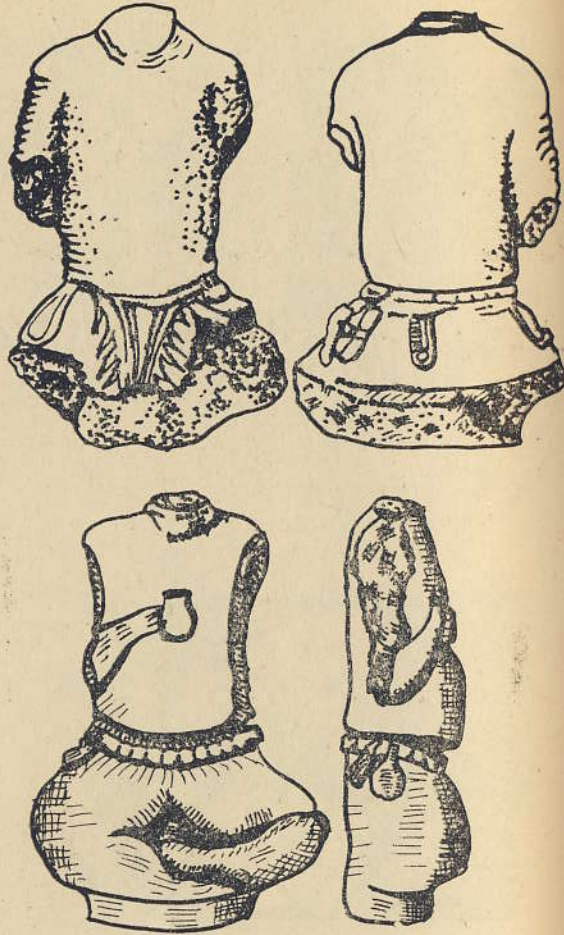
Resim: 65. 1). Bir Uygur beyinin yançık, yani çantası. 2). Altay Türklerinde bir kemer ve kemer çantaları.

Resim: 66. Çeşitli Uygur kemerleri.

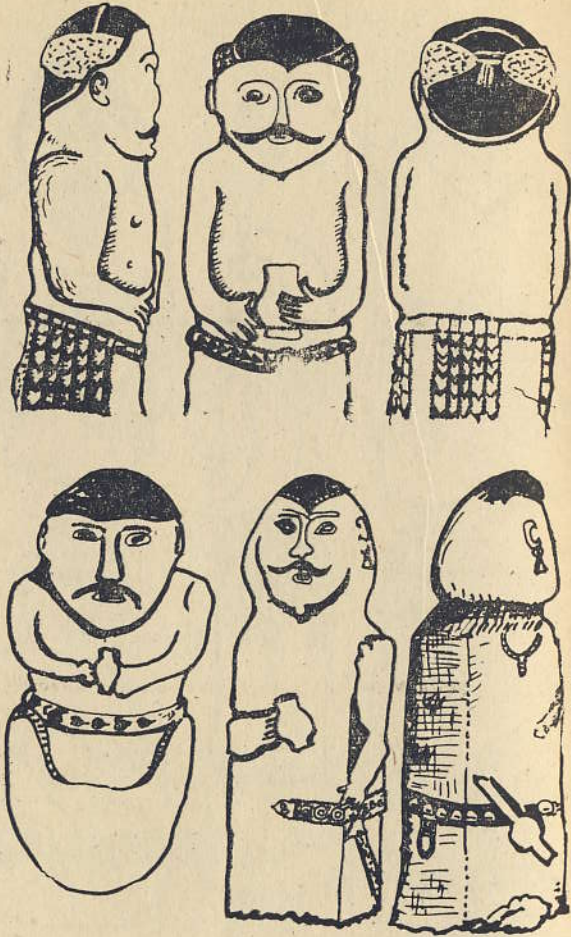
Resim: 67. Uygur duvar resimlerinde kuşak ve mendil.

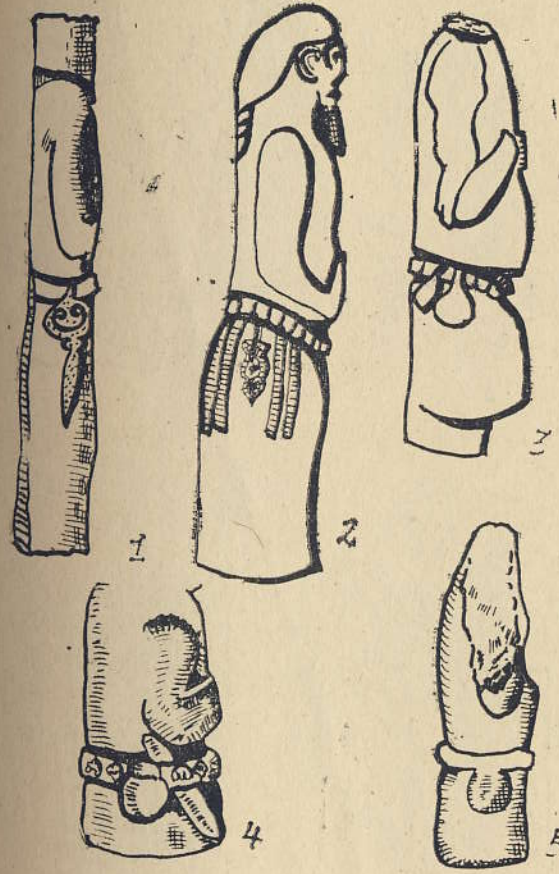
Resim: 68. Göktürk çağı heykellerinde görülen kemerler.

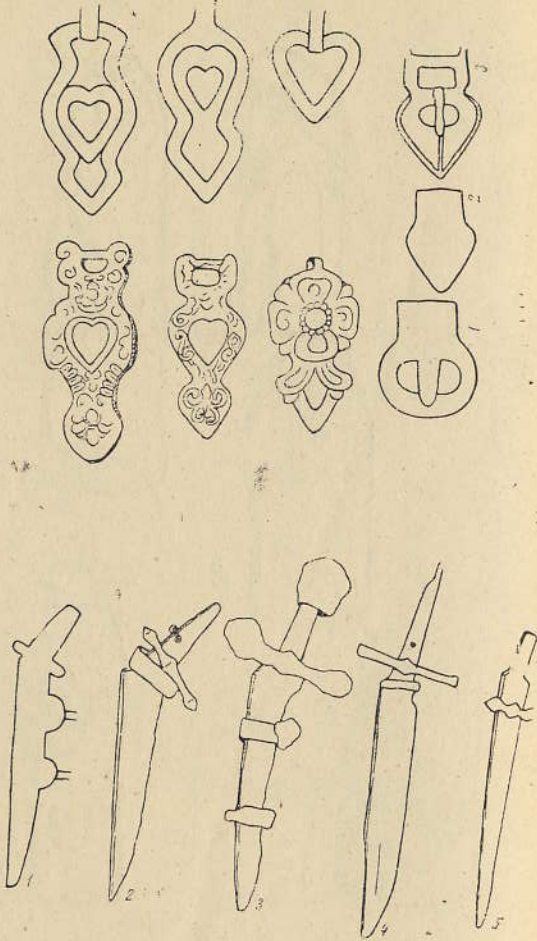
Resim: 69. Göktürk çağı heykellerinin çeşitli kemerleri.

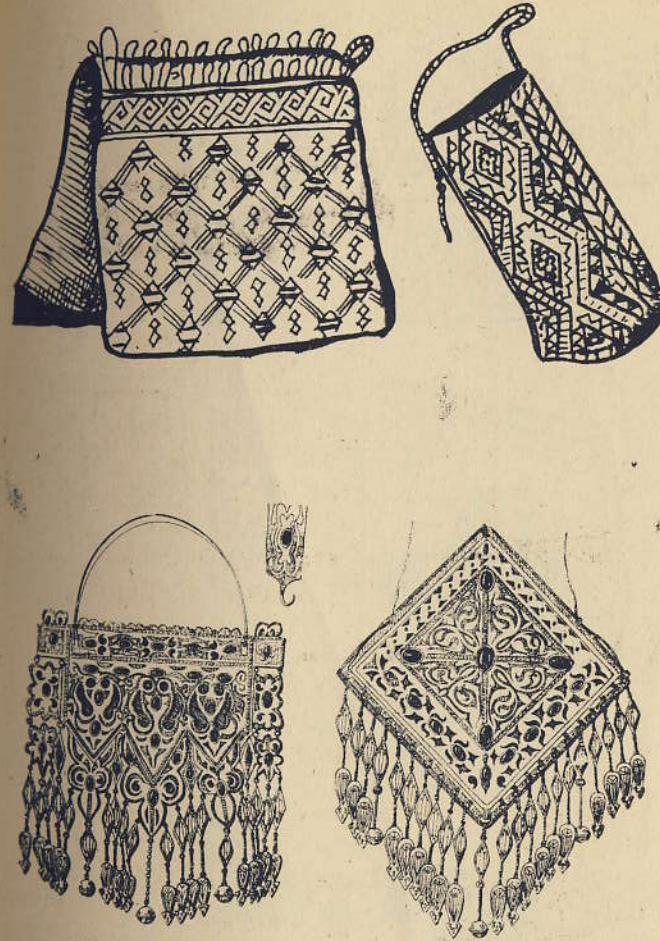
Resim: 70. Göktürk çağı heykellerinde sade ve süslü kemerler.

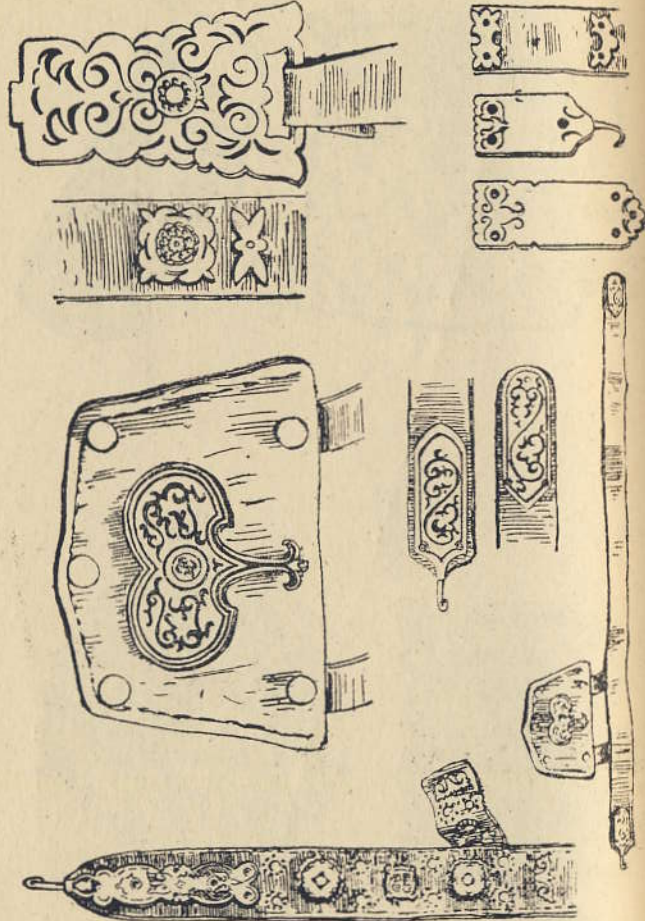
Resim: 71. Göktürk çağı heykellerinde yarıcık, yani çanta ve kemerler.

Resim: 71a. Göktürk çağı heykellerinde görülen çanta, toka ve kılıç tipleri.

Resim: 72. 1). Anadolu'da yörük heybeleri. 2). Ortaasyada gümüş süsler.

Resim: 73. Ortasaya'dan süs ve kemer parçaları.

VI.

BÖLÜM

DİKİŞ DİKME

DİKMEK VE DİKİŞ

"*Dikmek*", eski türkçede de *tikmek* şeklinde söylenirdi. Anadolu'nun bir çok yerlerinde de böyle söylenir. Eski türkçede *tikiglig* sözü, "dikilmiş elbise" mânâsına gelirdi. "Dikilmiş şeye" ise, *tikiklig neng* derlerdi 75). Harezm şahlar çağında da, *tikti tonna*, "elbiseyi dikti"; *tikti etükni* sözleri ise, "Ayakkabısını dikti" mânâsına geliyordu 76).

"*Biçmek*" ve "*çatmak*" fiilleri de eski türkçede, hemen hemen bugünkü türkçemizdeki mânâda kullanılırdı. "Kumaşların kenarını birbirine ekleyerek dikene", *çattı* derlerdi. Bunun için de, "kumaşın dikiş yerlerine", *çat* adını verirdi 77).

Yigimek sözünün de, başlangıçta "dikmek" mânâsına geldiğini görüyoruz. *Yigne*, *igne* sözlerinin de buradan gelmiş olmaları çok muhtemeldir. Lehçe farkları ile *çigimek* şeklinde de söylenen bu söz, daha çok "sağlam dikişler" için kullanılıyordu. Nitekim kılaptan denen altın sarılı tellerle kumaş üzerine yapılan nakışlara da, *çigme* denirdi 78).

Dikiş çeşitleri:

“S ı k d i k i ş” için çeşitli deyişler vardı. Eski türkçedeki, *kadhıgmak*, *kadhımak*, *kıdhımak*, yani “kıyılamak” ve birleştirmek mânâsına gelen fiil kökleri ile; *sırmak* ve *sırtmak* da, ufak değişikliklerle bugünkü türkçemizde vardır. Bunların hepsi de “s ı k d i k i ş” için söylenen sözlerdir. *Kadhıg*, *kayık* ve *kıyık* sözleri ise, “ç i f t d i k i ş” mânâsına gelirdi 79). Bunları, *tegel* ve *teğelti dikiş*’lerden ayırmak lazımdır. *Yedmek*, *yedilmek* gibi dikiş çeşitleri ise, sık dikişler değillerdi. “S e y r e k d i k i ş e”, Anadolu’da *şuvallamak*, *şulalamak* denir. Bu da Osmanlı metinlerinde *şuvallamak*, *şulallamak* şeklinde geçer 80). Yine kökleri Ortaasya’dan gelen Anadolu’daki *ılme* sözü de, “teğel” cinsinden seyrek dikiştir 81). Seyrek dikişlerden en estetik olanı da, *çimdik* dikiş idi 82). *Çırpma dikiş*e ise, Ortaasya’da *cörmö* adı verilirdi 83). Bu mevzuu da burada bitirelim. Görülüyor ki söylenecek daha pek çok sözümüz olacaktır.

İğne ve iplik:

“İ ğ n e v e i p l i k”e gelince, bu da Türk kültür tarihinde çok mühim bir konudur. Eski türkçede *yi*, *yığı*, “dikiş yeri, dikiş” mânâsına gelirdi 84). *Yici*, *yici* ise, “t e r z i” demektir 85). Yani, dikici mânâsıdır. Buradaki *yig* sözü, Ortaasya Türklerinde lehçe farkları ile “*cik*” şekline de girmiştir 86). Bu da, “d i k i ş y e r i” mânâsına gelirdi. Hatta *cepken* sözünün bile, “*igne ardı*” dikişle dikilmesi sebebi ile böyle adlandırıldığı bile söylenir 87).

Eski türkçedeki *yigne*, *igne* sözünün, yukarıda da münakaşasını yaptığımız *yig*, *ig*, *cik*, söz ve köklerinden gelmesi muhtemeldir. Ortaasya ağızlarında *igne*, *igne* şeklinde söylenir. *İyneçelik*, yani “iğne kadar” gibi sözler de, “çok küçük, önemsiz” mânâsına gelirdi 88).

İğne deliği ve iplik takma:

“İ ğ n e d e l i ğ i”ne Anadolu’da, *igne yurdu*, *igne yurdusu*, *igne gözü* adları verilirdi 89). Eski türkçede ise *urt* sözü, “iğne deliği” mânâsına gelirdi 90). H a r e z m ş a h l a r çağında ise *igne deliğine*, *igne üti* denmiştir 91). Yine aynı çağda, “iğneyi deliğine saplamağa”, *ipni igneğe saydı* 92) ve *igne yapana* da *igneçi* derlerdi 93). S e l ç u k çağı başlarında ise, “ipi iğneye *saplamak*” deyişi kullanırdı 94).

Çuvaldız:

“Ç u v a l d ı z”, iğnenin daha büyüğüdür. *Çuvaldız* sözüne Kaşgarlı Mahmud’da da rastlıyoruz 95). Bu söz, K u m a n v e A n a d o l u ağızlarında ise, hafif bir değişme ile *çuvalduz* olmuştur 96). Kıpçak ağızlarına gelince bu söz artık, *çuvu* şeklinde görülür 97). Bu sonuncusu, daha çok “b i z” mânâsındadır.

Biz ve delici:

"Biz", daha çok deri ve kundura yapımcıları ile ilgili bir âlettir. *Biz* sözüne de, ta başlangıçtan itibaren, eski Türklerde rastlamak mümkündür. Bu söz bazan büyük iğne ve bazan da çuvaldız karşılığı olarak kullanılırdı. 98).

Anadoluda ki *kıynk* ve *tebene* denen iğneler ise, çeşitli boydaki büyük iğnelerdir. *Kıynk*, türkçe bir sözdür. Kaşgarlı Mahmud'da, *tümen*, *temen yigne* şeklinde geçen diğer bir söz vardır. Bu söz, moğolca ya da *temne*, *tebene* şekli ile girmiştir 99). Bu daha çok, biz ve tiğ mânâsına geliyordu. Fırça'daki *temne* ise "çuvaldız" mânâsınadır. Mançu dilinde, aynı mânâyâ gelen bir *temene* sözü de vardır 100). Görülüyor ki mesele gittikçe genişlemekte ve karanlıklaşmaktadır.

TERZİ, YÜKSÜK VE ÜTÜ:**Terzi:**

Eski Türklerin "terzi"ye *yiçi* dediklerini ve bu sözün nereden geldiğini de, yukarıda açıklamaya çalışmıştık. Harezmişahlar çağında ise, *derzi*, *terzi* sözleri görülmeğe başlar. Bu söz, türkçeye farsçadan gelmiş bir deyiştir. Bu çağda artık *derzi kaçuğı*, yani "terzi torbası" gibi sözler de görülmeğe başlar 101). Aynı söz, moğolca'ya da *derzi* şeklinde girmiştir. Eski Anadolu metinle-

rinde ise terzi yerine, çoğu zaman farsça aslına uygun olarak *derzi* yazılmıştır.

Yüksük ve yüksük takma:

"Yüksük"e Türkler, yine *yüksük* veya *yüksük* derlerdi 103). Eski Kıpçak ağızlarında, yüksüğe *oymak* da denirdi 104). Bu söz, Çağatay Türkleri ile Altay türkçesine de yayılmıştır 105). Mühim olan nokta şudur: Kaşgarlı Mahmud'un kitabında yazılan, en eski ve en orijinal söylenişi ile *yüksük* şekli. Anadolu'da da devam etmiştir. Tabii olarak, halka mânâsına gelen *yüzük* ile bunu, birbirine karıştırmamak lâzımdır. Bazı Türk ağızları ile Anadolu'da ise buna, *üksük* de denir.

Ütü ve ütüleme:

"Ütü": Bildiğimiz ütüdür. Kaşgarlı Mahmud şöyle diyordu: "*Mala biçiminde bir demir parçasıdır ki, dikmiş yerlerini bastırmak için, kızdırılarak elbise üzerine basılır*" 106). Eski Türkler bu demire, *ütük* derlerdi. XVI. yüzyıla ait eski Anadolu metinleri ise, ütüyü *üti* şeklinde kaydederek 107). Rahmetli Ahmed Vefik Paşa, her meselede olduğu gibi bunda da derinleşerek, ütünün yalnızca elbiseler için kullanılmadığını göstermek istemiştir. Ona göre ütü, dericilikte de mühim idi 108). Ayrıca paça gibi şeylerin tüylerini döken âletlere de, *ütü* denirdi. *Ütük*

sözü ve ütü, ortaçağlarda Ruslara'da, Türklerden geçmiştir. Bu sebeple, Ruslar da ütüye, *ütük* derler 109). *Görülüyor ki Türk medeniyeti, sözleri ve âletleri ile birlikte Anadolu'ya olduğu kadar, Avrupa'ya da yayılmıştı.*

VII.

B Ö L Ü M

ŞALVAR VE PANTALON

Şalvar ve çeşitleri:

Şalvar veya pantolon giymek, "savaşçı kavimlere" ait bir giyim âdeti idi. Yukarıda da açıklamaya çalıştığımız gibi, ata binen herkes bir pantolon giymek zorunda idi. Hele hayatları at üzerinde geçenler için, durum daha başkaydı. Çin'de, Hunlardan önce pantolon yoktu. Ancak atlı birlikler kurulmağa başladıktan sonra, pantolon giymek mecburiyeti ortaya çıktı. Çin kaynakları, "*Hunların pantolonlarından*" ilgi ile söz açarlardı 110). Daha doğudaki Moğol kavimlerinde de pantolon giymek, çok yaygın bir âdet idi 111).

Yalnız Türklerin üzerlerine uzun bir kaftan giymeleri sebebi ile, pantolonları dıştan kapanıyor ve adeta bir içdon, "iç giyim" şeklinde görünüyordu. Bu sebeple kaynaklarımız pantolonları, *içdonlar* içinde sayarlardı. Ayrıca *pantolon*, çizmeleri de diz kapağına kadar örtmüş oluyorlardı. Bu sebeple kaynaklarımızda pantolon iç elbiseler arasına girmiş görülüyordu. Fakat at üzerinde uzun bir yolculuğa çıkmak isteyen bugünkü Kazaklar ise,

salbar, yani şalvar dedikleri, geniş bir seyahat pantolonu giyerlerdi. *Salbar* sözü Ortaasya'da çok yaygındır. Aslında, farsça *şalvar*'dan gelme bir sözdür. Bu deyiş, bazı yerlerde büsbütün türkçeleşerek, *çalbar* şekline de girmiştir. Kazakların bu seyahat pantolonları, kaftanların bütün eteklerini de içine alacak kadar geniştir. Bu pantolonlar, "*yumuşak deriden işlenerek yapılmış ve sarıya boyanmıştır. Zenginlerin bu deri pantolonları ise, örgülerle dıştan süslenmiştir*" 112). Yine Radlof'a göre "yünden ve daha başka şeylerle örülmüş pantolonlar" da varmış. Fakat deri olmayan bu şalvarları giyenler çok komik oluyorlarmış. Çünkü kaftanın etekleri yün pantolonun içine sokulunca, en zayıf kimseler bile, dev gibi görünürlermiş 113).

Deri pantolon:

"Deriden yapılmış pantolonlar": Radlof'un yukarıdaki açıklamalarından da anlaşılacağı üzere deri pantolonlar, uzun at yolculuklarına çıkacaklar için, mecburî ve vazgeçilemez bir giyim şekli idi. Atları olan diğer Ortaasyalıların giyimi de, yine "*deri pantolon, çizme ve kürk*" ten meydana geliyordu 114). Ziraatçı olan Tarançı Türklerinde ise, durum başka idi. Onlar daha çok, ketenden yapılmış, ince ve geniş şalvarlar giyinirlerdi 115). Eski Türklerin giyimleri de, aynı hayat şartlarına ve mantık yoluna göre değişiyordu.

Demir çağına ait Türk mezarlarında ise daha çok, "*paçaları dar*" pantolonlara rastlanıyordu. Bu pantolonlarda ayrıca, "*paça bağları*" da görülü-

yordu. Öyle anlaşıyor ki, "*dar paçalı pantolonlar, çizme ve dizlik giyebilmek için*", daha uygun ve rahat oluyorlardı 116).

"İkitürlü pantolon" tipi ayırmak, bu duruma göre mecburî görünmektedir. 1) — *Seyahat ve savaş* pantolonları. 2) — *Günlük* pantolonlar. Seyahat ve savaş pantolonları herhalde deriden ve günlük şalvarlar da kumaştan yapılmış olsa gerekti.

Resim: 74. Fatih albümünde kürk ve geniş Ortaasya çizmelerinin altındaki binek pantolonları.

Resim: 75. Fatih albümünde boynuzlu geniş Ortaasya çizmeleri ve çizmenin altında kalan binek pantolonları.

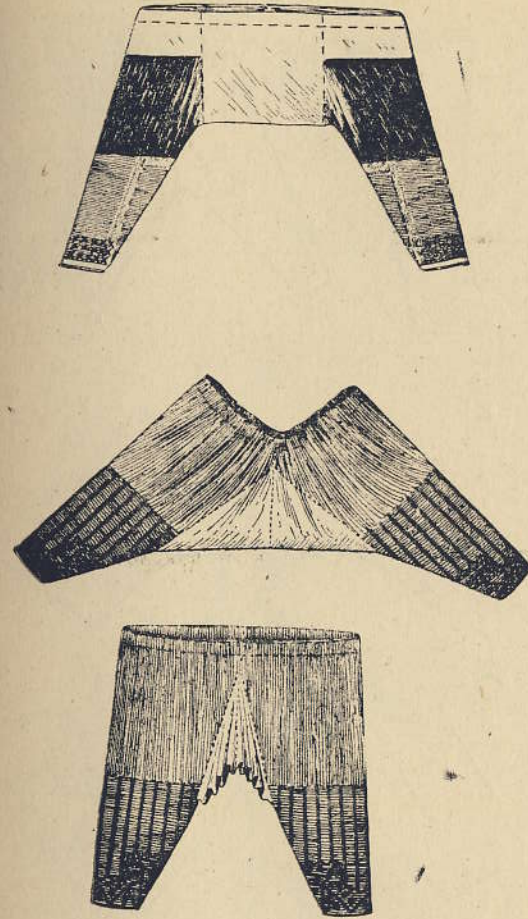
Resim: 76. Bir Uygur at uşağı ve paçası bağlı pantolonu.

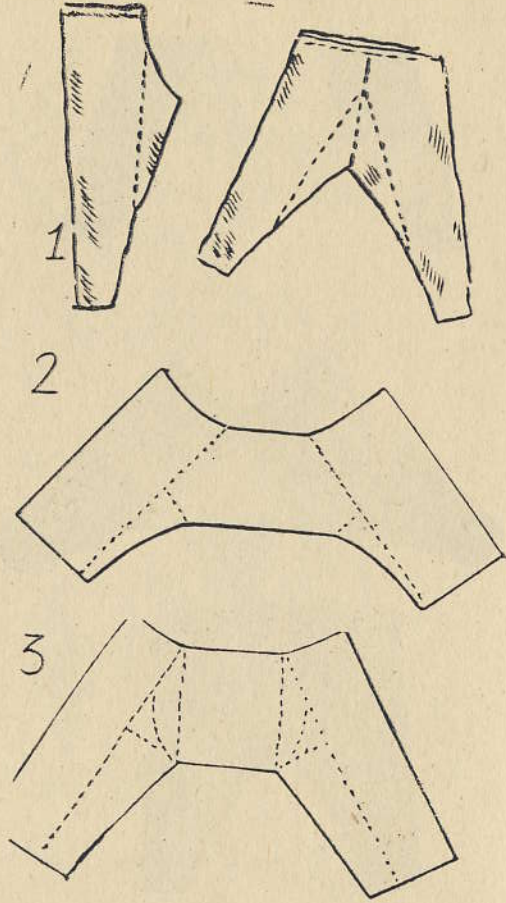
Resim 77. Ortaasya Çin tipi geniş binek şalvarları.

Resim: 78. Macar atlılarının zırhlı pantolonları.

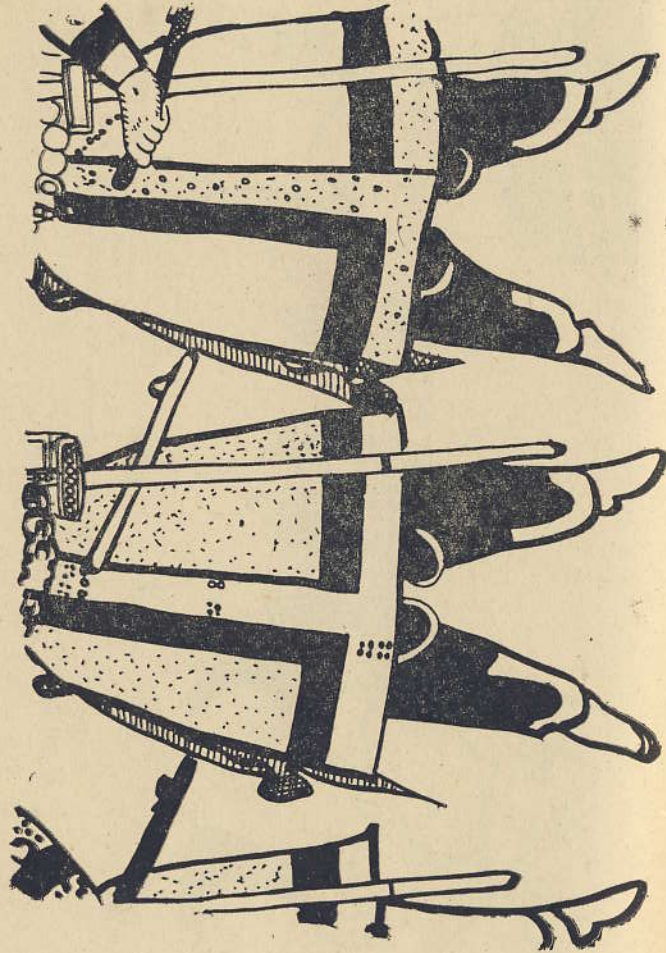
Resim: 79. Nohurlu Türkmenlerinin Şalvar ve donları.

Resim: 80. Ortaasya'dan bazı şalvar ve don tipleri.

Resim: 81. 1). Uygurların pantolon ve çizmesi. 2,3). Uygurlardan önceki (?) Turfan'da görülen pantolon ve ayakkabılar.

Resim: 82. Uygurlardan önce (?) Turfanda görülen geniş pahalı salvarlar.

VIII.

BÖLÜM

ÇİZME VE AYAKKABI

ÇİZME

Türk çizmelerini de, “iki çeşit ve iki şekil” içinde toplamak lâzımdır. Türk çizmeleri çeşit bakımından ikiye ayrılabilirler: 1) — *Deri çizme*. 2) — *Keçe çizme*. Türk çizmeleri şekil bakımından da, “tam ve yarım çizme” olarak, yine iki bölüme ayrılabilirler.

Keçe çizme:

Çizme, tabii olarak her keçeden yapılamazdı. Bunlar için ayrı Türkmen keçeleri vardı. Bunlara, *oyma* adı verilirdi 117). Türklerin bu sözü Moğolcaya da girmiştir. Moğollar da, “kışlık keçe çizme” için, *Oımasun* deyişini kullanırlardı 118). Mühim olan nokta, keçe çizmenin A r a p memleketlerinde de giyilmiş olması ve sözlüklerde de *labada*, *lubûd* sözlerinin “keçe ayakkabı” (*chaussure de feutre*) mânâsına gelmesi idi 119). Bazı sözlüklerde ise, “keçe çizme” mânâları verildiğine rastlanır.

Sıcak memleketlerde keçe çizme giyme âdeti, herhalde Türklerden sonra gelmiş olsa gerektir.

Araplar, atın eğrinin altına konan keçeye de aynı adı verirlerdi 120). Halbuki ata keçe koyma âdeti İran'a, türkçe *tegelti*, *tegelte* sözleri ile birlikte geçmiştir 121). Görülüyor ki bu meseleler, o kadar basit değildir. Eşleyince ortaya bir çok problemler çıkmaktadır.

Deri çizme:

"Deri çizme" için söylenen en eski Türk sözü ise, *oguk*, *uguk* sözleridir 122). Tobol ve Kırgız Türk ağızlarında da çizmeye *uyuk* adı verilir 123). Deri çizme için söylenen en eski Türk deyişi, herhalde bu olsa gerekti. *Etik*, *etiik*, *ötiik*, *edük* deyişleri ise, Kaşgarlı Mahmud zamanında, yalnızca "A y a k k a b ı" için kullanılan sözlerdi 124). Kaşgarlı Mahmud, bu sözlerin mânâlarını, açık olarak tesbit etmiştir. Öyle anlaşıyor ki sonradan *etiik*, *edük* sözleri, hiç olmazsa "yarım çizme" mânâsına da kullanılmağa başlanmıştı.

Edik ve yarım çizmeler:

Bugün Anadolu'nun bir çok yerlerinde çizme için *edik*, deyişleri kullanılır. Fakat eski Anadolu metinlerinden anlaşıldığına göre, *edik* sözü daha çok, "koncu kısa çizmeler" için söyleniyordu. Bunun için de *edik*, ayakkabı ile ilgili tâbirlerle karıştırılıyordu. Tarama Sözlüğünde bunun bir çok örneklerini bulabiliyoruz. Ahmed Vefik Paşa, mestlerin ve kısmen ince ayakkabıların üzerine çekilen "büyük çizme"leri, daha çok *çekme* deyişi

içinde toplamıştı. Bu söz, Anadolu'da Kuşadasından, Azerbaycan'a kadar söylenir.

Tomak, Ahmed Vefik Paşa'ya göre, "kalın top çizmelerdir". Öyle anlaşıyor ki, şekil bakımından biraz da tomağa benzedikleri için, bu adı alıyorlardı. Derleme Sözlüğünde *tomak*, daha çok "koncu yüksek" ayakkabılar için kullanılmaktadır.

Kırmızı ve sarı çizme:

"Kırmızı kemer" ile "kırmızı çizme", Ortaasya Türk tarihinde, bir "H ü k ü m d a r l ı k s e m b o l ü" idi. Eski Anadolu metinlerinden birinde de, şu cümleyi buluyoruz: "Anı kızıl edüğünden bildiler ki, Sultanlar âdeti kızıl edük geymektir" 125). Anadolu'ya gelen Avrupalı seyyahlardan Bertrandron de Brocquér de, Anadolu'daki Türklerin büyük bir kısmının, "sarı çizme" giydiğini kaydetmiştir. Bu ünlü kaynaktan sonra Redhouse da, "sarı çizme giymek" deyişinin türkçe de, "dünyada en üst mer-tebeye erişmek" mânâsına geldiğini ifâde etmekten çekinmemiştir 126). Anadolu türkçesini çok iyi bilen Ahmed Vefik Paşa ise, "Sarı Çizme" maddesinin karşılığına "ş ö h r e t" demekle, bütün anlayış ile görüşleri hülâsa etmiş oluyordu. Evliya Çelebi, Fatih'in "âsiümanî çizme" giydiğinden söz açmıştı 127). Fakat biz bu deyişin, biraz da mecâzî mânâda kabul edilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Anadoludan derlenen sözlerde, farsça çizme mânâsına gelen *mûze*, *ser-mûze*, *cermuk* gibi sözlerin, en ufak bir tesir ve izini bile görmüyoruz.

A Y A K K A B I

Türklerde ayakkabılar çok çeşitlidir. Bu sebeple her ayakkabıya, ayrı bir söz kullanılmıştır. Buna rağmen, bu deyişlerin başında bulunanlar ve en çok kullanılanlar, *başmak*, *edik*, *çarık*, *çedik* gibi sözlerdir. *Sokman* sözünü de, bu çok kullanılanlar arasına katabiliriz. Bunların yanında *kefiş*, *kelik*, *kepiç* gibi sözler ise, yabancı menşeli gibi görünmektedirler. Fakat bu deyişler de, Anadolu ve Ortaasya Türklerinde, müşterek olarak kullanılan sözlerdi (128). Deri kaloş mânâsına gelirlerdi. Farsça *harçın* sözü de, türkçeye *kalçın* şeklinde geçmiştir. Fakat bu geçiş, Türklerin Anadolu'ya gelişlerinden önce meydana gelmiş olmalıydı.

Aslında bunlar, Anadolu Türklerinde çok az kullanılan sözlerdir. Dede Korkut'ta Tepegöz Basat'ı, "*edüginün koncına soktı*", dendiğini görüyoruz. Buradaki *konç* sözü, Türk lehçelerinin en uzaklarından biri sayılan Çuvaşçada bile görülür. "*Ökçe*" mânâsına en eski türkçe bir söz sayılan *ultang* sözünü de, Anadolu'dan derlenen sözler arasında, *oltan*, *ortan* şeklinde görmek mümkündür.

N O T L A R

(Türkler ve "giyecek" kültürü)

- 1). Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmani*, s. 632.
- 2). *Bürhanı Katı* tercümesi, s. 247. 3). Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 426. 4). Aynı esr., II, s. 461. 5). Abu Hayyan, s. 67 (69). 6). Kaşg. Mahmud, III, s. 109. 7). Aynı esr., III, s. 298. 8). Z. V. Togan, *İbn Fadlan's Reisebericht*, s. 240. 9). *Tarama sözlüğü*, IV, s. 2584. 10). Ali, *Selçuknâme*, (Houtsma yayını), s. 37. 11). B. Ögel, *Fatih'in madalyonunda eski Türk kültürünün izleri*, Fatih ve İstanbul, İstanbul, 1953, s. 47. 12). *Lehçe-i Osmani*, s. 632. 13). *(Eski) Tar. Sözlüğü*, IV, s. 466. 14). Kaşg. Mahmud, I, s. 477. 15). Yudahin, s. 436. 16). *Derleme sözlüğü*, II, s. 1073. 17). Radlof, aynı esr., III, s. 1918. 18). Kaşg. Mahmud, III, s. 378. 19). Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch*, s. 437b. 20). *Derl. sözlüğü*, II, s. 1116; Redhouse, s. 726. 21). *Lehç. Osmani*, s. 343, 450. 22). *Mukad. ül-Edeb*, s. 173a. 23). Aynı esr., s. 201b, 387b. 24). Aynı esr., s. 201b. 25). Kaşg. Mahmud, III, s. 22. 26). Yudahin, s. 163. 27). Aynı esr., s. 455. 28). Aynı esr., s. 163. 29). Radlof, III, s. 26. 30). Kaşg. Mahmud, I, s. 189. 31). *Yüan Ch'ao Pi Shih*, Haenisch yayını, *Wörterbuch*, "Jaka" maddesi. 32). Yudahin, s. 163; Radlof, III, s. 2. 33). *Derl. sözlüğü*, V, s. 1743. 34). Aynı esr., V, s. 1748. 35). Radlof, I, s. 1484. 36). Kaşg. Mahmud, I, s. 72. 37). Abu Hayyan, s. 21. 38). *Muk. ül Edeb*, s. 153b. 39). *Codex Comanicus*, s. 106. 40). Kaşg. Mahmud, I, s. 433. 41). Ramstedt, aynı esr., s. 396. 42). Radlof, *Proben*, III, (Metin), s. 130; (Tercüme), s. 165. 43). *Türkische Turfan-Texte*, V, 12. 44). Redhouse, s. 1479b. 45). Yudahin, s. 749. 46). Kaşg. Mahmud, II, s. 187. 47). Radlof, III, s. 322. 48). Kaşg. Mahmud, II, s. 109.

49). Aynı esr., II, s. 233; Radlof, III, s. 322. 50). Redhouse, 1334, 2205. 51). Yudahin, s. 157, 201. 52). Aynı esr., s. 696. 53). Abu Hayyan, s. 86. 54). Radlof, II, s. 1446. 55). *Lehç. Osmanî*, s. 666; Radlof, II, s. 528. 56). *Tar. sözlüğü*, IV, s. 2156. 57). Radlof, II, s. 1314. 58). *Cod. Comanicus*, s. 113. 59). Kaşg. Mahmud, I, s. 152. 60). Yudahin, s. 469. 61). Aynı esr., s. 521. 62). Radlof, *Proben*, III, (Metin), s. 234; (Tercüme), s. 276. 63). Redhouse, s. 20b. 64). *Mukad. ül-Edeb*, s. 207. 65). Aynı esr., aynı yer. 66). Aynı esr., a. yer. 67). Y u d a h i n, s. 67. 68). Bu deyişin mânâsını P o p p e, yanlış anlamıştır. Bk. *Mukad. ül-Edeb*, s. 116b. 69). B. Ögel, Fatih ve İstanbul, aynı yer. 70). Bu vesikalar, Topkapı Sarayı arşivinin basılmış klavuzundan alınmıştır. 71). Kaşg. Mahmud, I, s. 433, 509. 72). Aynı esr., I, s. 35, 324. 73). Aynı esr., I, s. 433. 74). B. Ögel, aynı esr., a. yer: "Kırmızı kemer" meselesi. 75). Kaşg. Mahmud, I, s. 433, 509. 76). *Mukad. ül-Edeb*, s. 272b. 77). Abu Hayyan, s. 41. 78). Kaşg. Mahmud, III, s. 229, 301. 79). Aynı esr., III, s. 301. 80). (*Eski*) *Tar. Sözlüğü*, IV, s. 727. 81). Aynı esr., I, s. 353. 82). *Lehç. Osmanî*, s. 353. 83). Yudahin, aynı madde, 84). Kaşg. Mahmud, III, s. 25, 216, 220. 85). Aynı esr., II, s. 3. 86). Yudahin, s. 216. 87). Aynı esr., s. 261. 88). Aynı esr., s. 375. 89). Redhouse, s. 302a; (*Eski*) *Tar. sözlüğü*, IV, s. 339. 90). Kaşg. Mahmud, I, s. 42. 91). *Mukad. ül-Edeb*, s. 205a. 92). Aynı esr., s. 370. 93). Aynı esr., s. 205a. 94). Kaşg. Mahmud, II, s. 4. 95). Aynı esr., III, s. 218. 96). *Cod. Comanicus*, s. 77. 97). Abu Hayyan, s. 47. 98). Radlof, IV, s. 1748. 99). *Yüan Ch'ao Pi Shih*, par. 195; Ramstedt, aynı esr., s. 391a. 100). Ramstedt, aynı esr., a. yer. 101). *Mukad. ül-Edeb*, s. 141b. 102). (*Eski*) *Tar. Sözlüğü*, IV, s. 216. 103). Kaşg. Mahmud, III, s. 46. 104). Abu Hayyan, s. 26, 64. 105). Radlof, I, s. 987. 106). *Ütük* deyişi için bk. Kaşg. Mahmud, I, s. 68. 107). *Tarama sözlüğü*, (*Eski*), IV, s. 811. 108). *Lehç. Osmanî*, s. 162. 109). Radlof, I, s. 1865. 110). Eberhard, *Çinin Şimal komşuları*, s. 95. 111). Aynı esr., s. 58, 97. 112). Radlof, Si-

birya'dan, A. Temir tercümesi, II, s. 469. 113). Aynı esr., aynı yer. 114). Aynı esr., II, s. 188. 115). Aynı esr., II, s. 360. 116). Aynı esr., III, s. 150. 117). Kaşg. Mahmud, II, s. 100, 207. 118). Ramstedt, aynı esr., s. 304b. 119). D o z y, *Supplements aux dictionnaires Arabe*, s. 510. 120). Aynı esr., s. 511a. 121). Vullers, *Lexicon Persico-Latinum*, II, s. 933. 122). Kaşg. Mahmud, I, s. 67. 123). Radlof, I, s. 1633. 124). Kaşg. Mahmud, III, s. 283. 125). Bu deyimler için bk. *Tar. sözlüğü*, II, s. 1385. 126). Redhouse, s. 720. 127). *Evliya Çelebi seyahatnâmesi*, I, s. 108. 128). Yudahin, s. 439.

Resim: 83. Uygur duvar resimlerinde görülen çizme tipleri.

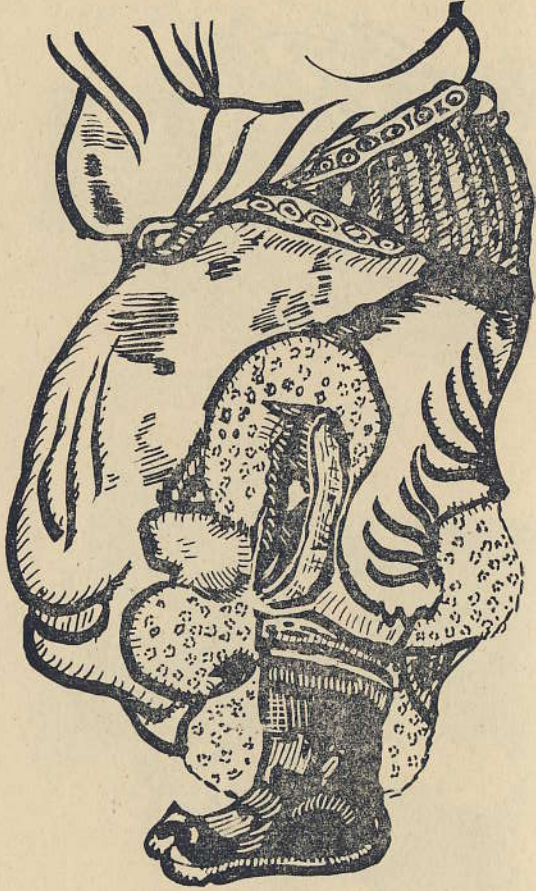
Resim: 84. Dizlik ve boynuzla süslenmiş, yarı bağlı çizme: (Fatih albümünde).

Resim: 85. Fatih albümünde görülen Ortaasya asıllı, çeşitli çizmeler.

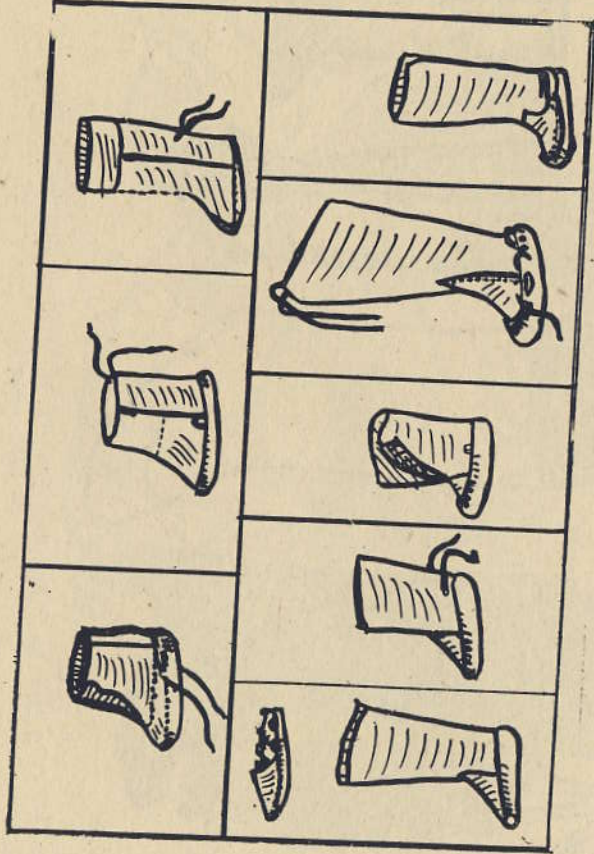
Resim: 86. Geniş Ortaasya çizme ve karlıkları: (Fatih albümünden).

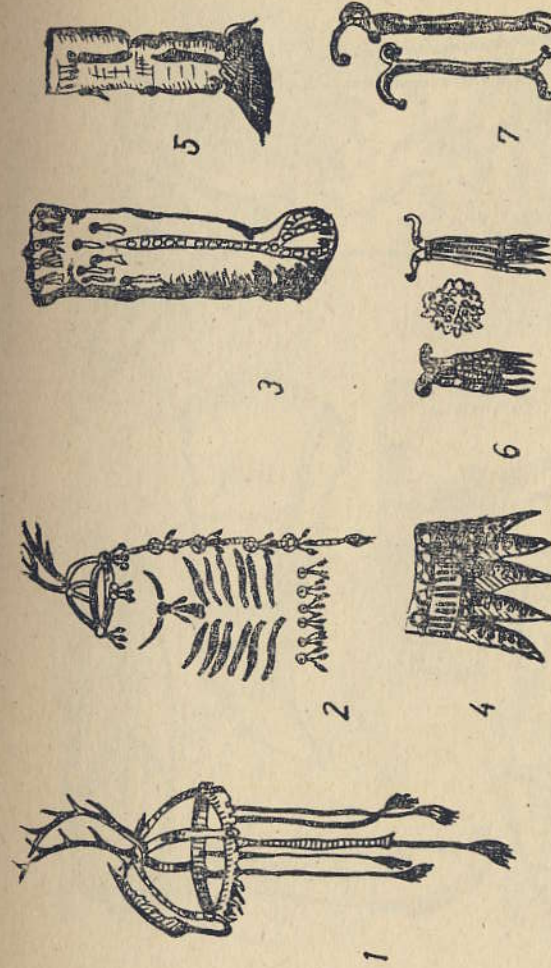
Resim: 87. Geniş ve akıntılı Ortaasya çizme ve karlıkları:
(Fatih albümü).

Resim: 88. Sibiryada kişi ve şamanların giydikleri deri
ve keçe çizmeler.

Resim: 89. Kuzey Asya'dan çizme ve edük çeşitleri.

Resim: 90. Kuzey Altaylarda Şaman çizme ve başlıkları.

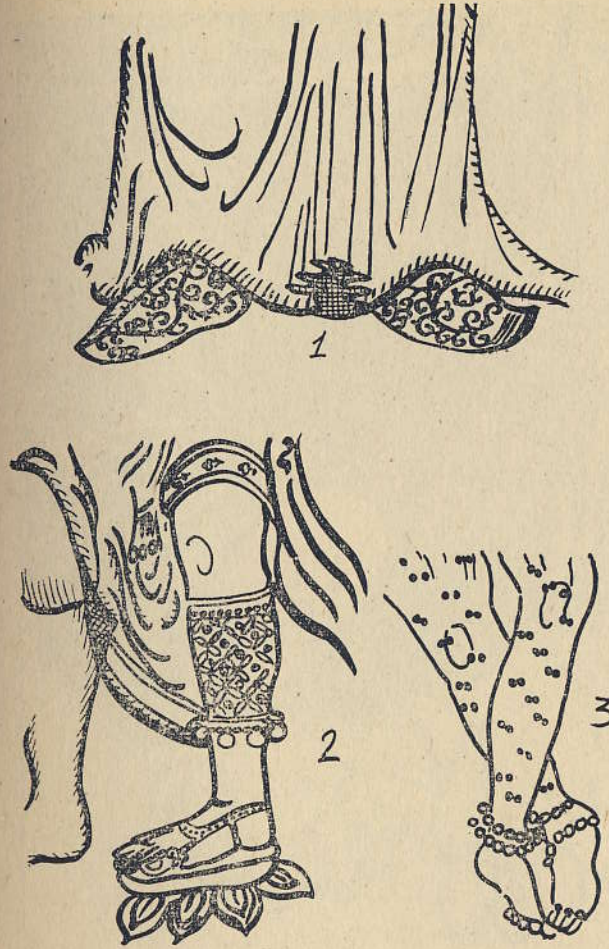
Resim: 91. Ortaasya'da çizme ve ayakkabı çeşitleri.

Resim: 92. Kuzey Altaylar ile Sibiryada çizme çeşitleri.

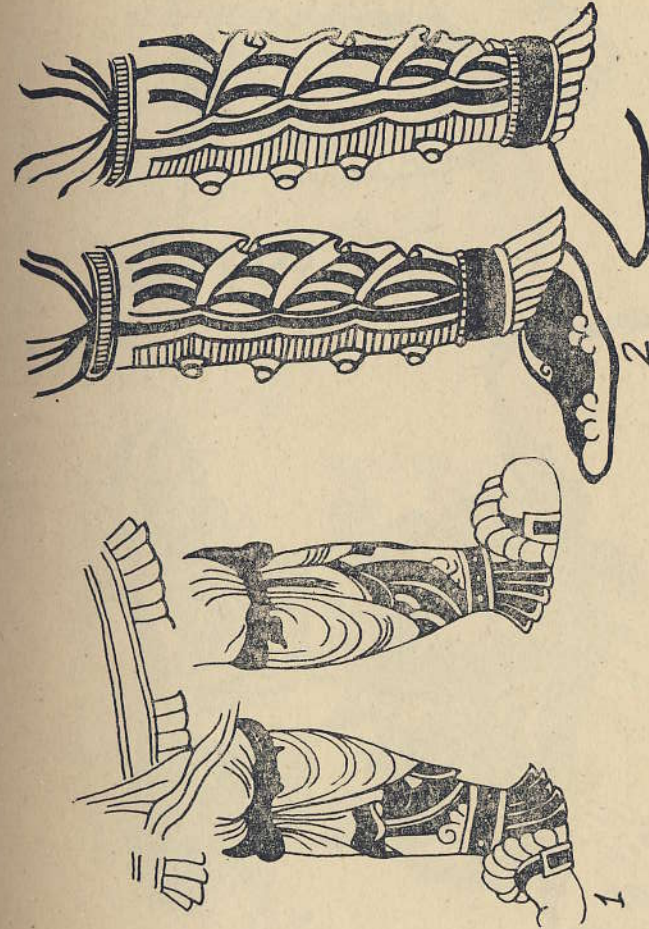
Resim: 93. Kıpçak Türklerinin, (biraz dış tesirli) çizme ve ayakkabıları.

Resim: 94. Uyğur duvar resimlerinde kumaş terlik, dizlik ve sandaletler.

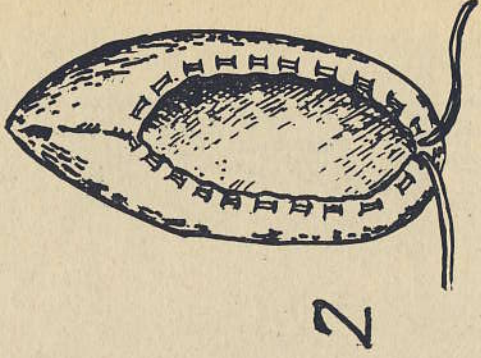
Resim: 95. Fatih albümünde bir çıplak ayaklı.

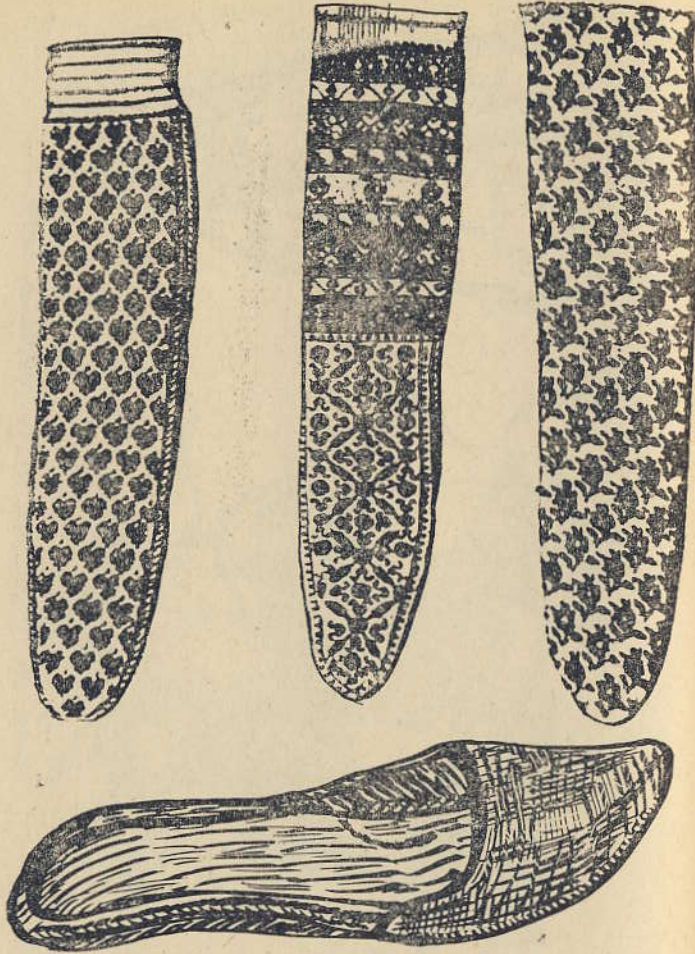
Resim: 96. Uygur duvar resimlerinde mitolojik dizlikler.

Resim: 97. 1). Anadolu'da. 2). Nohurlu Türkmenlerinde çarık.

Resim: 98. Uygurlarda (1) ve Anadolu'da terlik.

Resim: 99. Ortaasya'da çorap ve terlikler.

IX.

B Ö L Ü M

TÜRK DOKUMACILIĞI

Türk dokumacılığını biz burada, yalnızca kültür teknik tarafı vardır. Fakat bu kitabımızda ele alacağımız meseleler bakımından teknik taraf, bizim plânımızın dışında kalmaktadır. Elbette ki "Türk kumaş dokuma tekniği"nin de, kazılarda bulunan eserlerden başlanarak gelişmeleri bugüne kadar incelenmelidir. Fakat biz burada daha çok, sözlerden hareket ederek, Anadolu Türklüğü ile Ortaasya'daki eski Türk kültürü arasındaki bağları belirtmeğe çalışacağız.

1. İ P V E İ P L İ K

İp sözü eski Türk kaynaklarında *ip* ve *yıp* gibi, iki şekilde görülür. S e l ç u k çağının başlarında, daha çok *yıp* şeklinde görülen bu söz Batıya gelindikçe, *yıp* veya *ip* şeklinde söylenmeğe başlanmıştı. Bu gelişme de, Türk dilinin ses kaidelerine göre olmuştur.

İpçi, yani "*iplik yapan*" san'atkârların Türkler arasında var olduğunu, yine eski Türk kaynakların-

dan öğreniyoruz 1). Harezmşahlar çağına ait kaynaklarda ise, "*İp satkuçı*", yani "*İp satıcısı*" gibi sözlere rastlamağa başlıyoruz 2).

Eski Türk edebiyatında, ip ve iplik ile ilgili pek çok şiir ve atasözü vardır. Fakat burada, her bölüme ancak belirli bir yer ayırabildiğimizden, Türk kültürünün bu güzel ve zengin hazinelerini okuyucularımıza sunmağa, imkânımız olmadı.

İp ve iplik sözlerini, Türklerin birbirinden ayırmalarının mühim bir sebebi vardır: *İp* sözü, urgan da dahil, her türlü ipe verilen bir addır. İplik ise, yalnızca "*dikiş ipliği*"dir. Meselâ "*canbaz ipi*" için de *ip* denirdi. Bunun içindir ki Selçuk çağı'nın başlarında, "*İp üzerinde canbazlık gösterileri yapmak*"da, *yıplamak* sözü ile karşılanırdı 3). "*İple kıl almak*" karşılığı olarak da, yine *yıplamak*, *yıplatmak* gibi deyişler kullanılıyordu 4). Bunlardan da anlaşılıyor ki Selçuk çağındaki Türkler, sözlüklerde yer alabilecek ipe yapılmış süslenme ve kozmetik işlerine bile, değer veriyorlardı.

Selçuk çağı'nın başındaki Türkler, "*örülmüş ip*"e geniş olarak, *yışığ* adını veriyorlardı. Bu tip ipler ile, örülmüş urganlar ve kayışlar da, yine bu adla adlandırılıyordu 5). Yine Selçuk çağında, eğrilmiş ve bükülmüş şeylerin hepsine ise, *talku* denilirdi. *Talku yışığ* deyiminin, dokunmak üzere hazırlanmış olan ipliklerin, her türlüşünü ifade ettiği anlaşıyordu 6). Anadolu'da "*bükme*" mânâsına kullanılan, bir *taykurmak* sözü de vardır. Bunun, eski *talku* ile ne derece ilgili olduğunu bilemiyoruz. Çünkü Derleme Sözlüğündeki bir çok sözler, derlenirken ve basılır-

ken epey değişmiş ve esas söylenişlerini kaybetmişlerdir.

a. İnce ve kalın iplikler:

Eski Anadolu kitaplarında başlıca iki deyiş içinde toplanmıştı: Meselâ *Kalın sap* sözü, Tarama Sözlüğüne göre, daha çok "*yorgan ipliği*" mânâsına kullanılıyordu. "*İnce iplikler*" ise geniş olarak, *süyüm* deyişi ile karşılanıyordu. *Süyüm* sözü ayrıca, "*bir tel iplik*" mânâsına da gelirdi. Anadolu'da ise, *süğüüm*, *süyüm*, *süyün*, daha çok "*bir sap iplik*" mânâsına kullanılan sözlerdi. Buna Anadolu'nun bir çok yerlerinde, *saplam*, *saplum* da denir. Bazı yerlerde ise *siyim*, yalnızca "*iplik katları*" için söylenen ayrı bir deyiş halinde görülür 7). Görülüyor ki sözlerin mânâları, her çağda ve her yerde değişmektedirler. Fakat bizim için bu araştırmamızda mühim olan nokta, eski Türk sözlerinin kaybolmaması ve Anadolu'nun türlü yerlerinde, değişik şekillerde yeniden karşımıza çıkmasıdır. Nitekim Selçuk çağı'nın başlarında görülen ve hangi köklerden geldiğini de iyice bilemediğimiz, eski türkçe *besbel* sözünü bile rahmetli Besim Atalay, Anadolu anlayışı ile "*bir tel, bir söğüüm iplik*" şeklinde tercüme etmekteydi 8).

b. Çok katlı iplikler:

Daha çok ipliğin sağlam olmasını sağlamak için yapılmışlardı. Urganlarda olduğu kadar, dikiş iplikleri arasında da, bir kaç katlı olan iplikler yapıldı. Harezmşahlara çağına ait kaynaklarda,

"Dört kat ip" şeklinde bir deyişe bile rastlıyoruz 9). "*Çok renkli iplikler*" geniş olarak, kordela şeklinde yapılmış, bir süs olarak kullanılıyordu. Selçuk çağında böyle iki renkli ipliklere, *esri yışığ* adı da verilirdi 10). Eski türkçede *esri* sözü, "alaca, tekir renk ve benekli" mânâsına geliyordu. Türkler bu çeşit ipliklere çoğu yerlerde, *ala* veya *alaca ip* derlerdi. Kırgızlar ise ipe, *cip* derler. Cip sözü de türkçenin normal ses değişimleri yolu ile, eski türkçe *yip* sözünden gelmekteydi. Kırgızlarda sözü edilen, *ala cip*, yani "ala ip" in ise, ne olduğu pek iyi bilmiyoruz. Fakat onlarda, şöyle bir atasözü de vardır: "*Şimdiye kadar kimsenin alaca ipliği üzerinden atlamadım*". Bu sözün esas mânâsı ise şu idi: "Şimdiye kadar hiç kimse beni kötü bir hareket yaptın diye suçlayamaz, çünkü ben hiç bir kötülük yapmadım". Hiç şüphe yok ki bu sözün dayandığı, eski bir Türk inancı da vardı 11).

c. İki katlı iplikler:

Anadolu'da, "*iki katlı iplikler*" için, *emlik* ve "*üç katlı iplikler*" için ise, *üçürdüm* gibi, çok güzel deyişler kullanılır. Çağatay Türklerinde de "*siyah iplik*" için söylenen, *epkin* şeklinde bir deyiş görülür 12). Aslında ise eski türkçede *yipkin* sözü siyah değil; "*erguvan ve menekşe rengi*" mânâsına geliyordu 13). Urgan ve sicim çeşidinden olan ipler ise burada, bizim konumuz dışında kalmaktadırlar. Uygur çağından itibaren görülen ve *butar* şeklinde söylenen bir "*hasır ipi*" çeşidine de rastlıyoruz 14). Bu ip çeşitlerinin, bitki liflerinden yapılmış olmaları muhtemeldir. 13. yüzyılda Moğolistan'a

seyahat yapmış olan bazı seyyâhlar ise, geri bir kültüre sahip olan Moğollarda, "*sinir ipleri*"nin yapıldığından da söz açarlardı 15). Fakat biz, Türk kaynaklarında bu çeşit iplere pek rastlıyamadık.

2. IPLIK BÜKME VE EĞİRME

Bu işleri, bir kaç bölüm içinde incelemeyi daha faydalı buluyoruz:

a. "İğ ve Türk iğleri":

İğ, tarihten önceki çağlardan beri hemen hemen bütün kavimlerde, şekli hiç değişmeyen bir âlettir. Bu âletin, bütün kavimlerde aynı tip ve şekilde yapılmış ve kullanılmış olması sebebi ile, Türk iğleri için burada, ayrı bir şekil belirtmek değiliz. *İğ başları* geniş olarak, ya ortası delik bir tahta veya taş veyahut da çapraz hâlinde birbirine tutturulmuş, iki ağaçtan meydana gelirdi. Bu her iki iğ tipine de, Ortaasya'daki kazılar ile derlemelerde rastlamaktayız. Bu iğlerin Anadolu iğleri ile, hemen hemen hiç bir ayrılıkları yoktur. Ortaasya'da da bunlara *iğ*, *ik* adları verilirdi. Ortaasya Türk iğlerini, A. von Le Coq bir yazısında toplamıştır 16).

"*İğ sözü*", Uygurlardan itibaren "*ig*, *ik*, *yig*, *ynk*" şeklinde görülmeğe başlar. Bu söyleyiş, eski ve yeni bütün Anadolu Türklüğünde görüldüğü gibi, Mısır Memlûk Türklerinde de devam eder 17). İğ sözü, Türklerden Moğol kavimlerine de geçmiştir 18).

"*Ağırşak*" sözü de, bilhassa Batı Türklerinde çok yayılmıştır. Bu söz, Selçuk çağının yaşlan-

gıçlarında, *agırsak* şeklinde söyleniyordu 19). Bu sözün Türk ağızlarında yayılmış olması da, üzerinde ayrıca durulması gereken mühim bir noktadır.

“*Kirmen*” sözüne gelince, *iğ* mânâsına eski Osmanlı metinlerinde başlar ve bir çok Anadolu ağızlarında yayılmış olarak görülür. A s ı m Efendi, fars ve Arap sözlerini karşılariken, daha çok bu Anadolu deyişini kullanmıştı. Fakat biz, *kirmen*’in türkçe bir söz olduğuna inanmıyoruz.

“*Öreke*” sözü de, eski Anadolu metinlerinde başlar ve Anadolu’nun bazı yerlerinde ise, *höleke* şeklinde görülür 20). Bu söz de, *örmek* kökünden gelen ve çok eski Türk özünü gösteren, bir deyiştir. Aslında bu sözün esas mânâsı, daha başka idi.

“*Urçuk*” sözünün Anadolu’da *orcuk*, *orucuk* şeklinde ve *iğ* mânâsında görülmesi, gerçekten üzerinde durulacak mühim bir noktadır. Kaşgarlı M a h m u d, Türkçede yalnızca *iğ* sözünü vermekle yetinmişti. H a r e z m ş a h l a r çağında yazılmış sözlükler ise, moğolca *urçuk* sözünü, *ik*, yani *iğ* sözü ile tercüme ediyorlardı 21). K u m a n Türklerinde de *iğ*, yine *urçuk* sözü ile karşılanıyordu 22). *Urçuk* sözünün türkçede bulunmasını, moğolcanın bir tesiri olarak görenler de bulunmuştur. Böyle görüşlere biz burada iştirâk edemiyeceğiz. Çünkü *urçuk* sözünün türediği *urulmak* kökü, en eski Türkçede de vardı. *Urulmak*, *urılmak* eski türkçede, “ip ve benzeri gibi şeylerin örülmesi” mânâsına geliyordu 23). Ayrıca *urçuk* sözüne, Moğolcaya çok uzak diğer Türklerde de rastlıyoruz. Bazı Türk ka-

vimlerinde ise, *iğ*’in adı hiç söylenmeden, “*kendir iğren ağaç*”, yani “*kendir eğiren ağaç*” dendiği görülmektedir 24). Kuzey Altaylardaki Türk kavimlerinde durum daha başkadır. Onlar, *iğ* yerine çoğu zaman, yalnızca *agırsak* ve *urçuk* gibi sözler kullanıyordu 25).

Görülüyor ki *iğ* konusunda, Altaylardan ta Anadolu’ya kadar uzanan Türk kültürü arasında, tam birlik vardı.

b. “Eğirme” ve “iplik bükme”:

Türklerde *eğirmek* sözünün kök ve mânâları da çok derin ve eskidir. Türkçedeki *eğirmek* sözü, bugün Anadolu’da kullandığımız şekilde, “yünü veya pamuğu eğirmek” mânâsına geldiği gibi; eski türkçede, “döndürmek, çevirmek, bir yeri kuşatmak ve sarmak” mânâlarına da söylenirdi. Meselâ S e l ç u k çağının başlarında *eğirtmek* sözü, bugün kullandığımız mânâsından başka, “bir kaleyi kuşatmak için emretmek” işini de içine alıyordu 26).

Eğirmek sözü, bütün Türk kavimlerinde hiç değişmeyen, bir deyiştir. Hattâ türkçeden moğolcaya geçmiş olması bile düşünülebilir. Çünkü bazı Moğol ağızlarında, *eğirmek* mânâsına gelen ve “*eriül-, egir-*” şeklinde söylenen, bazı deyişlere de rastlamaktayız 27). Tabii olarak bu sözler, moğolcada bozulmuşlardı. Türkçede aşağı yukarı aynı mânâyâ gelen, örülmek, urulmak sözleri ile de karışmış olabilirlerdi 28). Eski Türkler eğrilmiş ipe de, *eğrik* derlerdi 29). Bu deyiş, Anadolu ile Mısır Türklerin-

de de devam ediyordu. *İğrim*, yani “yumak” sözü üzerinde ise, aşağıda duracağız.

c. Bükmek, bükülmek, bükünmek:

Bu sözler de türkçenin, eski ve köklü deyişleri arasındadırlar. Kaynaklardan anlaşıldığına göre bunlar, moğolcaya da geçmişlerdi (30). Aslında eski türkçedeki bu deyişlerin hepsi de, hem *iplik* ve hem de *urgan bükme* için kullanılan, müşterek sözler idiler. Bizi burada ilgilendirenler daha çok dokumacılıkla ilgili olan ipliklerdir. Bununla beraber bu sözleri birbirinden kesin olarak ayırd etmek, hem zor ve hem de tehlikeli bir iştir. Mesela “*eğirmek, bükmek, bükmek*” mânâsına kullanılan *ulıtmak, örülmek* gibi fiil kökleri ile; “ip yapmak için hazırlanmış yün” mânâsına gelen *urukluğ yüng* sözlerinden, hangilerinin *dokuma ipliği* ve hangilerinin de *urgan ipleri* olduklarını kestirebilmek oldukça güçtür. (31). *Halı iplikleri* de, bu iplik çeşidlerinin içine dahildir. Halı ipliklerine ayrı olarak ne dendiğini kestirebilmek ise, oldukça güç bir iştir.

3. ÇIKRIK

Türkler başlangıçta *çıkırğa, çığrı* derlerdi. Eski Türklerde *çığrı* sözü, “değirmen, çark, dolap, gibi şeylerin *çıkırğı* ile, ip *çıkırğı* ve her türlü makara” mânâsına gelirdi (32). Gök *çığrısı* ile “f e l e k” de, bu sözün içine girerdi. Türk Mitolojisi ile ilgili eserlerimizde, bunun üzerinde geniş olarak durulmuştur. Gerçi Sanskrit dillerindeki *çakra* ve eski

İran lehçelerindeki *çahragân* sözleri de, “ip *çıkırğı*” mânâsına geliyordu (33). Fakat bizce, bu benzetmede kesin olarak konuşmak doğru değildir. Aslında *Çığrı* sözünün kök ve ekleri türkçenin kuruluşuna da uygundur. Ayrıca bu deyişi doğurabilecek bir çok eski türkçe sözler de vardır. Buna rağmen Uygur çağında *Budizm* tesiri ile türkçeye girmiş olabilirdi. Bu yolla da, bir çok yeni deyişlerin doğmuş olabileceği düşünülebilir. Eski türkçedeki *çığrı* sözü, Anadolu ile Mısır Türklerinde, bir küçültme eki alarak *çıkırık* şekline girmiştir. Ortaasya Türklerinde ise bu sözü, *çıyırık* şeklinde söyleyenler vardır (34).

İranlılara gelince, onlar *çıkırğa* daha çok, *per-vân* ve *behen* derlerdi. Ortaasya Türklerinde *çıyırık* sözü, bugün için daha çok “bükme” mânâsına kullanılmaktadır. Mesela, “*çıyırığı katı ip*”, “sağlam bükülmüş ip; “*çıyırığı boş ip*” de, “gevşek bükülmüş iplik” mânâsına geliyordu (35). Altay Türk ağzlarında *çıkırık* anlayışına kullanılan, *aya, açıcak, gayibak, agalçı, agu* gibi deyişler de vardır. Fakat bunların tahlillerine girişmek için, buradaki yerimiz uygun değildir (36).

Anadolu’da kullanılan *çıkırık* ile ilgili sözler, daha zengin ve daha renklidir. Anadolu’daki *Çığırık, çırık, elceek, kölecen, kelepçek, kollu, yüğrük, yürük* gibi türkçe sözlerin yanında; “*çıkırık kolu*” mânâsına gelen, *elcek, elecek, tapıncak* gibi diğer deyişleri de sayabiliriz. Ayrıca, az kullanılmış olsalar da, *cehre, cırsır, cahıra, elemit, kelebe* gibi, yabancı kültürlerden gelmiş sözleri saymada da fayda vardır. Her kültür, bilhassa dokumacılık kültürü, hiç

şüphe yok ki dışarıdan birçok tesirler almıştır. Fakat bizce mühim olan nokta, Anadolu'daki en yaygın ve ana sözlerin, eski Ortaasya özlerini taşımış olmalarıdır.

4. YUMAK VE MAKARA

İplik yumağı: Bizim bugün *yumak* diye söylediğimiz sözün aslı, çok eski çağlardan ve Ortaasya'dan beri *yumgak* şeklinde idi. Aslında Türkler, "yuvarlak olan veya yuvarlanan herşeye", yumgak demişlerdi. Bir şeyi yuvarlak yapmak işine de, *yumgaklamak* derlerdi. Bu deyişin mânâsı, Uygur çağında da, Selçuk çağında da böyle anlaşılıyordu. Bu söz Batıya gelindikçe, yani eski Anadolu ile Mısır Türklerinde, yavaş yavaş *yumak* şekline giriyordu 37). "İplik yumağı" mânâsı da bugünkü türkçemizde böylece gelişmiş oldu.

a. Eğrim:

Eğrik sözünün, *eğirmek* kökünden, "eğrilmiş, bükülmüş iplik" mânâsına geldiğini yukarıda söylemiştik. Bu sebeple bazı Türk ağızlarında, *eğrim*, *iyrim* sözleri ise, doğrudan doğruya yumak karşılığı olarak kullanılmıştı 38). Bizim görüşümüze göre bu konuda sözlük yazarlar, aldanmış gibi görünmektedirler. Çünkü Anadolu'da da söylenen, "bir eğirim yün" veya "bir eğirim iplik" deyişi, "bir yumak" mânâsına değil; bir "eğirme birimi", yani bir eğirimlik yün olarak kullanılmaktadır.

Anadolu'da "makara" mânâsına kullanılan, *ağsak*, *aşak* sözlerini de, Altay Türk ağızlarındaki -aşağı yukarı aynı mânâyı gelen- *agıçak*, *agçak* deyişleri ile karşılaştırabiliriz 39).

b. Kelep:

Kelep sözü de, Anadolu'da yumak karşılığında kullanılır. Bu sözün aslının İran yolu ile geldiği de düşünülebilir. Çünkü, farsçadaki *kelâbe* ve *kelâfe* sözlerinin varlığını biliyoruz. Fakat farsçada, doğrudan doğruya *kelep* şeklinde söylenen bir söz yoktur. Bunun yanında, Altay ve Doğu Türkleri gibi İran'a ve İran kültürüne çok uzak kalan Türklerde ise kelep sözü çok yayılmış ve artık yerli bir öz göstermeğe başlamıştır. Bu bakımdan, "Çok eski çağlarda başlayan Türk ve İran dokuma tekniği münâsebetleri" üzerinde düşünmek, daha doğru olur görüşündeyiz. Bu söz, eski çağlarda İran'dan Türklere girmiş ve türkçeleşmiş de olabilirdi. *Anadolu kültüründe de bir çok farsça deyişler vardır. Fakat bunların çoğu, İslâmiyetten önceki çağlarda, Türkler Ortaasya'da iken, Türk kültürüne girmiş ve türkçeleşmişlerdir. Yoksa bizim Divan ve İran edebiyatçılarımızın düşündüğü gibi, sonraki Osmanlı - İran münâsebetleri yolu ile Anadolu'da İran kültürü tesirlerini aramak, Türk tarihinin gerçeklerini bilmemek demektir.*" Üstadımız Fuad Köprülü'nün bize gösterdiği yol da budur. 40).

c. Çıyırık ve beziç:

Çıyırık ve *çırma* deyişleri de, bazı Türk ağızlarında yumak mânâsına kullanılıyordu. Çıyırık sö-

zünün, herhalde çığırmaq ve çıkırık sözleri ile bir bağı olsa gerekti. Çırma sözü ise daha çok, çiyden yapılan “*hasır ipliği yumağı*” için kullanılan bir deyiş idi 41). S e l ç u k çağının başlarında ise, “*ipek veya yün yumağı*” na da *bezinç* diyorlardı 42). Bu sözün *bezemek* fiili ile, ne derece ilgili olduğunu da bilemiyoruz.

d. Makaralı yumak:

Makara denince, hatırimıza bugünkü modern makaralar gelmemelidir. Aslında *makara* sözü, dilimize italyanca’dan girmiş bir kelimedir. Eskiden iplikler, çıkırıktan belirli şekilde yapılmış ağaçlar üzerine sarılır ve böylece dokuma tezgâhlarına konurdu. Bunlar da makaranın başka bir tipi idiler. Nitekim Kırgızlar bu iplik yumaklarına, çıkırıkla ilgili olarak “*çark cip*”, yani “*çark veya makara ipliği*” de diyorlardı 43). Kazan Türkleri de makaraya, *kaldırça* derler. Bu deyiş, *çuvaşçaya*, *holderçe* şeklinde geçmiştir 44). Ortaasya’da *dürmek* sözüne benzer *türmök* sözü de, hem makara ve hem de yumak mânâlarını karşılamak için söylenmiş sözlerdendir 45). Görülüyor ki, eski Türklerde, makara ile yumak, birbirlerinden pek o kadar ayrılmamakta idiler.

Anadolu’daki durum da aşağı yukarı böyledir. İplik yumağı ile makarası, hemen hemen aynı sözlerle söylenmişlerdir. Anadolu’da söylenen *aşak*, *aşak* sözleri üzerinde yukarıda durmuştuk. Yine makara için *dolak*, *kütük*, *teker*, *toka*, *tokmak*, *topana* gibi Anadolu deyişleri de, eski Türk özlere

gösterirler. Bunların yanında, Batıdan ve İstanbul’dan, Anadolu’ya ticaret yolu ile gelmiş bazı sözler de vardı. Türk kültür tarihi araştırmalarında, şu mühim noktayı da unutmamamız gereklidir. *Bu gibi teknik mevzularda, her arapça veya farsça söz, doğrudan doğruya bir Arap veya İran tesiri olarak kabul edilmemelidir. Aslında bu sözleri meydana getirenler, İstanbul’daki kültür tesirleri ile yapmacık dil olmuştu.*

Meselâ Anadolu’da, “*makara ipliği*” için kullanılan “*kütük tiresi*” sözünün yarısı, Anadolu ve diğer yarısı da, İstanbul tesirinde kalmıştı. Yalnız Anadolu’da değil; eski Ortaasya’da da İran ve Türk kültür münâsebetleri dolayısı ile bu mevzuda, bazı yabancı tesirler görülmüştü. S e l ç u k çağının başlarında, Kaşgarlı Mahmud tarafından derlenmiş ve “*eğrilmiş ip yumağı*” mânâsına gelen, *teşrüm*, *tüşrüm* sözlerini, buna örnek olarak verebiliriz 46). Aslında bu deyiş, geniş bir şekilde İran tesiri altında kalmış olan A r g u Türk ağzından derlenmişti. Fakat bu sözlerin hepsi de, eski Türklerden toplanmışlardı.

5. Y Ü N A T M A

a. Yün ve yapağı atma:

Türklerde yün ile ilgili el san’atları, hem köklü ve hem de çok eskidir. Türkçemizdeki *yün* sözü, eskiden *yüng* veya *yung* şeklinde söyleniyordu 46). Bu söyleniş, ufak değişikliklerle, zamanımıza kadar gelmiştir.

Kaşgarlı Mahmud'un söylediğine göre, Batıya yakın oturan Argu, yağma ve Karluk gibi Türk bölükleri, yün sözünü daha çok "pamuk" mânâsına kullanıyordu. U y g u r Türklerinin bazı bölümlerinde de pamuğa yüng dendiğini, eski Uygur metinlerinden anlıyoruz. Öyle anlaşılıyor ki Türkler, iplik ve dokuma için hazırlanmış olan yünleri, *yüng yap*, yani "yün yapacağı" demek yolu ile, diğerlerinden ayırmıyorlardı 47). Çünkü *Yapağı* sözü, eski türkçede *yap* deyişi ile karşılanıyordu. Bu deyiş hafif değişikliklerle, bütün Türklere yayılmıştır.

b. Yün kırkma ve yün dıtme:

"Yün kırkma" sözü ve işi de, eski çağlardan beri değişmeyen bir Türk sözüdür 48). Yün kırkma işi, bir çeşit yün hazırlamadır. Bu sebep S e l ç u k çağının başlarındaki Türkler bu işe daha çok *yünglamak*, yani "yünleme, yün hazırlama" derlerdi 49). "Yün atma" işi ise, ya çubukla, veya hut da hallaç yayı ile yapılır. "Yün atma çubuğu" na S e l ç u k çağının başlarında, *sağ* adı verilirdi 50). Anadolu'da da yünler, bu çubuklarla atılır ve kabbartılırlar. Anadolu'da düğüm haline gelmiş yünler ise elle didilirdi. *Yün dıtmek* işi için, H a r e m ş a h l a r çağına ait bir kaynakta geçen "*titti yüngü*" deyişini, değişmeyen bu eski Türk geleneği için bir örnek olarak verebiliriz 51).

c. Yün hallacı:

Yünü atıp kabartmak için kullanılan "*Hallaç yayı*" üzerinde, bundan sonraki pamukla ilgili bö-

lümümüzde duracağız. Yün atıldıktan sonra da, tabii olarak işler bitmemektedir. Halı veya kumaş dokumak için, yünlerin cinslerine göre ayıklanması ve bölümlere ayrılması da gerekli idi. İşte türlü dokuma iplikleri yapmak için hazırlanmış olan bu yünlere de Türkler, *uruklug yüng*, yani "iplik yünü" derlerdi 52). Aslında *uruk*, *urk* sözleri, eski türkçede hem iplik ve hem de urgan mânâsına gelirdi. Orta kalınlıktaki ipler de, tabii olarak bunların içine girerlerdi.

6. PAMUK ATMA

Türklerde dokuma kültürünün temelini, yün ve yün ipliğinin meydana getirdiğinden hiç bir şüphemiz yoktur. Yün tekniği Türklerde, geleneğe uygun olarak büyük bir gelişme göstermişti. P a m u k ekiminin Ortaasya'da ne zaman başladığı üzerinde, B. Laufer tarafından, "Sino-Iranica" adlı eserinde ileri sürülen görüşler ise, henüz daha eskimiş değıllerdir. Tarafımızdan bulunan bir çok yeni bilgi de, bu görüşlere eklenerek yeni bir cilt meydana gelmiştir. (Bk. II. Cilt). Bu sebeple biz burada, Türklerde pamuk ziraatının başlangıçları ve gelişmesi üzerinde durmayacağız.

a. Hallaç yayı:

Eski Türkler, hallaç yayını iyi tanıyorlardı. Bu sebeple kaynaklarımızda, "*hallaç yayı*" hakkında söylenmiş bir çok sözlere rastlayabiliyoruz. Öyle anlaşılıyor ki Türkler kendi hallaç yaylarını,

hem yün ve hem de pamuk için kullanıyorlardı. Hallaç yayı için elimizde bulunan en eski türkçe karışık, Selçuk çağı başında derlenmiş olan *yeteng* sözüdür 53). Bu da, "yünü atıp kabartan" bir âlettir. Harezmşahlar çağında, pamuk atan yaylarla ilgili bilgiler daha çoğalmaktadır. "*Mamuk çapar yayı*" sözü aslında, "pamuk döver yay" mânâsını karşılıyordu 54). Fakat bunun yanında, "*mamuk atkuçının yayı*", yani "pamuk atıcının yayı" deyişi de görülüyordu 55). Bu örneklerle, "*sabadı mamukı*" sözünü de katabiliriz 56). Pamuğu iplik yapmak için hazırlama tekniği ile ilgili, "*mamuk soykuçının tahtası, temürü*" gibi deyişlerde vardır.

b. Hallaç tokmağı ve çubuğu:

Anadolu'da eski Türklerin, yün ve pamukları kabartmak için kullandıkları ince çubukları da görüyoruz. Buna *yün çubuğu* dendiği gibi, bazı yerlerde de *çildirgi* veya *atma çubuğu* adı da verilir. Hallaç tokmağı da Anadolu'da, *atacak, kertik, köstek, ebce* gibi, türkçe adlar ile adlandırılırlar. Bunların yanında hallaç tokmağı için söylenen *çek, ilagat* gibi henüz daha açıklanamayan deyişler de yok değildir. "*Hallaç yayının tahtası*" yaygın olarak bir kuzu derisi ile sarılırdı. Anadolu'da *sağrı* adı verilen bu deri, tahta üzerine pamukların toplanmaması için sarılmıştı. "*Hallaç yayı*" da Anadolu'da, eski Türklerde olduğu gibi yay adı ile adlandırılıyordu.

7. DOKUMA

Türk kumaşları, çok geniş ve büyük bir mevzudur. Bu sebeple Türk kumaşları ile ilgili bütün meseleler üzerinde, bu kitapta durmamıza imkân yoktur. Bu bahse girmeden önce, şu noktayı bir daha hatırlatmakta fayda vardır. Bizim bu araştırmalardan güttüğümüz gâye, daha çok Türk kültürünün kaybolmayan ve binlerce yıl, Türklüğün her gittiği yerde yaşayan hususiyetlerini bulmağa yönelmiştir. Böyle yol gösterici bir araştırmada bütün meselelerin hep birden ele alınması, belki de bizim gâyemizin belirtilmesine, bir gölge düşürebilecektir. Her kavim, her çağda yakın komşularından birçok kültür tesirleri almıştır. Zaten Türk kültürünü de geliştiren en mühim sebep, böyle geniş kültür alışverişleri olmuştur. Fakat şimdiye kadar hep, Türklerin dışarıdan aldıkları üzerinde durulmuştur. Nendense, Türk kültürünün de kendine göre ana ve temel karakteri ile değişmez kanunlarının bulunduğu üzerinde, durulmamıştır. Bu sebeple aşağıda açıklamağa çalışacağımız şeyler, yukarıdaki görüş açısı ile okunmalı ve değerlendirilmelidir.

1. "Türk bezi" ve çeşitleri hakkında:

Burada "Türk bezi" ile ilgili ayrı bir bölüm açmamızın sebebi, kaynaklarımızda bez adı ile, birçok kumaş çeşitlerinin adlandırılmış olmasıdır. Aslında bez, geniş bir deyimdir. Şimdi olduğu gibi eskiden de, pamuklu dokumaları geniş olarak içinde

toplayan bir sözdü. Bez sözü, Uygur çağından itibaren *böz* şeklinde söylenip ve yazılmağa başlanmıştır. Biz burada, *böz* sözünün kökleri üzerinde duracak değiliz. Selçuk çağında derlenmiş bez ile ilgili bazı atasözleri ile şiirleri de görmüyor değiliz. Uygur çağında, üzerinde "zincirli örgüler" bulunan bazı kumaşlara ise, *boz* dendiğini görüyoruz. Bunun gibi bazı Uygur sözlerinin yanlış okunmuş olmaları da muhtemeldir.

Uygur çağında, kalın ve kaba kumaşların hepsine *kalıng böz*, yani "*kalın bez*" deniyordu. Selçuk çağının başlarında derlenmiş türkçe sözler arasında karşımıza, *sedhrek böz*, yani "*seyrek bez*" şeklinde bir deyiş de çıkmaktadır (58). "*İnce bezler*" için ise, "*Yinçe böz*" sözünün kullanılmış olması çok muhtemeldir. Çünkü Selçuk çağı başlarında, "*İnce ipekli kumaşlar*", *yinçe torku* adı ile adlandırılıyorlardı (59).

2. Dokuma ve dokumacı:

Anadolu'daki dokuma tezgâhlarının hepsini Ortaasya ile karşılaştırmak, ilmi metodun prensiplerine uygun olamaz. Çünkü dokumacılık, Anadolu'da yalnızca Türkler tarafından yapılan bir el sanatı değildi. Anadolu'daki Türkler, Türk olmayan komşularından da, çok şeyler almışlardı. Bu sebeple kültür tesirleri ile alışverişlerini açıklığa kavuşturmak için sözlere dayandık. Yoksa tezgâhların araştırılması, belirli bir gâye için yazılmış olan böyle bir kitabın, bu bölümünden beklenemez. Biz, Türk kültürünün kaybolmayan ve güçlü bir karaktere sa-

hip olduğu iddiası ile yola çıkarken, Türklerin komşularından çok şeyler aldıklarına da inanıyoruz.

3. Dokuma ve dokumak:

Tokumak 60), veya *tokumak* 61) sözleri, Türk kültürünün en eski çağlarından itibaren karşımıza çıkan yerli deyişlerdir. Nitekim Harezmişahlar çağında, *tokudı tonnu*, "elbiseyi tokudı"; *kalın tokugan boldı ton*, yani "elbise kumaşı kalın dokundu veya kalın dokunan kumaş" gibi sözler içinde, *dokumak* fiilinin bugünkü mânâda nasıl kullanıldığını, daha açık olarak görebiliyoruz (62). Eski Anadolu ile Mısır Türklerine gelince, onlarda *tokucu*, *dokuyucu* gibi sözler, daha sık söylenmeğe başlanmıştı. (63).

4. Dokumacı ve bezci:

Harezmişahlar çağında *dokumacı*, doğrudan doğruya *bözçi*, yani "*bezci*" sözü ile karşılanırdı. Nitekim Mukaddimet ül-Edeb'de bu sözün karşısına konmuş olan arapça tercümeyle bakılırsa *bezci* sözü, o çağda bütün dokumacılar için söylenen bir ana deyişdi. "*Bözçinin evi*", yani "*bezcinin evi*" sözü ise, "*dokumacının imalâthanesi*" mânâsına geliyordu (64). Bu ünlü sözlükteki arapça açıklamaya rağmen, "*bezcinin evi*" deyişinin aynı zamanda, "*bezcinin dükkânı veya bez satılan dükkân*" mânâsına gelebileceğini de unutmamak lazımdır.

5. Örücü ve dokumacı:

Eski Türklerde dokumalar, aynı zamanda *örül-müş* diğer şeyler gibi görülüyorlardı. Bu sebeple

dokunmuş ve örülmüş şeylerin hepsi birden, *örük* sözünün içinde toplanabiliyordu 65). Nitekim A n a d o l u 'da da *dokuma tezgâhı*, halâ bir çok yerlerde *örgüç* adı ile adlandırılır. Derleme Sözlüğünde bunun açık örneklerini görüyoruz. Bu örneklerden de anlaşılıyor ki bu konularda, bir tek söze bağlanıp kalmak, doğru değildir.

6. "Dokumacılık"ta, Türklerin Moğollar'a tesirleri:

Bilindiği üzere Moğollar Çingiz Han'a kadar, çok geri bir hayat şartı içinde yaşıyorlardı. *Mukaddimet ül Edeb*'in türkçe, arapça ve farsça bölümleri, H a r e z m ş a h l a r çağında yazılmıştır. Moğolca bölümü ise, daha geç çağlarda ilâve edilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki Moğollar, Türk dünyasına girdikten sonra, bol miktarda türk kültür sözleri almış ve kullanmağa başlamışlardı. Bu mevzuda yukarıda adı geçen değerli kaynaktan bir kaç örnek alarak, vermeği faydalı buluyoruz: Türkçedeki *bözçining evi* sözünün karşısına bu sözlükte moğolca, "*bözçin ger*" karşılığı konulmuştur 66). *Bez tezgâhı*, yani "*bez arkacı*" mânâsına, o çağda kullanılan türkçe *bözün arkak* deyişinin karşısına da, moğolca *bözün arkak* gibi, aynı söz getirilmiştir 67). O çağda "*parça kumaş*"lara, *kesek böz*, yani "*k e s i k*, parça b e z" denirdi. Bu türkçe deyişin karşısına da, hiç değiştirilmeden yine moğolca *kesek böz* sözü yazılmıştır. Bazı yazma nüshalarda ise bu moğolca deyiş, *kesek böz* şekline girmiştir. 68). Yine aynı kaynağın bir çok yerlerinde de, türkçe *tokudı*, yani "*dokudu*" sözü,

moğolca bir fiil çekimi ile, *tokuba* şekline girmiştir 69). Bütün bu bilgiler bize, Türk kültürünün Moğolları zamanla nasıl sardığını, açık olarak göstermektedir.

7. "Kumaş" sözü ve eski Türkler:

Kumaş sözü, Türklerle oldukça geç çağlarda girmiştir. H a r e z m ş a h l a r çağında kumaş sözü, türkçe sözler arasında görülmektedir. Kumaşın eski Türkçesi de onun yanına, *et* şeklinde yazılmakta idi. Bu sözlüklerdeki arapça ve farsça karşılıklara göre *kumaş* sözü Türklerde, "mal, mülk ve davar" mânâsına geliyordu 70). S e l ç u k çağının başlarında derlenmiş olan sözlerde ise, bu anlayışın daha belirli örneklerini görmekteyiz. Kaşgarlı Mahmud'a göre *edh* sözü, "ipekli kumaş gibi dokuma cinsinden olan bütün şeylere" verilen geniş bir ad idi 71). Bundan da anlaşılıyor ki, Türkler nasıl *davar*, *tavar* sözlerinde, hem hayvan ve hem de mal, mülk ve servet mânâlarını birleştirmişlerse, "*edh*" ve kumaş sözünde de, aynı düşünce alışkanlığını göstermişlerdi.

8. Dokuma tezgâhı ile "arış" ve "argaç":

Türkler, dokuma ile dokuma tezgâhının uzunluğuna atılan telleri için *arış* ve yanlamasına atılan iplerine de, *argaç* derlerdi. Bu iki kültür sözü, Türk kültürünün dokumacılık ile ilgisini gösteren, en eski ve köklü sözlerdir.

S e l ç u k çağının başlarında, *arış* sözü, aynı mânâda ve yalnız olarak kullanılırdı. Argaç sözü ise, *arış argağ* şeklinde, iki söz ile ifâde ediliyordu 72).

Yukarıda da söylediğimiz gibi, Harezmsahlara çağında ise, *böz arkağı*, yani "*bez argağı*" sözü, doğrudan doğruya "*dokuma tezgâhı*" mânâsına geliyordu.

Kaynaklarımızda bu ipler üzerinde pek çok bilgi vardır. Biz burada yalnızca bir ön fikir olarak yukarıdaki örnekleri verdik. Bundan sonra da, Anadolu'daki deyişlere geçeceğiz. Anadolu'da *arış* sözü, geniş olarak *eriş* şeklinde söylenir. Bazı yerlerde ise bunlara, *ıyğı* denir. Aslında *ıymak* sözü, "*tezgâh üzerindeki ipliği düzenlemek*" mânâsına geliyordu. Bizce Anadolu'da, kumaşların "*dizi ipi*" için kullanılan *çözü* sözü de, kültür tarihi bakımından ayrı bir değer taşımaktadır. Arış ve argaç sözleri ise, Türk dokumacılığının ana deyimleridir.

Bu sözlerin, gerek eski Osmanlı kitaplarında ve gerekse Anadolu'nun yüzde doksani aşkın yerinde kullanılmakta olması, elbette ki Türk kültürünün Anadolu'daki devamı bakımından, büyük bir değer taşımaktadır. Tezgâhın diğer kısımları, tezgâhların tip ve şekillerine göre, zamanla büyük değişikliklere uğramıştır. Fakat dokuma tezgâhının atkı iplerini hareket ettirmek için ayakla itilen bölümüne, Anadolu'da yaygın olarak, *ayakçılık*, *ayakçık*, *ayakçım*, *ayaklık*, *ayakmaç*, *basarık* gibi, eski Türklerin orijinal bilgilerini taşıyan deyişler kullanılır. Bu da, yukarıdaki iddiamızı destekler.

8. YÜNCÜLÜK

1. Türklerde yün bilgisi:

Türklerde halıcılık üzerinde çok durulmuştur. Ancak Türklerin, yün ve boya bilgileri ihmal edilmiştir. Halbuki halıcılığın ham maddeleri bunlardır.

Tüy, insanlar ile bütün hayvanların saçlarını anlatan ana bir deyimdir. Bu sebeple XI. yüzyıldaki Türkler, *Tülek* derler iken, hem "*tüy döken ev hayvanlarını*" ve hem de, "*koyun kırkımı*"nı anlatmak istiyorlardı (MK, 1,387). Aynı zamanda insan saçına veya hayvan kılına da, bizim gibi *kıl* veya *saç*, demiyorlardı. *Tü saç* veya *kıl tü* şeklinde, bütün yaratıkları içine alan, geniş bir açıklama yapıyorlardı. *Tülemek*, *tüy atmak* ise, "*yapağı çağı*" için mühim bir işaret idi.

"*Yün*", eski Türklerce de, *yüng* şeklinde söyleniyordu. Fakat yün sözü, yalnızca "*koyun yünü*"nü açıklayan bir deyiş idi. Bununla beraber, "*deve yünü*" için de, *tewe yüngi* diye, söylenmiyor değildi. Ancak Harezmsahlara çağındaki *Mukaddemet ül-Edeb* gibi Türk eserlerinin, bu deyişleri arapça sözlükler için zoraki türkçe birer karşılık olarak bulup ve verdiklerini de unutmamalıyız (ME, 346). *Yüg*, *yük* sözleri ise, Türklerce yalnızca "*kuş tüyleri*" için söyleniyordu. Türkler bazan, yün ve yine kumaş dokumağa yaran *kendir* için bile, *yüg* veya *yük* diyordu. Ama *yün* denince, geniş olarak yalnızca koyun hatıra geliyordu. *Kutadgu Bilig*'de bile, yün sözü,

koy yüngi şeklinde, koyun ile birlikte söyleniyordu. (KB, B. 343,5). Aslında yün Türklerde, "yapağı" olması bakımından değer kazanıyordu. Bu sebeple XI. yüzyıl Türkleri, "*ol koyun yüngledi*" veya "*ol koyun yünletti*" derler iken, onlar için mühim olan, yalnızca koyunun yünlerinin kırılması idi (MK, 3,404). Koyunu, *yünleme* veya *yünletme*, "*koyunun yünlerini kırıp*" almaktan başka bir mânâ taşıyordu. Konuyu uzatmadan, yapağı'ya geçelim.

2. Yapağı ve yapağı bilgisi:

"Yapağı", baharda koyunun üzerinde toplanmış olan, kışlık yünden başka bir şey değildir. XI. yüzyıl Türkleri, yapağıya yalnızca *yap* derlerdi. Bazan "*yüng yap*", yani "*yün yapağı*" dendiği de görülmüyordu. "*Yün ve yapağı yohentüsü*" için ise, "*yabaku*" deniyordu. "*Yün ve kıl didintileri ile doldurulmuş minder veya benzeri şeyler*"e ise, yine aynı kökten gelen, *yapgut* adı veriliyordu (MK, 3,36,38). Görülüyor ki böylece, *yap* kökünden gelen, bir dizi söz türemiş oluyordu. Bu sökün mânâ ve kökleri üzerinde durmayacağız. Ancak, Selçuk çağının başlarına ait kaynaklar, "*baştaki saçların keçeleşmesi*" için de *yabaku boldı*, yani "*yapağı oldu*" diyorlardı (MK, 3,36). Bundan da anlıyoruz ki *yapağı* sözü, koyun yününden çok, "*keçeleşme* ve *dağımlılık*" anlayışı ile ilgili idi. Nitekim Dede Korkut Kitabı'nda bile, şöyle deniyordu: "...*Yapağılı gökçe çimen güze kalmaz*" (D-3,8). Yani "*sık, çür, yapraklı, birbirine girmiş çimen sonbahara kadar yavaşamaz, kalmaz*". Bu sözü, "yapağı gibi sık ve gür

çimen" diye de açıklayabiliriz. Ama, böyle bir çıkış, bizim için biraz zor olacaktır. Yapağı sözü, bazı Moğol ağızlarında ise, *daaka*, şeklinde görülür. Aslında türkçeden gitmiş olması gereken bu tesir, sonradan Kırgız Türklerine, Moğollardan yeniden geri dönerek gelmişti. Bu sebeple Kırgızlar, yapağı için bazan, "*daaki, daki*" ve bazan da, türkçe kök ile *cabaka, cabagi* diyorlardı. Yine aynı Türklerde, yapağı için, *yabağı* dendiğini de görmüyor değiliz. Görülüyor ki mevzu oldukça geniştir.

3. Yün çeşitleri:

"Yün çeşitleri" çoktur. Burada yün çeşitlerinin hepsini ele alamıyacağız. XI. yüzyıl Türkleri, "*elbise için*" ayrılmış ayrı ve iyi yüne, *kedhüglüg yüng*, yani, "*giyimlik yün*"; "*keçe için*" hazırlanmış olan, "*kaba yüne*" de, *kidhizlig yüng* diyorlardı. Uygurların senet ve belgelerinde, *çobra* diye bir yün çeşidinin adı daha geçmektedir (USp, 146,41). Kaşgarlı Mahmud ise, eski elbiseye *çupra* dendiğini yazmakta idi. Çağatay Türk kültür çevresine gelince, onlar da XI. yüzyıldaki Türkler gibi, "*keçi kılı*" için, *çupur* veya *çubur* diyorlardı (MK, 1,363). Aslında bu söz, "abur cubur ve karışık" demektir. Osmanlı çağında yazılmış Anadolu kitaplarında ise, keçi kılına, *çöpür* adı veriliyordu (TS, 2,954). Derleme Sözlüğüne bir göz atarsak, *çöpür* sözünün, bugün Anadolu'da da, ne kadar yaygın olarak söylendiğini görürüz. Bu örnek bile, Türk kültürünün ne kadar sağlam ve köklü bir gelişmesi olduğunu gösterebilir.

KİL VE KİL İŞLEME :

Türkler, insan ve hayvan tüyüne geniş olarak, *kıl* adını da verirlerdi. Moğollar ise, yalnızca at kuyruğuna *kılğasun* demişlerdi. Sonradan Türkler, yalnızca keçi ve at; bazan da insan kılına, *kıl* demişlerdi. Örnek olarak XI. yüzyılda *mengdeşmek*, "*kıl yoluşmak*" mânâsına geliyordu. (MK, 3, 399). Eski Anadolu'da *çerge*, "*kıl veya yün örgü*"; *özeme*, "*kıl veya yün yumağı*", kıl ve yün örmeleri için hep birlikte kullanılan deyişler idiler. Bir halı çeşidine de *A n a d o l u*'da *çerge* denir. Keçiler de, koyunlar ile birlikte kırkılırlardı. Bu sebeple kırkım ile ilgili sözler, koyun ve keçiler için aynı idiler. Hattâ bu çeşit hayvanların hepsine, Uygur harfleri ile yazılmış *O ğ u z K a ğ a n* destanında, *kırkıklık* adı verilmişti.

9. D E R İ C İ L İ K

Türklerde deri ve dericilik, çok geniş bir mevzudur. *D e r i c i l i k*, hayvan besleyip yetiştiren kavimlerin, ikinci bir mesleği hâlinde gelişmişti. Bu sebeple, eski Türklerde ve bilhassa Osmanlılarda, dericilik çok ileri idi. *Ortaasya*'nın kültür tarihine bakacak olursak, deri eski Türkler ile atalarının günlük hayat ve giyiminde, birinci derecede rol oynuyordu. Eski Çin'de dericilik oldukça geç çağlarda, askerlerin ihtiyaçları dolayısı ile gelişmeğe başlamıştı. Aslında eski Çin'de, hayvan az idi. Ayrıca Çin kültüründe, canlı bir hayvanın öldürülüp, derisini ayağa giymek de, biraz garipseniyordu. Hal-

buki daima at üzerinde yaşayan eski Türkler ile ataları ise, *çizme* ve *pantolon* giyme zorunda idiler. Ayrıca atların *eyer* ve *koşum takımları* için de, deriden yapılma mecburiyeti vardı. Açıkcası, *Ath-nomad* ve çoban kavimlerin günlük hayatları, deriden ayrı olamazdı. Bahsi uzatmadan, ana maddelere geçelim:

1. Türklerde deri adları:

Eski Türkler de deriye bizim gibi geniş olarak *teri*, yani "deri" derlerdi. Nitekim XI. yüzyıl Türklerinde şöyle bir atasözü de vardı: "*Bir tilki derisi iki kez soyulmaz*", yani "*Bir tilkü terisin ikile soyulmas*" (MK, 3,244). Bu atasözünün mânâsı da oldukça derindir. Bu söz, "bir defa iyilik gören bir kimsenin, büyüklüğünü yine rahatsız ederek, çok defa iyilik istememesi için", söylenmiştir. Deri sonradan, "kabuk" mânâsına bile kullanılmıştır. Harezmsahlar çağında, ağaç kabuğuna bile, *ağaç terisi*, derlerdi (ME, 15a). Eski Türkler, deriyi soyduktan sonra, kuruyup çatlamaması için, yağ sürerlerdi. Bunun için de, "*terige yağ sürüldü*", diyorlardı (MK, 2,231). Görülüyor ki eski türkçe ile bugünkü arasında, ancak ufak ayrılıklar vardı. XI. yüzyıl Türklerinde *kuyka* sözü de, deri mânâsına söyleniyordu. Fakat bu konuları, "kürkü deri" ile ilgili araştırmamızda inceleyeceğiz.

"*Kayış*" sözüne gelince bizce bu deyiş, eski Türklerin "*kadınış*" belki de *koğış*, *koğuş* sözlerinden, bozularak zamanımıza kadar gelmiş olmalı idi. Çünkü XI. yüzyıl Türkleri, "*O, deriyi yağlattı*" demek

için, “*Ol, koguşu yağlattı*”, diyorlardı (MK, 2,355). Uygurlar da deriye çoğu zaman, *koguş* diyorlardı. Örnek olarak, “*fil derisi*” için, “*yanga koğuşı*” derlerdi (Rah, II, 3,22). Görülüyor ki mevzu gittikçe genişlemekte ve daha da mühim olmaktadır. Uygur Türkleri de bazı çeşit derilere, *yin* adı veriyorlardı. Bunların hepsini, burada incelememiz için, yeterli yerimiz yoktur.

“*Gön*” de Türk kültürünün, en eski hatıralarından biridir. XI. Yüzyıldan önceki Türklerde, *kön* sözünün iki mânâsı vardı: 1). Geniş olarak deri ve meşin. 2). At derisi. (MK, 3,140). Örnek olarak, “*deve derisi veya gönü*” demek için, “*teve köni*” diyorlardı. Şunu unutmayalım ki, *gön*, *kön*, daha çok tabaklanmış bir deri idi. XI. yüzyıl Türklerinde, “O, gönden kayış yaptı” mânâsı, “*ol köniğ kad-hışladı*” sözü ile karşılanıyordu (MK, 3,335). *Kön* sözü, sonraki çağlarda da devam edegelmiştir. Örnek olarak Harezmsahlr Türk kültür çevresinde, “siyaha boyanmış deri veya gön” için, *kara kön* diyorlardı (ME, 292). Eski Anadolu ve Osmanlı kültür çevresine gelince, *gön* sözünün mânâsı biraz daha değişiyordu. Gerçi Tarama Sözlüğü, eski Anadolu kaynaklarında *gön* sözü “ham deri” mânâsına gelir diyorsa da, durum pek de öyle görünmemektedir. Çünkü verilen örneklerde, *ham gön*, *yaş gön* ve hatta *iyleneş gön*, yani “tabak edilmiş gön” deyişleri bile görülmektedir. (TS, 3,1747). Bununla beraber Asım Efendi, bu konuda da yine en iyi klavuzumuzdur. Arapça bir sözü açıklar iken, “*Palamut ve debâğat olunmuş deri hakkındadır*,

türkçede gön dedikleridir”, diye açıklamada bulunmaktadır. Bundan anlaşılıyor ki, Osmanlı çağındaki Anadolu’da da, ancak tabaklanmış deriye, *gön* deniyordu. Fakat meselelerin derinlerine giremeyen, bazı diğer sözlük yazarlar ise, “*gön adı verilen işlenmemiş deri*” demek yolu ile, çelişmeye düşüyorlardı. (A. yer).

2. Deri yüzmek ve soyamak:

Deriyi bozmadan ve delmeden yüzmek de, ayrı bir san’attır. Nitekim Harezmsahlr çağında bile, “*derinin delinmesi*” haline, *teşildi teri* diyorlardı (ME, 137b). XI. yüzyıldaki Türkler de “*deri yüzmek*” işine, yine bizim gibi, *soyma* diyorlardı. Örnek olarak “*koyunun derisi soyuldu*” demek için, *koy terisi soyuldu*, diyorlardı (MK, 3,190). Elbiseyi soyma ve soyunmak için de, aynı sözü söylüyorlardı. Tabii olarak eski Türklerde, hayvanın derisini yüzmek ile ilgili olarak daha birçok sözler de vardı. Örnek olarak Uygur Türkleri yüzmek işine, *surmak* derlerdi.

3. Eski Türklerde bazı deri çeşitleri:

Deri çeşitleri, başlıca iki bakımdan birbirinden ayrılırlar. 1). **Hayvanın cinsine göre:** kuzu, oğlak, manda, v.b. deriler gibi. 2). Derinin tabaklanma metodu ve hususiyetine göre. Tabii olarak bu mevzu, çok geniştir. Elimizde çok da bilgi vardır. Ancak burada yerimize göre bir hülâsa yapacağız: 1). **Boğa ve sığır derisi:** Sığır derisinin, bugün de dericilikte ayrı bir yeri vardır. Ancak *boğa derisi*, eski Türk mito-

lojisi ile düşüncesinde mühim bir yer tutmuştur. Aslında boğa derisi, çok değerli bir deri değildir. Ancak Dede Korkut kitabı, yeni doğmuş bir Hanoğlunun, soyluluk ve güçlülüğünü göstermek için, şöyle diyordu: “Kara-boğa derisinden beşiğinin yapuğu” var... Eski Anadolu’da, Osmanlı türkçesinde ise, “*manda derisi*” çok geçiyordu. Manda derisine, *su sığırı gönü* deniyordu. Bunun yanında, *sığır gönü*, *ham sığır gönü* gibi deyişleri de görüyoruz (TS, 3,1747). 2). **Bulgarı, Bulgar Türklerinin derileri:** Bulgar şehri ile, Buhara’da yapılan deriler, Ortadoğu pazarlarında ün kazanmışlardı. Bunu, tarih kaynakları ile, gezginlerin raporlarından öğreniyoruz. Bilindiği üzere bugünkü Kazan şehrinin eski adı, *Bulgar* idi. Bulgar şehri ve Bulgar adı unutulduktan sonra bile, bu şehirde işlenen derilerin ünü ve iyi cinsleri, unutulmamıştı. Hatta Rusların işledikleri iyi cinsdeki derilere bile, bazı Ortaasya halkları tarafından, *Bulgarı* adı verilmiştir. F’in bilgini Ramstedt’e göre, deri adı olarak *bulgarı* sözü Bul-ha-ri, şeklinde, T i b e t dillerine bile girmişti. (Kalm., 60). B u h a r a şehrinde yapılan deriler de, ün salmışlardı. Moğolların Batı kollarından Kalmuklar, Buhara metodu ile işlenen derilere, *Buharı* diyorlardı. 3). **Deve derisi:** Kanaatımızca deve derisi, Türkler arasında pek fazla tutunan bir deri çeşidi değildi. Deve derisi eski Türk kaynaklarında, yalnızca Mitoloji karakterini taşıyan eserler ile, Arap sözlüklerinin türkçe tercümelerinde görülüyordu. D e d e K o r k u t Kitabında, “*Kan Turalı, devenin derisinden iki kayış çıkarır*”, deniyordu. Harezmsahlr Türk kültüründe ise, “*tewenin terisini soydu*” gibi deyişlere

rastlanıyordu (ME, 272a). Bu konu üzerinde ayrıca durmak gereklidir. 4). **İnce deri:** Tabii olarak dericilikte, ince ve kalın derilerin, ayrı ayrı kullanış yerleri vardır. Harezmsahlr Türk kültür çevresinde ince deriye, *yupka teri*, yani “*ince, yufka deri*” deniyordu (ME, 257a). Tabii olarak Türklerdeki ince derilerin çeşitleri, bundan ibâret değildi. *Sürök* ve *Sire* gibi, deri çeşitlerinin üzerinde ise, başka bir yazımızda duralım. 5). **Sağrı:** Sağrı sözünün geniş mânâsı, bugünkü türkçemizden pek fazla ayrılmıyordu. Yalnızca “*d e r i*” mânâsına da söyleniyordu. Aslında bu, kaba bir deri değildi. Nitekim XI. yüzyıl Türkleri, “*kaba deriyi sertleştirme*” işine de *sağrılama* diyorlardı (MK, 3,353). Öyle anlaşıyor ki, *sağrı* adı verilen deri, ayakkabı yapmak için kullanılan, sert ve dayanıklı bir deri çeşidi idi. XI. yüzyıl Türkleri ayakkabı yapmak için kullanılan derilere de, *etüklüg sağrı* yani, “*ayakkabı derisi*” diyorlardı (MK, 1,152). Daha sonra, Ortaavrupa’daki K u m a n Türk kültür çevresinde de bu söz, aynı mânâ karşılığı olarak söyleniyordu (Co, 211). Kanaatımızca *sağrı*, sonradan Moğollara da geçmişti. Aslında, ayakkabı yapmak için kullanılan deriler de, türlü türlü idi. Nitekim XI. yüzyıl Türkleri, deri ile ilgili olan, *iz* veya *az* sözünden, *izlik* adlı, bir çarık adı da çıkarıyordu (MK, I, 106). Sahtiyan: Bilindiği üzere *sahtiyan*, kök bakımından, farsça bir sözdür. Keçi derisinden yapılırdı. Bunu tak-

lid ederek, dana derisi kullananlar da, yok değildi. Avrupa dillerine de, *saffian* şeklinde geçmiştir. Bu deyişin Avrupa'ya, Osmanlılardan geçtiğinde şüphemiz olmamalıdır. *Sahtiyan* sözü, Anadolu'da oldukça erken çağlarda görülür. XIV. yüzyılda, Avrupa'daki Kumanlara da bu söz, sızmıştı (Co, 212). Moğolların, Batı kesimlerinden olan Kalmuklarda da, *satyâ* şeklinde görülüyordu. Tabii olarak onlara da Türklerden geçmişti. Sahtiyan çeşitleri *Anadolu*'da ise, *yatmaç*, *yuluk* gibi, türkçe köklere dayalı deyimler ile anlatılırlar. Bu konuda da şimdilik, bu kadarcıkla yetinelim.

4. Derinin bölümleri:

Derinin, içi, zarı ve sinirleri gibi, bölümleri de vardır. Bunların temizlenmesi, dericilikte çok önemlidir. Derinin kalitesi de, bu bölümlerin temizlenme ve çıkarılma derecesine göre ölçülür. Deri içindeki ince zara XI. yüzyıl Türkleri, *kandır* adını veriyorlardı (MK, 1, 457). Kırgız Türkleri ise, yalnızca deri zarına değil; kasların zarına da, *carım* derler. Bu konu, çok uzundur. Bilindiği üzere deri, başlıca üç bölüme ayrılır: 1) Deri üstü (*epidermis*). 2). Asıl deri "*kütis*". 3). Deri altı "*etli katman*", Sepilemeden önce, deri üstü ve deri altı tabakalarını, yoketmek gereklidir. Harezmsahlar Türk kültür çevresinde deri, geniş olarak iki tabaka içinde açıkla-

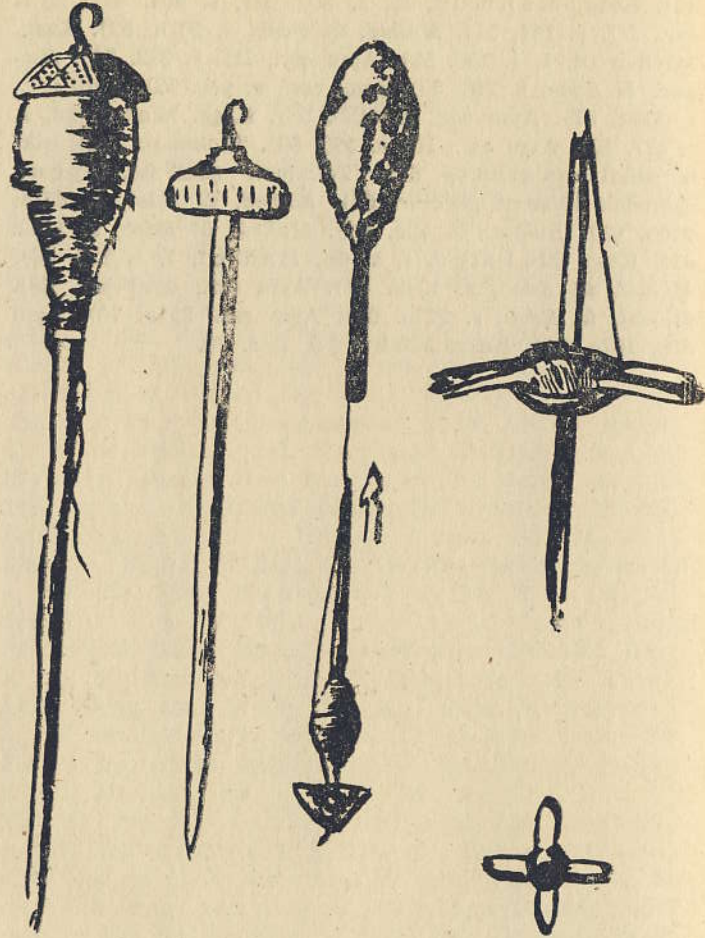
nıyordu. *Teri taşı*, *teri içi*, yani, "*deri dışı ve deri içi*" (ME, 104). Asıl derinin bulunabilmesi için, ham deri, yaygın olarak, kireçlenirdi. Derilerin kireçlendiği havuza, Anadolu'da *ısrıganlık* denilir. "*Kireçleme*" işine de çoğu yerde, *inmek* adı veriliyordu. Türkler Anadolu'ya geldikten sonra, çeşitli yerli kültürlerden birçok şeyler de almışlardı. Bizim vazifemiz, Türklerin Ortaasya'dan getirdikleri bilgileri göstermektir. Dericilik, çok geniş bir konudur. Bu meseleyi, bir başka araştırmamıza bırakıyoruz.

NOTLAR

(Türk dokumacılığı)

- 1). *Mukaddimet ül-Edeb*, (Poppe yayını), s. 142a, 370b.
- 2). Aynı esr., aynı yer. 3). Kaşg. Mahmud, III, s. 308.
- 4). Aynı esr., II, s. 355; III, s. 155, 308. 5). Aynı esr., I, s. 126; III, s. 49 ve diğer yerler. 6). Aynı esr., I, s. 427.
- 7). *Türkiye'de halk ağzından SÖZ DERLEME DERGİSİ*, V, s. 186. 8). Kaşg. Mahmud, I, s. 481. 9). *Mukad. ül Edeb*, s. 143a. 10). Kaşg. Mahmud, I, s. 126. 11). Yudahin, s. 217. 12). Süleyman Efendi, *Lügati Çağatayî*, s. 3.
- 13). Kaşg. Mahmud, III, s. 46. 14). Aynı esr., I, s. 360.
- 15). Rubruk, (F. Risch yayını), s. 64. 16). A. von Le Coq, *Die Abdal*, s. 228. 17). Kaşg. Mahmud, I, s. 48, 85; III, s. 144; Radlof, I, s. 1415; Abu Hayyan, s. 19.
- 18). Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch*, s. 213. 19). Kaşg. Mahmud, I, s. 149. 20). *Tarama Sözlüğü*, IV, s. 628. 21). *Mukad. ül Edeb* s. 372b. 22). *Codex Comanicus*, s. 272. 23). Kaşg. Mahmud, I, s. 194; II, s. 138. 24). Radlof, I, s. 153. 25). Aynı esr., I, s. 174. 26). Kaşg. Mahmud, III, s. 428. 27). Ramstedt, s. 205b. 28). Kaşg. I, 195. 29). Aynı esr., I, s. 105; *Bulgat.*, 26b. 30). Ramstedt, Aynı esr., s. 47b, 55a. 31). Kaşg. Mahmud, I, s. 150, 195. 32). Aynı esr., I, s. 421 ve diğer yerler. 33). Henning, JRAS, 1942 (Oct.), s. 234. 34). Yudahin, s. 273. 35). Aynı esr., aynı yer. 36). Radlof, I, s. 167, 174, 182, 199. 37). Abu Hayyan, s. 98. 38). Yudahin, s. 375. 39). Radlof, I, s. 167. 40). Yukarıdaki "kelep" sözü için, sayın A. Taymas da aynı düşüncededir. Bu mesele üzerinde ısrarla durur. Bk. *Kırgız Sözlüğü tercümesi*, s. 433. 41). Yudahin, s. 272, 273. 42). Kaşg. Mahmud, III, s. 373. 43). Yudahin, s. 217. 44). Paassonen, *Çuvaş Sözlüğü*, s. 46. 45). Yudahin, s. 217. 46). Kaşg. Mahmud, I, s. 150 ve diğer yerler. 47). Aynı esr.,

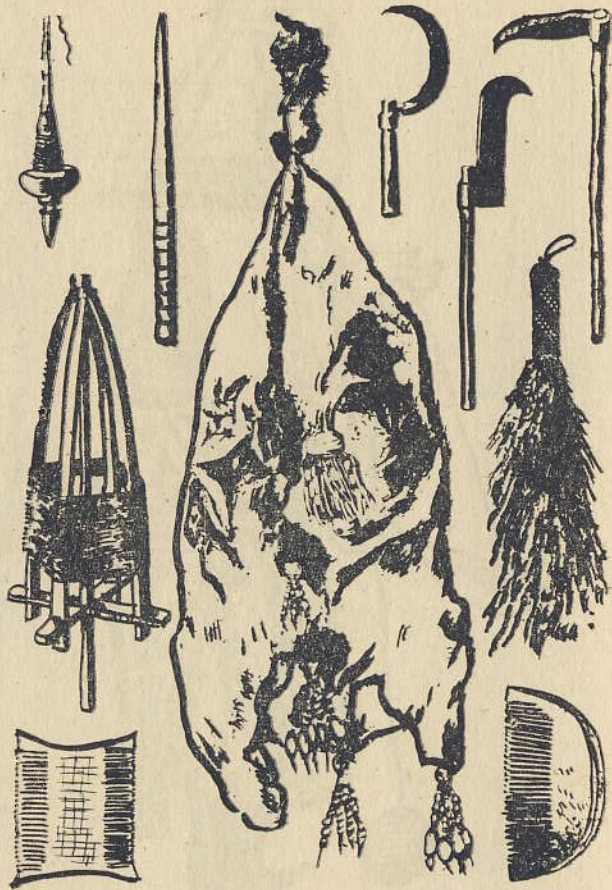
- III, s. 3. 48). Aynı esr., III, s. 422; Radlof, II, s. 747.
- 49). Kaşg. Mahmud, II, s. 360; III, s. 404. 50). Aynı esr., III, s. 154. 51). *Mukad. ül Edeb*, s. 207b. 52). Kaşg. Mahmud, I, s. 150. 53). Aynı esr., III, s. 372. 54). *Mukad. ül Edeb*, s. 218. 55). Aynı esr., a. yer. 56). Aynı esr., s. 314a. 57). Aynı esr., s. 218b. 58). Kaşg. Mahmud, I, s. 477. 59). Aynı esr., III, s. 380. 60). "Tokumak", çok eski bir şekil olsa gerektir. 61). "Tokumak" şekli ise, Uygur çağından itibaren görülür. 62). *Mukad. ül Edeb*, s. 351a, 210b. 63). *Bulgat.*, s. 13a. 64). *Mukad. ül Edeb*, s. 124a. 65). Kaşg. Mahmud, I, s. 69; Radlof, I, s. 123. 66). *Mukad. ül Edeb*, s. 124a. 67). Aynı esr., aynı yer. 68). *Mukad. ül Edeb*, s. 217a. 69). Aynı esr., 351a. 70). Aynı esr., 167a. 71). Kaşg. Mahmud, I, s. 79.

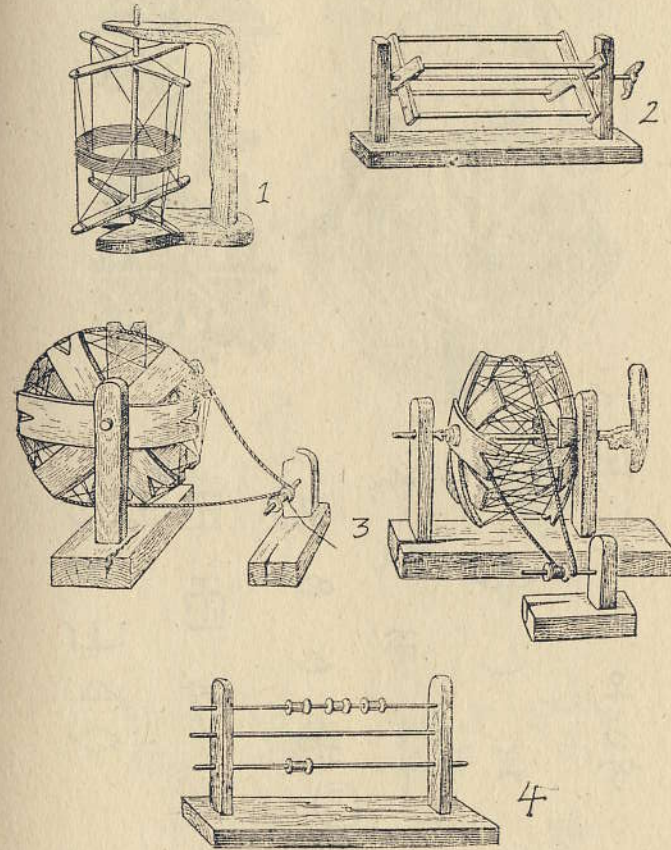
Resim: 100. Ortaasya'da iğler ve ip bükme araçları.

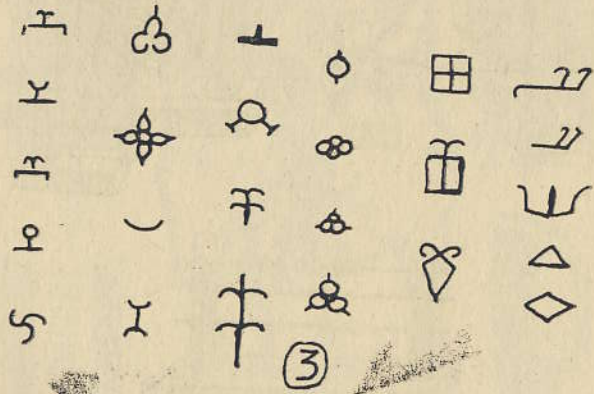
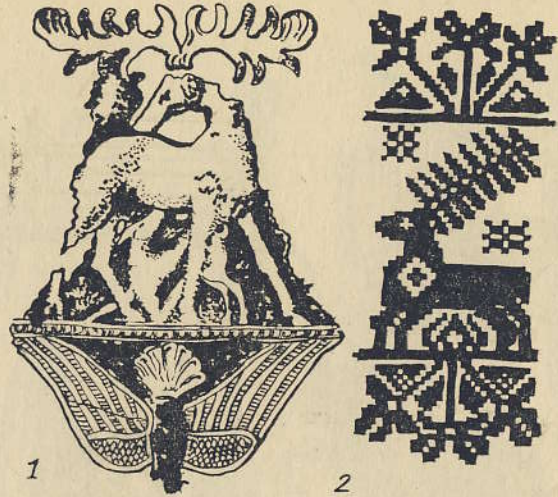
Resim: 101. Anadolu'da ip eğiren bir kadın.

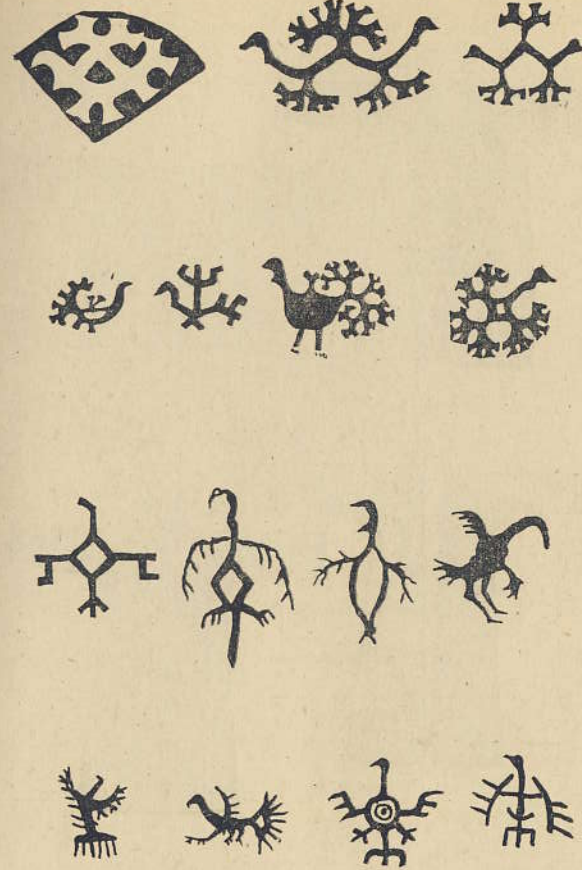
Resim: 102. Ortaasya'da çıkık, iğ, nazarlıklı kımız tulumu, süpürge ve tarak.

Resim: 103. Nohurlu Türkmenlerinde çıkık ve ip bükme aletleri.

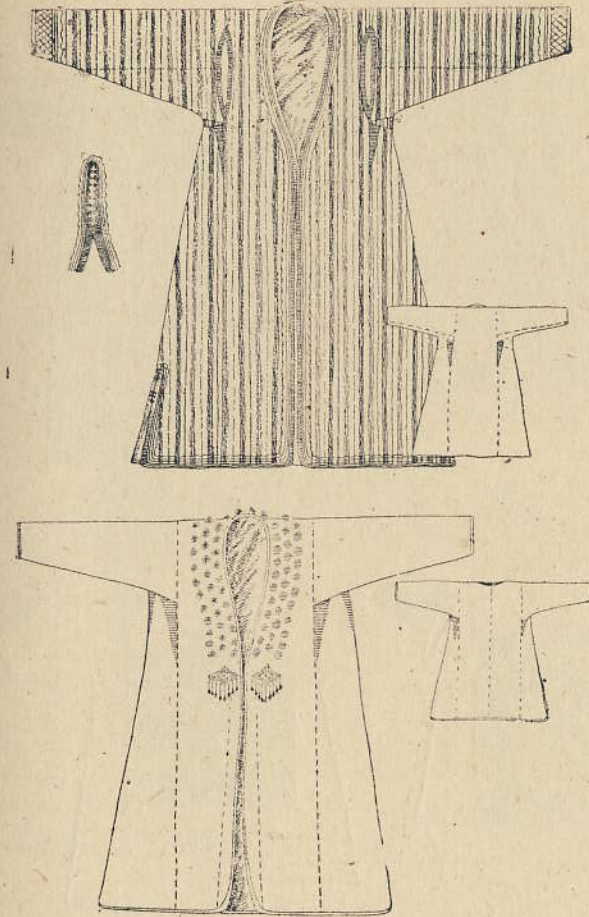
Resim: 104. 1,2). Kuzeyasya'da kanaviçe tekniği ile süslenmiş gök geyikleri. 2). Altay Türklerinin damgaları. Kumaş motifi olarak da kullanılır (Tuva).

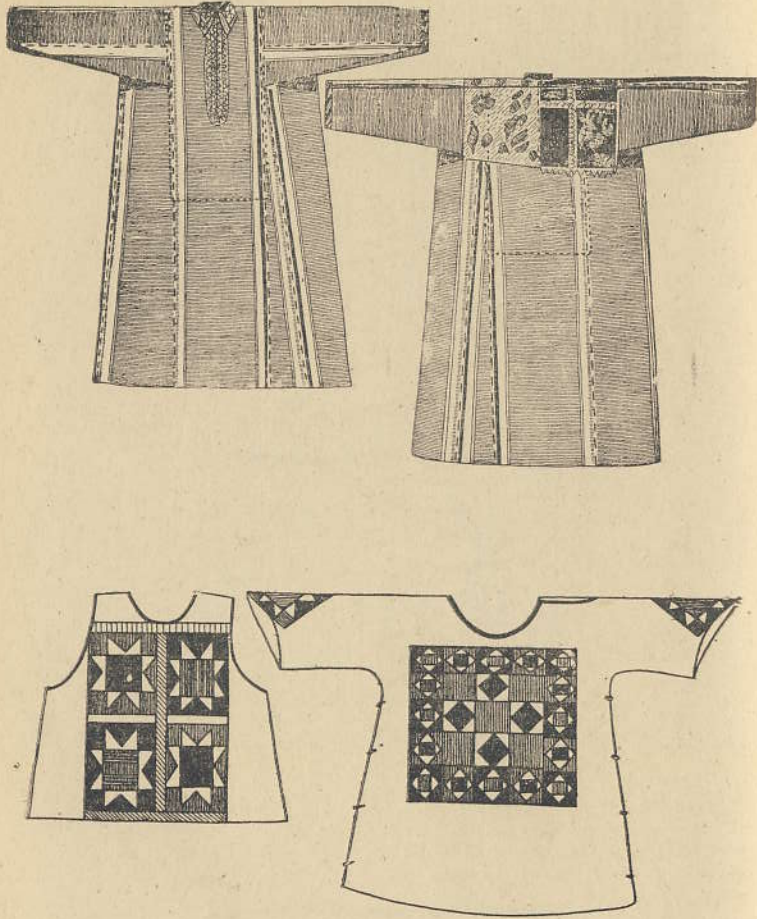
Resim: 105. Altaylarda süsleme olarak kullanılan mitoloji kartalları.

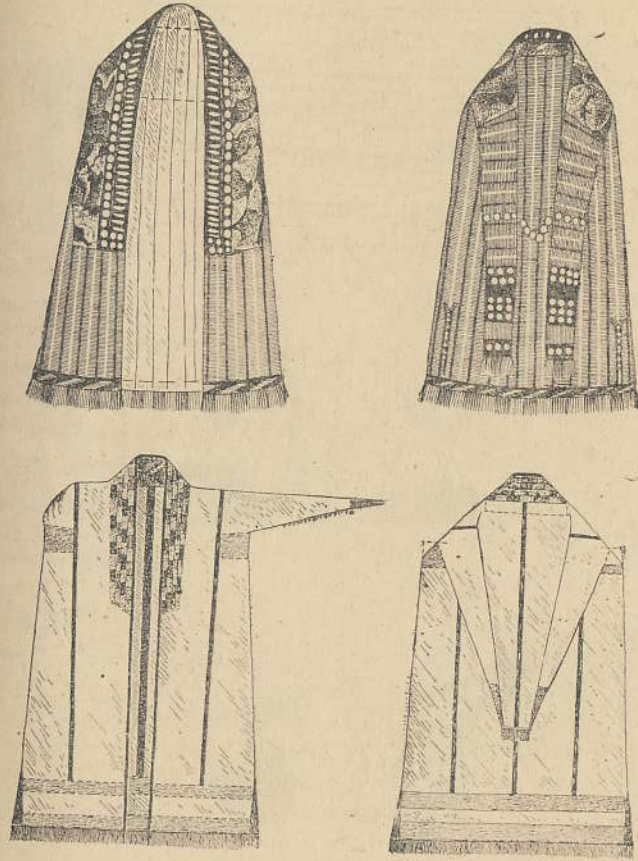
Resim: 106. Nohurlu Türkmenlerinde çeşitli üstlükler.

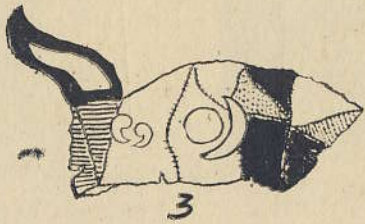
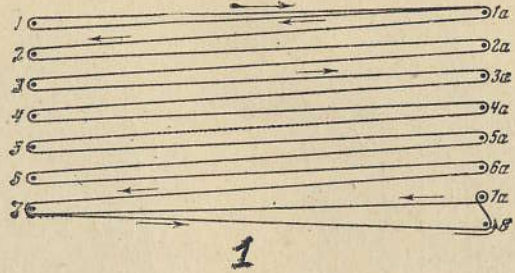
Resim: 107. Nohurlu Türkmenlerinde muskalı ve düz üstlükler.

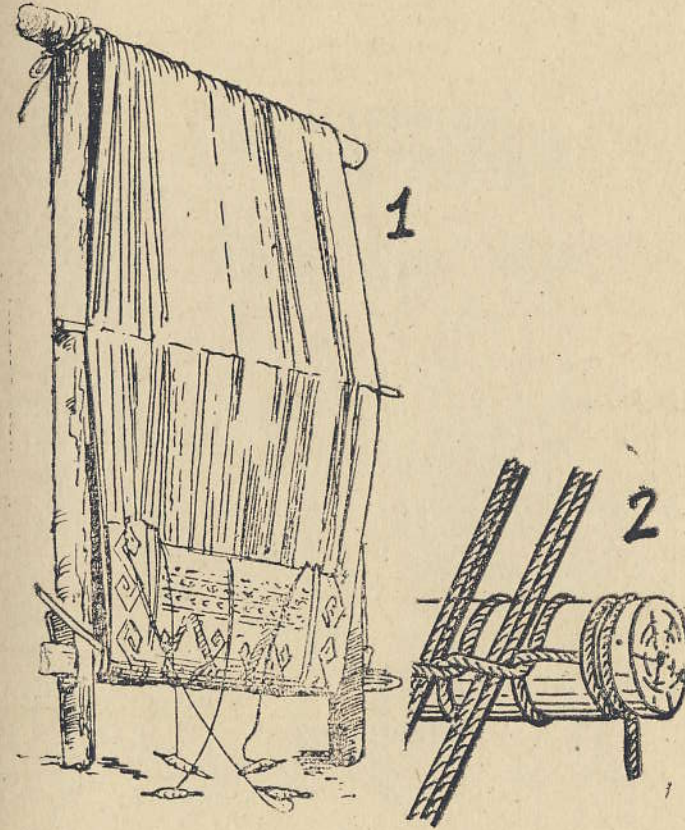
Resim: 108. Nohurlu Türkmenlerinde kısa elbiseler.

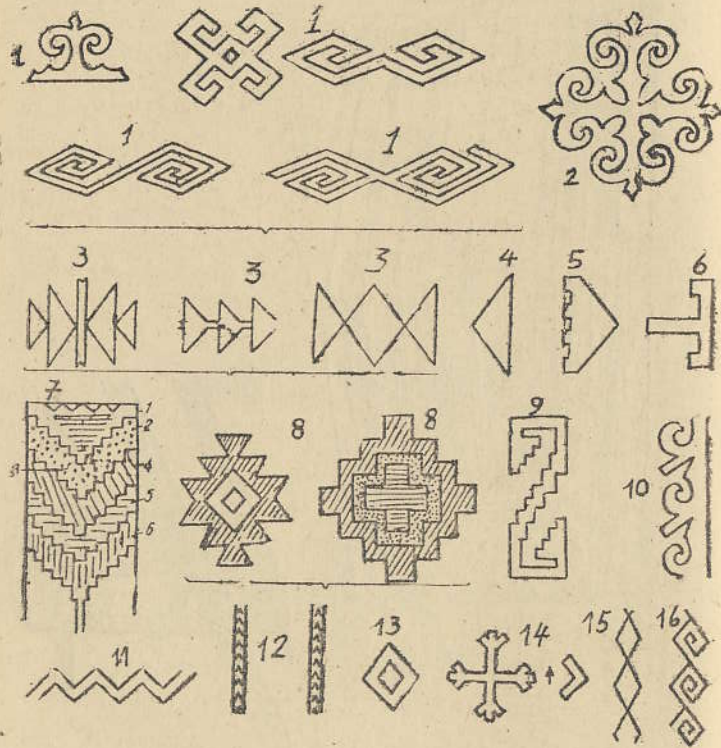
Resim: 109. Nohurlu Türkmenlerinde uzun ve kesik yenli elbiseler.

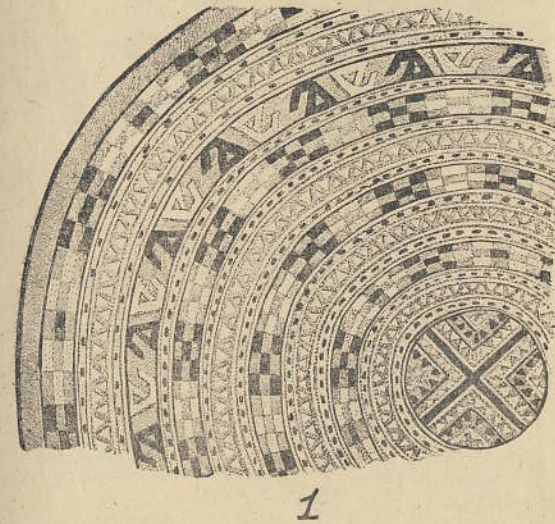
Resim: 110. 1). Nohurlu Türkmenlerinin tezgâhlarındaki iplik düzeni. 2). Dişi Kurt, ay ve yıldızlar ile süslenmiş Hun kumaşları.

Resim: 111. Kazak Türklerinin küçük halı tezgâhları.

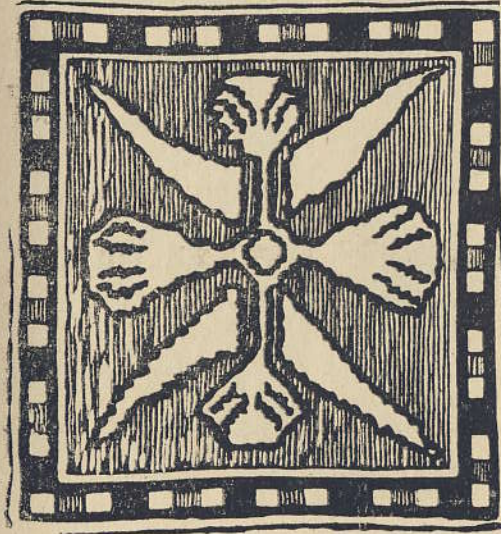
Resim: 112. Kazak Türklerinin halı motifleri: 1). Koc boynuzu. 2). Koy boynuzu. 3) Yumurta. 4) Tomarça, yani muska, amulet. 5) Tarak. 6) Baldak. 7) Alabaş. 8) Aycık. 9) Balta sapı. v.s...

Resim: 113. Nohurlu Türkmenlerinin ak-kayma adlı işlemeleri. Altta, Kazak Türklerinin mânâlı bazı halı motifleri.

Resim: 114. Ortaasyada keçe tepme.

Resim: 115. Hun mezarlarında bulunmuş Hun kumaş ve aplıkları.

Resim: 116. Hunlarda keçe motifleri.

X.

BÖLÜM

BAŞLIKLAR

Süs eşyaları, geniş mânâda kadınların takınıp, giyindikleri şeylerdir. Bu sebeple süsleri, giyeceklerden ayrı olarak incelemeyi daha doğru bulduk.

A. BAŞ ÖRTÜLERİ :

Giyeceklerle ilgili bölümümüzde, şapkalar üzerinde kısa olarak durmuştuk. Fakat kadın başörtüleri, yaygın olarak şapkalardan, ayrı bir mânâ ve hususiyet gösterirler. Bu sebeple başörtülerini, kadınlarla ilgili süs eşyaları arasında inceleyeceğiz. Anadolu'dan derlenmiş, kadın başörtüleri ile ilgili deyimler, çok eski bir karakter gösterirler. Bu sebeple, bütün bu deyişlerin burada incelenmesine imkân yoktur. Bunlardan bazılarını seçerek, Ortaasya ile Anadolu münasebetlerini göstermekle yetineceğiz. Bu sebeple örneklerimiz burada, alfabe sırasına göre değil; daha çok ehemmiyet derecelerine göre sıralanacaktır.

1. Bürüncek, bürüncük:

Macar bilgini Zoltan Gomboez'un hatırasını anmak için, örneklerimize *bürüncük* sözü ile başlayacağız. Gomboez, bürüncük deyişini ele al-

miş ve bu sözün Macaristan'dan ta Mançurya'ya kadar, nasıl yayılmış olduğunu göstermeğe çalışmıştı 1). Belki de bazı okuyucularımız bu araştırmanın artık eskimiş olduğunu söyleyeceklerdir. Gerçi Gombocz, *Bürüncük* sözünün eski Türklerde ve A n a d o l u 'da hangi mânâyâ geldiğinin farkında bile değildi. Bu da, onun tek kaynağının, Zenker'in sözlüğü olmasından anlaşılmaktadır. Fakat ne olursa olsun, Gombocz bir hisle de olsa, özlü bir Türk kültür sözü olan *Bürüncük*'ün, bütün Ortaasya'yı nasıl sarabilmiş olduğunu göstermiştir.

Bürüncük sözü, *bürünmek* gibi, eski ve özlü bir Türk kökünden gelmiştir. Mânâsı da her çağda, "kadın baş örtüsü" anlayışında idi. S e l ç u k çağının başlarına ait kaynaklarda bu söz, *bürüncük* şeklinde görülür 2). Çağatay Türk ağızlarında ise, *bürünçek* şekline girmiştir. A n a d o l u 'da da, *bürünçek* veya *bürümcek* gibi, söylenişlerine rastlanır.

A n a d o l u, bu bakımdan diğer Türklerden, çok daha zengindir. Anadolu'dan derlenmiş, *bürünmek* kökü ile ilgili şu örnekler, bizim bu iddiamızı daha çok destekleyecektir: *Bürgü*, *bürme*, *bürmek*, *bürüngeç*, *bürünçek*, *bürü*, *bürük*, *bürümbe*, *bürümedi*, *bürüntü* gibi... Türk kültür tarihi bakımından gerçekten değerli olan bu deyişlerin hepsi de, kadın başörtüleri ile ilgili, A n a d o l u Türk sözleri idiler. *Derleme Sözlüğünde* bunların, daha bir çok söylenişlerini bulmak mümkündür. *Bürüncük* veya *bürünçek* sözünün yer almadığı Osmanlı sözlüğü veya bununla ilgili arşiv vesikası yoktur 3).

Eski Anadolu sözlüklerinde, *bürünçek* sözünün yanından ayrılmayan ve aynı mânâyâ gelen ikinci bir başlık daha vardı. Bu da, *derincek* veya *derinçek* idi. Anadolu sözlükleri, bu iki türkçe deyişi açıklamak için, bunların yanına *baş çemberi* sözünü de koyuyorlardı 4).

Kadınların başlarına örttükleri başörtüleri, hemen hemen dünyanın her yerinde, ufak değişikliklerle birbirlerine benzerler. Buna, kadınların moda ve yaratış kabiliyetlerini de eklemek lazımdır. Ayrıca, yine örtme ve bağlama değişiklikleri ile kadın başörtülerinin, ayrı adlar alabileceği ihtimali de unutulmamalıdır. Yukarıdaki sebeplerden dolayı, yüzyıllar boyunca hiç değişmeden yaşamış bazı başkadin başörtülerini tanıyoruz. Her Türk sözü için, yeni örtü şekilleri bulmağa çalışmak ise, bizce doğru bir şey olmayacaktır.

2. Yaşmak:

Yaşmak sözünü, eski Anadolu ile M i s i r Menâlik kaynaklarından taşıyarak görebiliyoruz. M i s i r Türklerine ait kaynaklarda, *yaşmak* ile *közenek* sözleri, hemen hemen aynı mânâyı karşılayan eş sözler gibi, yanyana verilmişlerdi 5). Burada, *közenek* geleneğinin derinlerine inebilecek durumda değiliz. Ancak bu sözün, "g ö z" ile bir alâkası olabileceğini de düşünmüyor değiliz. *Közenek*'in, kadınlar tarafından kullanılan bir "*yüz peçesi*" olması ihtimali de yok değildir.

A n a d o l u 'nun bazı yerlerinde peçeye, *tütük* adı verildiğini, *Derleme Sözlüğü*'nden öğreniyoruz.

Mısır Türklerine ait kaynaklarda ise, *tutuk* sözü, yalnızca "örtü" mânâsına kullanılmakta idi 6). Tabii olarak, *tütük* ile *tutuk* sözleri arasındaki ilgi de, şimdilik askıda kalmaktadır.

A n a d o l u 'da *yaşmak* ve *yamşak* sözleri, bugün bile bir çok yerlerde yaşamaktadır. *Ak-yaşmak* deyişi de çok yaygındır. Bu söz gelişlerinin, daha çok kadınların başlarına örttükleri örtü veya tülbentlerin, beyaz renklerinden dolayı ileri geldiği de düşünülebilir. Çünkü A n a d o l u kadın başörtüleri arasında, *ağ*, *ağınca*, *ağince*, *ak*, *ak-bez* gibi adlar taşıyan, bir çok beyaz örtü tiplerini de görüyoruz.

"*Tülbend*" geleneği de, eski Anadolu kitapları ile Mısır Türklerine ait sözlüklerden itibaren, yaygın bir şekilde görülmeğe başlamıştır 7). Tülbend türkçede, bazan *tulban* ve bazan da *tubland*, *tublant* şeklinde söylenerek, aslına göre değişmiştir.

A n a d o l u 'da tülbent için ayrıca *ak-yaşmak*, *kıvrak*, *tartamak*, *uçtu*, *yırtma*, *yırtmeç* gibi, çeşitli deyişler de kullanılmıştır. Bunlar, Tarama Sözlüğünde, geniş bir yer tutarlar. Anlaşıyor ki A n a d o l u Türkleri, tülbenti daha önceki örtülerine benzetmişler ve onun için de çok eski Türk sözlerini kullanmağa devam etmişlerdi. Başörtüleri hakkında da, burada yalnızca iki örnekle yetinmiş olalım.

"*Sorguç*" sözümüzün de, eski türkçede kadın başörtüsü mânâsına gelen, *saraguç*'tan türediğini ayrıca unutmayalım 8).

B. BOYUNBAĞI VE DOLAK :

1. Boyun bağı:

Boyunbağı bilhassa kışın, süs için kullanılan bir eşya değildir. Bununla beraber kadınların, boyunbağını bazan bir süs eşyası olarak kullandıklarını da, unutmamak lazımdır. Nitekim H a r e z m ş a h l a r çağından kalma şu örnek de, bize bu gerçeği göstermektedir: "*Hatun boyun bağını boynuga saldı*", yani "Hatun boyunbağını boynuna taktı veya sardı 9)." Öyle anlaşıyor ki eski Türklerde *boyunbağı* sözü, süslü ve geniş kadın yakaları için de kullanılıyordu. Yine Harezmsahlr çağında söylenmiş olan şu söz de, bizde bu kanaati doğurmaktadır: "*Boyunbağı etti, anıng tonıga*", yani "onun elbisesine boyunbağı yaptı 10)."

2. Dolak:

Boyunbağı, aslında bir "*dolak*" idi. Dolak sözü de, dolamak kökünden geliyordu. Eski Türklerdeki söyleniş ise, *tolgamak* ve *tolgak* idi. Eski Anadolu kitapları ile Mısır Memlûk Türklerinden itibaren, bizim bugün "*dolak*" diye söylediğimiz söz, görülmeğe başlar 11). Fakat nedense eski türkçedeki *tolgak*, dolak için değil; "*kadın küpesi*" veya "hastalık" mânâlarına söyleniyordu. Türkçe sözlük yazarlar dolak mânâsını, kitaplarına, herhangi bir sebeple almamışlardı. Halbuki bizim bugünkü "*dolanmak*" veya "*dolaşmak*" sözlerimiz, eskiden'de *tolganmak* *tolgaşmak* sözleri ile karşılanıyorlardı 12). Ayrıca eski *tolgamak* sözü de, "*dolamak*" mânâsına geliyordu. Bundan başka "*t a k ı n m a k* ve *kuşanmak*" mânâlarını da karşılıyordu 13).

3. Sargı:

Sargı sözünün mânâsı da, dolak ve boyunbağı ile yakından ilgilidir. Eski türkçede *yerleşmek*, "sarılmak ve dolanmak" mânâsına geliyordu. Buradan da, "sargı ve dolak" karşılığı olarak, bir *yerleşçi* deyişi çıkmıştı 14).

Bunlardan başka, eski türkçede "*sargı ve dolak*" mânâsına gelen, *şulgalık*, *şulgu* sözleri ile, Kırgızlardaki *çooluk* sözleri üzerinde de durmak lâzımdır. Memlûk çağı M ı s ı r Türkleri için yazılmış sözlüklerde geçen şulgalık ve şulgu, yine aynı ağza ait diğer sözlüklerde ise, "*çol*" şeklinde yazılmıştır 15). Nitekim Ortaçağ Mısır Türkleri, sargı ve dolağa da bundan dolayı *çolmak* diyorlardı 16). K u m a n Türklerinde, yine "başörtüsü" mânâsına kullanılan *çabma* sözü de, bununla karşılaştırılmalıdır 17).

Nitekim A n a d o l u 'da da *yapık* sözü, hem "başörtüsü" ve hem de "sargı ve dolak" anlayışında kullanılıyordu.

Anadolu Derleme Sözlüğünde "*boyunbağı*" anlayışında görülen *yıltar* sözü üzerinde de, ayrıca durmak gereklidir. Bu söz de çok eski bir karakter göstermektedir. Yine A n a d o l u 'da görülen ve "baş sargısı" anlayışına kullanılan, *bağlamlıca*, *boğdu*, *çatki*, *kaşbastı* gibi deyişler de, Türk kültür tarihi bakımından ayrı bir değer taşırlar. Şunu da unutmamak gereklidir: Türklerde insanların boyun bağları için söylenen deyişler, yaygın olarak hayvanlar için de kullanılırdı.

Resim: 117. Şapka yapımı ve işlemleri.
(Fatih albümü)

Besim: 118. Önlüklü ve sarıklı Ortaasya tipindeki şapkalar:
(Fatih albümünde).

Resim: 119. Varlıklı ve fakir derviş şapkaları;
(Fatih albümünde).

Resim: 120. Ortaasya asıllı şapkalara sarık sargısı.
(Fatih albümünde).

Resim: 121. Fatih albümünden güzel bir sarıklı portre:
(Ortaasya asıllı).

Resim: 122. Uyğur duvar resimlerinde, çeşitli bölgelerden gelen kervancılar.

Resim: 123. Uyğur duvar tablolarında, şapka tipleri.

Resim: 124. Uygur duvar resimlerinde, çeşitli şapkalar.

Resim: 125. Fatih albümünden, çeşitli keçe kûlah ve şapkalar.

Resim: 126. Uygur duvar resimlerinde, uzun keçe kılâh veya sikke.

Resim: 127. Uygurlarda Mani dini rahiplerinin giydikleri şapkalar.

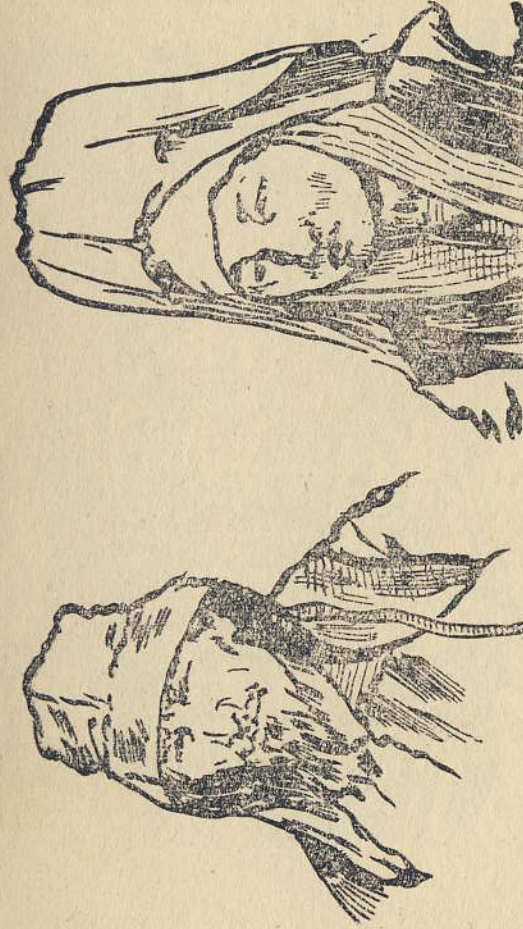
Resim: 128. Uygurlarda, -sonradan bogtak adı verilen-, şapka tipleri.

Resim: 129. Anadolu'da eski bir Türk tepeliği.

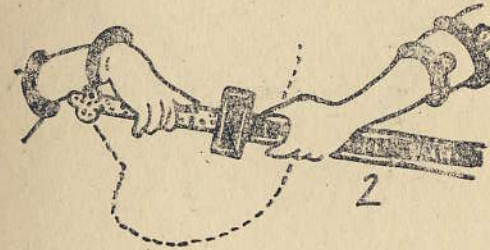
Resim: 130. Uygurların bogtak tipi şapkaları.

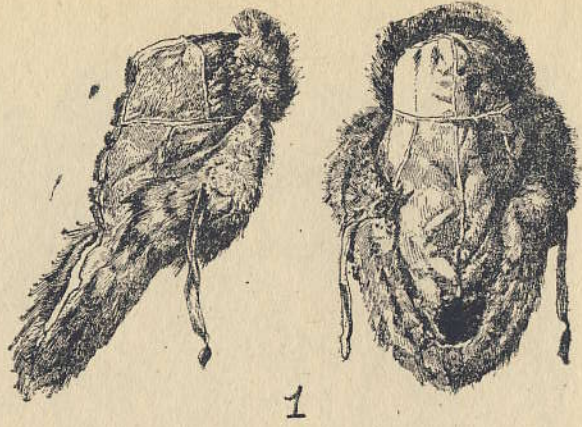
Resim: 131. Kazak Türklerinde bazı şapka tipleri.
(Kulaklıklılı).

Resim: 132. Kerkük bölgesinde bir kadın başlığı.

Resim: 133. Üzerinde Göktürk yazıları bulunan bir taş üzerindeki Türk şapkaları ve beylik sembolü. Altta, bir Uygur kılıcı ve bilezikli kollar.

1

2

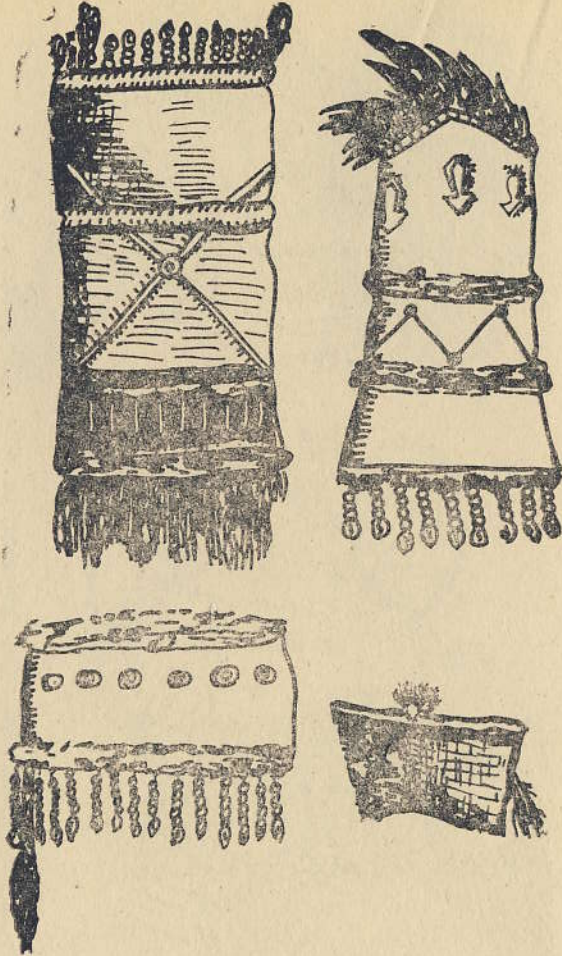
Resim: 134. Ortaasyada kışlık ve yazlık şapkalar.

3

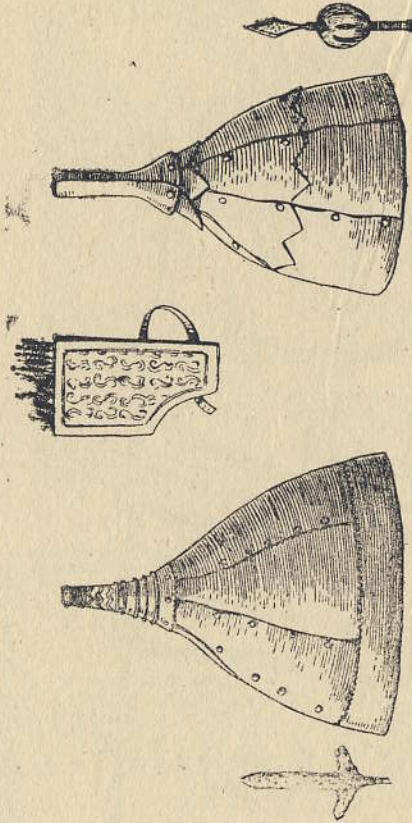
Resim: 135. Çin kaynaklarına göre, Çingiz-Han'ın ünlü generali Sübödey'in şapka ve ayakkabıları. Ortada Hitay devletini kuran Kitanlardan bir başlık.

Resim: 136. Altaylarda şamanların tören şapkaları.

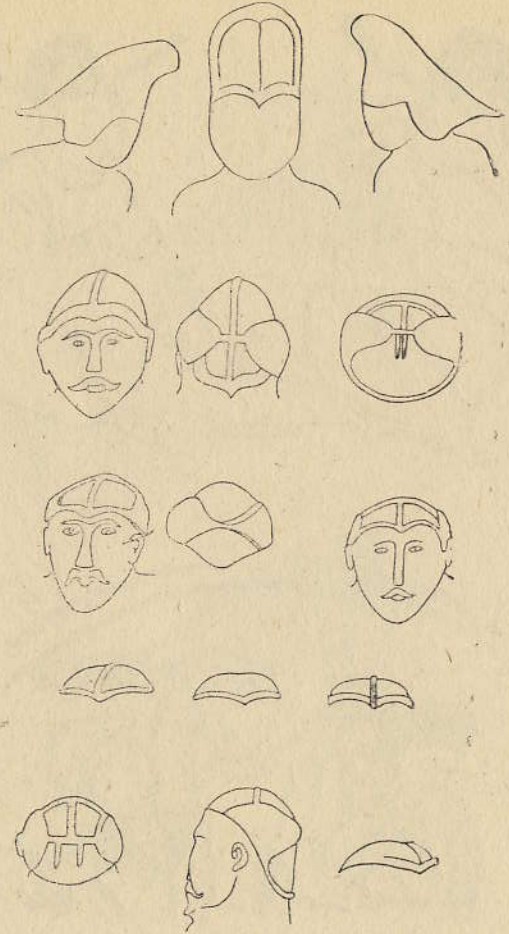
Resim: 137. Altayların kuzey doğusunda bulunmuş eski bir şaman başlığı.

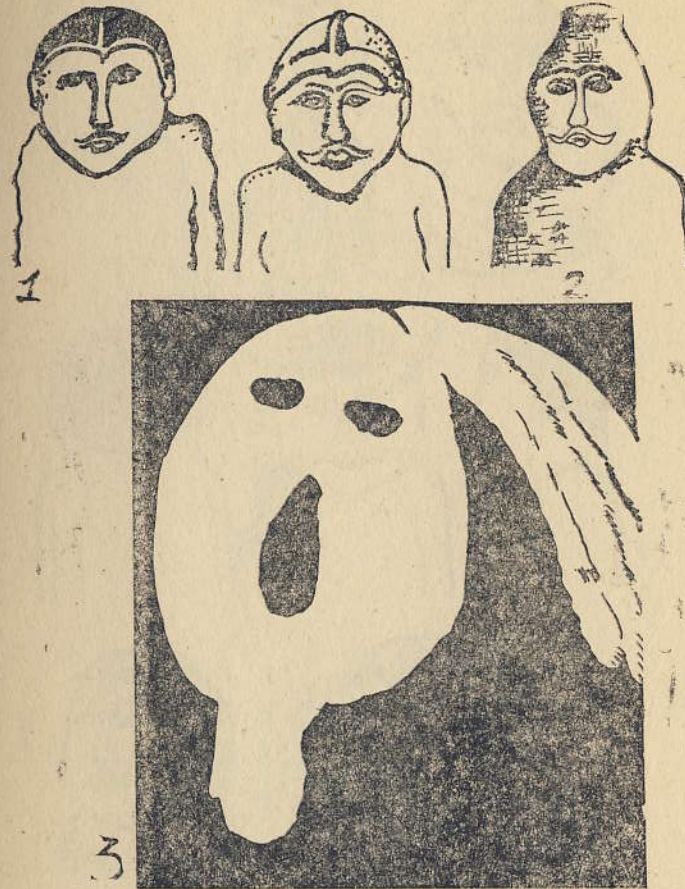
Resim: 138. Sibirya'da yaşayan ünlü Türk bölüğü
Yakutların miğfer ve silâhları.

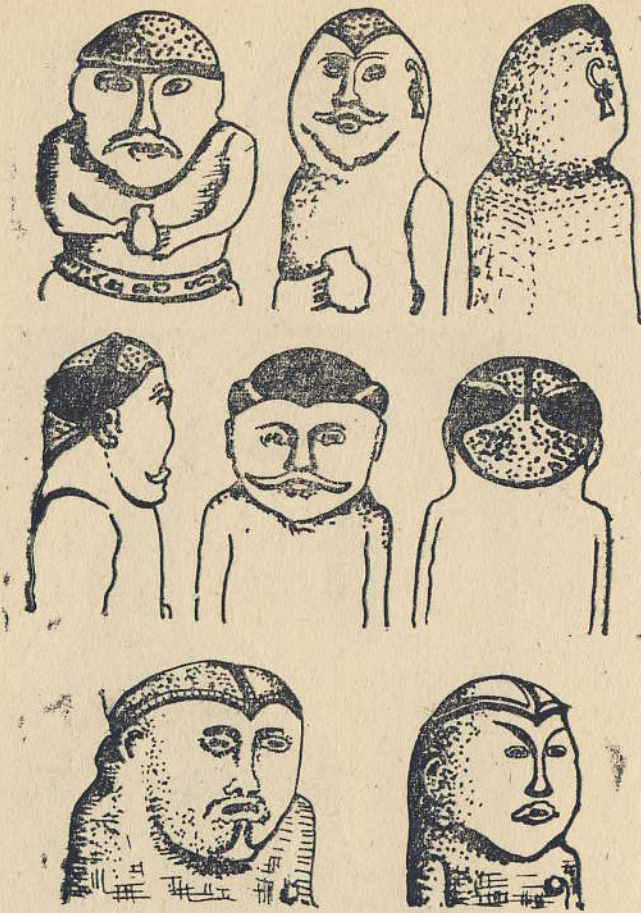
Resim: 139. Uygur duvar resimlerinde görülen Uygur-Çin
demirci başlıkları ile diğer Uygur şapkaları.

Resim: 140. Göktürk çağı Türk heykellerinde görülen başlık ve şapka çeşitleri.

Resim: 141. Göktürk çağı heykel ve yazılı kayalarındaki şapkalar.

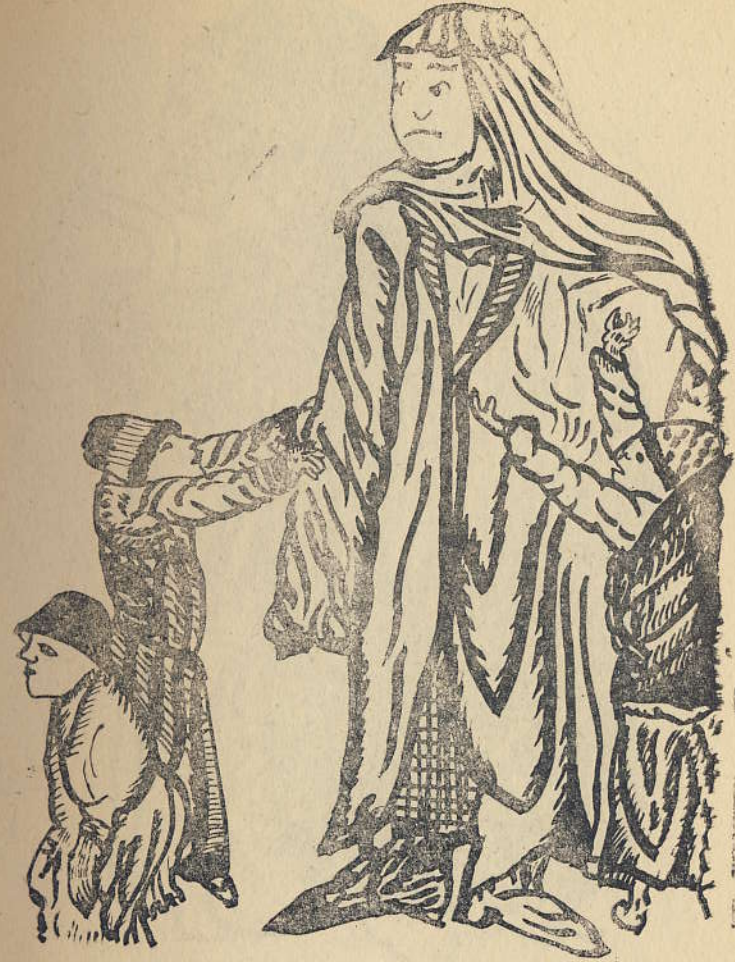
Resim: 142. Göktürk çağı Türk heykellerinde kulaklıklılı sapka ve bereler.

Resim: 143. Hotoz. Eski Türklerin "kutuz" geleneğinin Osmanlılarda devamı.

Resim: 144. Bazı Göktürk çağı kayayazlarındaki kulağa kapayan şapkalar.

Resim: 145. Kutsi bir yüz verilmiş mitolojik bir büyük anne ve bürünceği: (Fatih albümü).

Resim: 148. Ortaasya asıllı bir kuzu postu şapka ve sarığı:
(Fatih albümünde).

Resim: 149. Fatih albümünde bürünçekli kadın ve erkekler.

Resim: 146. Mitolojiden bir büyük anne ve geniş bürüceği-
(Fati halbümü).

1

2

Resim: 147. Fatih albümünde Ortaasyah bürünçekli
kadınlar.

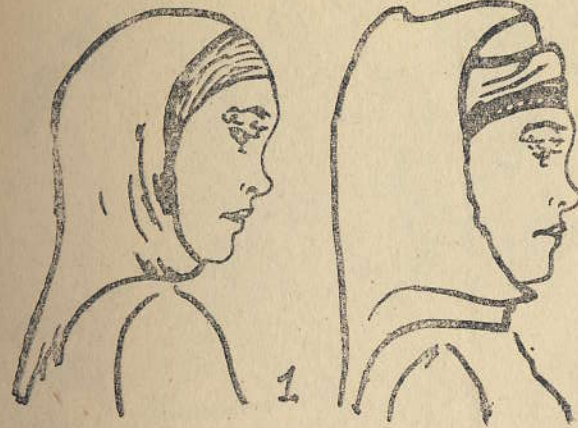
Resim: 150. Azerbaycan Türklerinde bürünçekli kadınlar:
(Rasim Efendiden).

Resim: 151. Özbek Türklerinde bürünçek ve başklar.

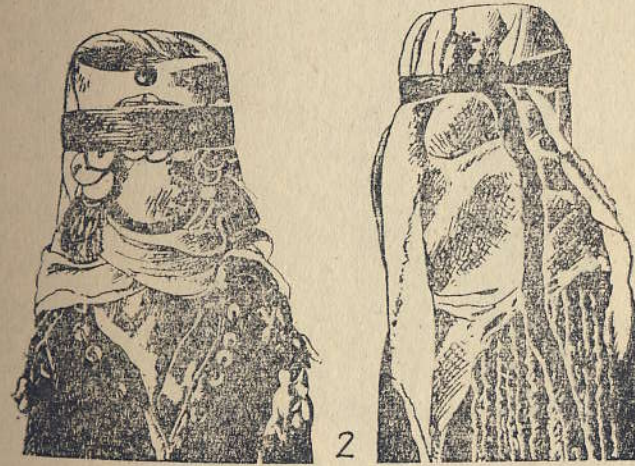
Resim: 152. Anadoluda çeşitli bürüncekle.

Resim: 153. Anadolu ve Türkistan bürüncekle.

Resim: 154. 1). Müslüman olmayan Türklerde sarık. 2). Oğuz Kağan ve çevresinin şapkaları.

Resim: 155. Özbek (1.) ve Doğu Türkistan (2.) Türklerinde tepeli bürüncek.

Resim: 156. Hun çağı kumaşlarında bürünçkli kadınlar:
(Dış tesirli).

Resim: 157. Türkmenistan'da Nohurlu Türkmenlerinde
bürünçek.

Resim: 158. Özbek Türklerinde dış tesirli sarık ve bürünçekler.

Resim: 159. Anadolu'da gelişmiş yazmalı bürünçekler.

Resim: 160. Anadolu ve İstanbul bürüncekləri.

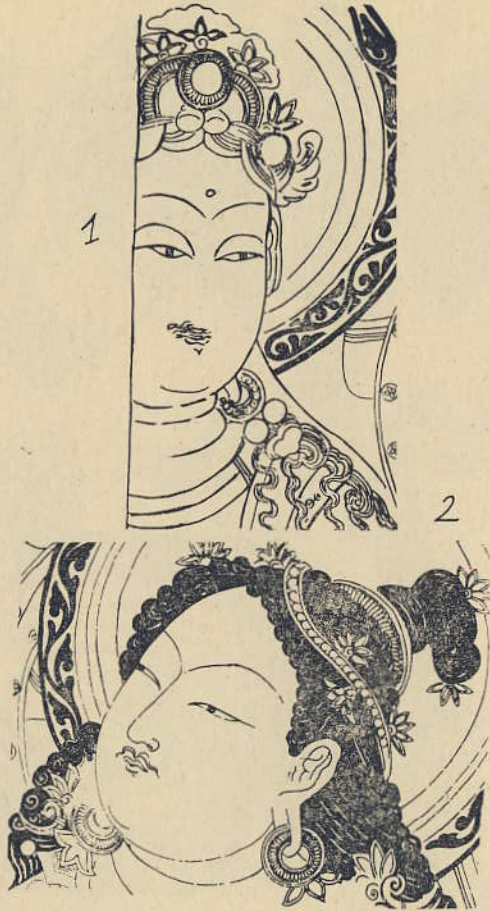
Resim: 161. Fatih albümünden (1.), Sivas'tan (2.) ve Kara-Kalpak Türklerinden (3., 4.) çeşitli bürünceklər.

Resim: 162. Fatih albumünden, Uygur-Çin üslubunda iki kadın.

Resim: 163. Fatih albümünde mendiller ile oynayan iki ruh. Mendil ve kuşak ile oynama bir Çin geleneğidir.

Resim: 164. Uygur duvar resimlerinde görülen çeşitli küpeler.

XI.

B Ö L Ü M

KÜPELER VE HALKALAR

Eski Türklerde küpe takmak, her çağda yaygın bir moda hâlinde görülüyordu. Küpeyi Türklerde yalnız kadınlar değil; erkekler de takarlardı. Fakat "*kadın ve erkek Türk küpeleri*" arasındaki ayrılıkları burada gösterebilecek kadar, yeterli bilgimiz yoktur. Hatta islâm kaynakları, H ü l e g ü H a n 'dan söz açarken bile, onun takındığı küpelerinden söz açmağı ihmal etmezlerdi 18). Çin kaynakları ile eski Ortaasya Türklerini gösteren minyatürlerde de, erkeklerin küpe takındıklarını, açık olarak görüyoruz. Osmanlı tarihinde de, bunun bir çok örnekleri vardır. Bugünkü Ortaasya küpeleri hakkındaki derli toplu bilgiler ise, R a d l o f tarafından derlenmiştir 19).

1. Küpe:

Küpe sözü, S e l ç u k çağının başlangıcında bile, *küpe* şeklinde söyleniyordu 20). Brockelmann ise, bu eski türkçe sözü, yanlış olarak *kübe* şeklinde okumuştur 21). Eski küpe sözü, A n a d o l u 'da ve D e d e K o r k u t 'da da hiçbir değişikliğe uğramadan devam etmiştir. D e d e K o r k u t Kitabında sık sık geçen *altun küpelü* sözünü, hatırlatmakta bir fayda görüyoruz. M ı s ı r Memlûk Türklerinde de küpe sözü, değişmeden devam etmiştir 22).

Eski Anadolu kitaplarında, *salkım küpe* çeşidi nede çok rastlanır 23). Bazı yerlerde ise bu küpeye,

kulak salkımı derler. *Askılı küpe*'ye gelince, bu bir İstanbul deyimidir. Eski Anadolu kitaplarında bunun karşılığı, daha çok *askı küpe* şeklinde geçer (24). Derleme Sözlüğüne göre ise, *asım takımı*, *asım takımı* gibi sözler, Anadolu'daki halk ağızlarında pek çoktu.

Tabii olarak küpelerden sarkan askı şekillerine göre, küpelerin adları da değişiyordu. Mesela Redhouse, Ahmed Vefik Paşa'ya dayanarak, *küpe kösteği*nden söz açmaktadır. *Haseki küpesi*, *paşa küpesi* de, değişik askıları olan küpeler idiler (25).

2. Isırğa:

Isırğa sözü de, eski türkçede küpe mânâsına geliyordu. *Isırmak* kökünden gelen bu deyişi, -bizim elimizdeki belgelere göre-, Harezmişahlar çağından itibaren görmeğe başlıyoruz (26). Bu açıklamamız, aynı sözün daha önce bulunmadığını gösteren, bir görüş şeklinde anlaşılmamalıdır. Bir Harezmişah çağı kaynağında geçen ısırga sözü, şöyle bir cümle içinde görülmektedir: "*Isırğa astı hatun kulağına*". Önemli olan nokta bu kaynağın türkçe ısırga sözünün hemen karşısına, yine küpe mânâsına gelen moğolca *süyke* deyişini de, koymuş olmasıdır.

Anadolu Derleme Sözlüğünde de *ısırga* sözünün, Anadolu'nun bir çok yerlerinde küpe anlayışında kullanıldığı, açık olarak gösterilmektedir. Eski Türkler ile Anadolu'daki *Isırğa*, Ortaasya Türklerinde, *asırga* veya *sırga* şekline değişmiştir (27). *Sırgak* şekli ise Ortaasya'da daha yaygındır. Bizim, "*kulağına küpe olsun*" atasözümüz, onlarda da "*kulağına küpe takıyoruz*" şeklinde söyle-

niyordu (28). Anadolu'da da küpeye *sırga* diyen, bazı yerler yok değildir.

Söykö adı verilen, "*büyük ve sarkık Moğol küpeleri*", Ortaasya'da daha çok yayılmıştır. Bu büyük küpeler, koni şeklindedirler. Kulaklara takılınca, uçları ile askıları, âdeta gerdana ve göğüse kadar sarkarlardı (28). Bu sebeple Moğol tesiri çok az olan Anadolu'da bu küpeleri aramak, boşuna harcanmış bir gayret olur.

Isırğa sözümüzün, Mançu dilinde de *ashargan* şeklinde görülmesi, üzerinde ayrıca durulması gereken bir noktadır (29). Moğolcadaki *aksrga* sözü de, ayrıca incelenmelidir. Türk küpeleri daha zarif ve basit idiler. Fakat Uzakdoğuya gidildikçe, küpelerin kendileri de, askıları da büyüyor ve büsbütün ağır olmağa başlıyorlardı.

3. Diğer Türk küpeleri:

Selçuk çağında derlenmiş bilgiler arasında küpe mânâsına gelen, *Tolgag* sözünü de görüyoruz (30). Bu da *tolgamak*, yani *dolamak* kökünden geliyordu. Fakat bunun ne çeşit bir küpe olduğunu ise, iyice bilemiyoruz.

Yine Selçuk çağının başlarında, *ökmek* sözü de küpe anlayışına geliyordu. *Ökmeklenmek* de, "kü-pelenmek", yani küpe sahibi olmak demektir (31). Aslında eski türklerde *ökme* veya *ökmek* sözleri, "toplanmış ve yığılmış şey" mânâsına geliyordu. Sonradan moğolca da da, yine küpe anlayışına gelen, bir *egemeg* sözü ortaya çıkıyordu. Türklerin *ökmek* sözü hiç şüphe yok ki, Moğolların bu deyişinden daha eski idi. Buna rağmen Yakut Türklerinin *iyemek*

sözü ile Altayların kuzeyindeki Türk-Şor ağzındaki *ekpek* sözünü, hiç düşünmeden Moğolcadan getirenler de çok olmuştur 32).

Bu dilciler, yukarıda açıklamaya çalıştığımız teorilerini, Kaşgarlı Ma h m u d 'un derlediği *ökmek* küpesini görmeden ileri sürmüşlerdi. Kırgızlar da, bazı küpelerine *ıymek* derlerdi. Bunu da biz yeni bir bilgi olarak, kendimiz katalım 33). Görülüyorki S e l ç u k çağıının *ökmek* küpesi, hepsinden eski idi. Bu durumda, yukarıda adı geçen moğolca deyişin daha eski ve köklü olduğunu belirtmek, bize değil; mongolistlere düşer. Bu meselede Türk kültürü daha avantajlı bir durumda görünmektedir.

4. Halka ve Türkler:

Halka sözünün küpe karşılığı olarak kullanılması, ancak İslâmiyetin Türkler arasında yayılması ile başlamıştı. Dolayısı ile bu deyiş, Müslüman olmayan, fakat Batıdaki Türk kavimlerine yakın olan K u m a n Türklerine de geçmişti 34). Tabii olarak Anadolu'da da, halka şeklinde olan küpelere, doğrudan doğruya halka deniyordu 35).

Çağatay Türklerinde küpe mânâsına söylenen, bir *alburga* sözüne de rastlıyoruz 36). Bu deyişin de, süs eşyalarını belirtmek için kullanılan, *albutu* ile bir ilgisi olması, çok muhtemel idi. Aslında Moğol kültürünün derin tesirlerini taşıyan Çağatay Türklerindeki sözlerin derinliğine araştırılması, bu kitabımızın dışında kalmaktadır.

A n a d o l u 'nun bazı yerlerinde küpe mânâsına kullanılan *kulakçak* ile küpe raptiyesi için söylenen *kötürge* sözleri de, eski Türk kültürünün değerli izlerini taşırlar.

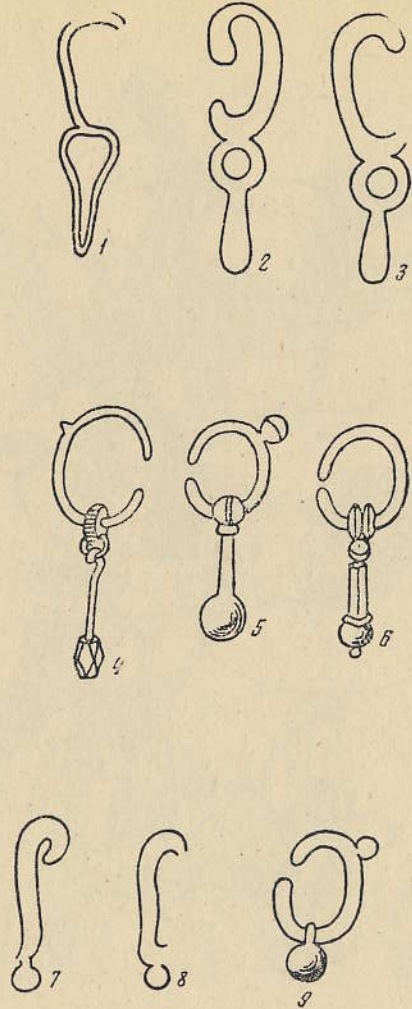
Resim: 165. Fatih albümünde bir Türk beyinin küpeleri. elbise ve şapkası, Oğuz Kağanınkine çok benzemektedir.

Resim: 166. Bir Uygur beyinin küpeleri.

Resim: 167. Uygur duvar resimlerinde küpeli beyler.

Resim: 168. Göktürk çağı Türk heykellerinde görülen küpe tipleri.

Resim: 169. Uygur duvar resimlerinde görülen bazı gerdanlıklar.

Resim: 170. Uygur duvar resimlerinde gerdanlık ve küpeler.

XII.

BÖLÜM

KOLYE, BİLEZİK VE YÜZÜKLER

GERDANLIK VE KOLYELER

1. Göğüslük:

Gerdanlık ve kolyeler, göğüs ve boyun ile ilgili süs eşyalarıdır. Bu sebeple de adlarını da, vücudumuzda takılan yerlerine göre alırlar. Anadolu'daki derlemelerde, "gerdanlık" için söylenen *göğüslük* deyişi, ön sırayı alır. Maalesef Anadolu'dan söz derleyenler, *göğüslük* gibi açık ve yaygın deyişlere, herkes tarafından biliniyor diye, değer vermemişlerdir. Tabii olarak bu arada at veya hayvan göğüslüğünü, yani gömüldürük ile kadın gerdanlığını da, birbirinden ayırmak gereklidir.

2. Boğmak:

Boğmak, Anadolu Türk kültür tarihi bakımından, başta gelen deyişlerden biridir. Aslında eski Türkler boğmak sözünü, daha çok "gömlek düğmesi" için kullanırlardı (37). *Boğmaklamak* ise, "düğmelemek" mânâsına gelirdi (38). Bizim *boğça*, *bohça* sözümüz de bu kökten gelmektedir. Bu duruma göre boğmak, daha çok "takınmak veya takılmış şey" anlayışına söyleniyordu, denebilir. Bu

söz, M i s i r Memlûk Türklerinde de, *bogmag* şeklinde söylenirdi. S e l ç u k çağının başlarında boğmak daha çok “*gelin gerdanlığı*” anlayışında kullanılıyordu. Yani sözün, ayrıca içtimâî ve manevî bir anlayışı da bulunuyordu 39).

3. Sıkma, sıkındırık:

Eski A n a d o l u kitaplarında “gerdanlık” anlayışında kullanılan, *boğmak veya boğmak’a*, sık sık rastlanır. *Tarama Sözlüğünde* bunun birçok örneklerini görüyoruz. Yine aynı kaynakta görülen sıkındırık da, Türk kültürü ile Türk dilinin çok eski izlerini taşır. A n a d o l u ’nun bazı yerlerinde ise gerdanlığa, yalnızca *sıkma* derler.

4. Bağırdak:

Bu boyun süsü, ikinci derecededir. “B a ğ ı r l ı k” sözünün karşılığı olan bu deyişin, A n a d o l u ’daki en iyi karşısı, *göğüslük* olarak kabul edilebilir. Eski Türklerde bağırdak sözü, yalnızca “*kadın göğüslüğü*” için kullanılırdı 40). Bu sözü, birçok Türklerde şimdi bile görmek mümkündür 41).

Eski Türkler, “kadının göğsü ile boynu arasında gerdanlık takılan yere”, *büksek* derlerdi 42). “Kızların memelerinin tomurmasını” ise, *büksüklenmek* sözü ile anlatırlardı 43). Görülüyor ki, bu da gerdanlık ile ilgili bir deyiş idi. “*Kadın göğsü*”, erkek göğsünden ayrı deyişlerle ve açık olarak ayrılıyordu.

5. Boğazkısı, boğsuk:

Anadolu’da bazı yerlerde gerdanlığa *boğazkısı* da derler. Eski Türkler, “kölelerin boyunlarına geçi-

rilen lâleye” ise, *boğsuk* derlerdi 44). Bu deyiş de boğaz ile ilgili bir söz olmalı idi. Bu, A n a d o l u ’da görülen *boazlık* deyişinin bir karşılığı olsa gerek. Nitekim Anadolu’da “*boynu boğazı dolu*” demek, kadının göğsünün gerdanlık ve altınla dolu olduğunu belirtme demektir.

6. Boncuk:

“*Boncuk*” mânâsına gelen *monçuk*, *munçak* sözleri de, eski Türklerde gerdanlık için kullanılan değerli deyişler idiler. S e l ç u k çağının başlarında derlenen sözlerden biri olan *monçuk* ise, “boncuk ve süs için göğüse takılan değerli taşlar” anlayışında kullanılırdı 45). Yine aynı söz, “atların boynuna takılan değerli taş, arslan tırnağı ve muskalar” için de söylenirdi 46). Bilindiği üzere sonradan *munçuk*, *bunçuk*, atların göğüsleri ile bayraklara takılan, *püsküller* için de söylenmişti. Bu deyişe, Anadolu’da da rastlamaktayız. Uygurlar ise *monçuk* sözünü, yalnızca “*inci ve inci dizisi*” için kullanmışlardı 47).

U y g u r l a r d a “boyuna takılan mücevherat” için ise, belki de yabancı bir dilden gelen *küntekü* sözü söyleniyordu 48). Bilindiği üzere gerdanlığın B u d i z m ’de, çok değerli bir yeri vardı.

H a r e z m ş a h l a r çağında ise boncuk sözü, ancak *munçak* şeklinde görülmektedir. Bu çağa ait türkçe sözlüklerde, “*tizdi munçaknı ipke*”, “bonçuklarını ipe dizdi” veya “*munçak satkuçı*”, “boncuk satan veya satıcısı” gibi sözler görülmüyordu 49). Aynı kaynakta, türkçe boncuğun karşılığı olarak, moğolca

erike sözü de veriliyordu. Anlaşıldığına göre bu moğolca söz, daha çok “*saçak*” karşılığında kullanılıyordu.

Bu sebeple aynı kaynaktan geçen türkçe “*kümiş saçak*” da, üzerinde ayrıca durulması gereken bir süstür 50). Bilindiği üzere “*g ü m ü ş s a ç a k*” lar, gerdanlıkta, küpede veyahut da diğer elbise süslerinde bulunabiliyordu.

İşte bizim boncuk sözümüzün, uzun tarih ve hikâyesi böyledir. Bu sözün aslı, boncuk mu; yoksa monçuk mu idi. O da ayrı bir münakaşa konusu. Bugünkü Ortaasya Türklerinin birçoklarında da *monçuk*, yani boncuk, sadece gerdanlık anlayışına söylenir. Bilindiği üzere Türkler, süse çok düşkün idiler. Bu sebeple Kırgızlarda da şöyle bir atasözü vardı: “*Yemekten, içmekten artırılıp alınan gerdanlık (monçok), kurusun, yani yok olsun*” 51). “*Saç boncukları*” da vardı ki, bunlar daha çok saçlara takılırdı. Bu saç boncukları ile saç süslerine, A n a d o l u ’da da rastlanır.

7. İnci gerdanlık:

A n a d o l u ’nun bazı yerlerinde gerdanlığa, *külte* gibi bazı adlar da verilir. Tabii olarak bunlara, “*inci*” dizileri ile ilgili süsleri de katmak gereklidir. S e l ç u k çağıının başlarında derlenmiş olan türkçe kültür sözleri arasında, O ğ u z l a r ı n da “gerdanlık” a, *kılde*, *kılde* gibi adlar verdiklerini görüyoruz 52).

“*Oğuzlar*”, İ s l â m dünyasının yakınında oturan Türklerden idiler. Bu sebeple, yukarıda adı geçen

O ğ u z süslerinin, arapça *kılâda* sözünden geldikleri hususunda, hiç bir şüphemiz yoktur. Nitekim Kaşgarlı M a h m u d da, diğer Türklerce buna *bakan* dendiğini söylemekte gecikmemektedir 53).

8. Boyun halkası:

Aslında *bakan* sözü eski türkçede, “halka ve toka” mânâsına geliyordu. Bu halkaya, yukarıdaki bölümlerimizde de dokunmuştuk. 54). Ç u v a ş Türkleri de, gerdanlığa *alga* diyorlardı 55). Bu söz de, arapçadan türkçeye girmiş ve türkçeleşmiş olan, “*halka*” sözünden başka birşey değildi.

“*Boyun halkası*” A n a d o l u ’da da gerdanlık için kullanılan bir sözdür. Bunlara, *asım takım*, *asım takım* sözlerini de katabiliriz. *Düzüm* de, inci gerdanlık anlayışına gelen çok eski bir Türk sözüdür 56).

BİLEZİKLER VE KOLÇAKLAR

Bilezik de Türklerin, kadın olsun erkek olsun, herkes tarafından çok sevilen süs eşyalarından biri idi. Yalnız tarih ve dil kaynakları ile halk bilgisi derlemelerinde değil; kazılarda da bol ve çeşitli bilezikler ile, bunlarla ilgili birçok bilgiler ele geçmiştir. Tabii olarak bileziklerin de, pek çok ayrı çeşitleri vardı. A n a d o l u ’da da, bilezik şekillerini birbirinden ayırmak için, çeşitli sözler kullanılmıştır.

“*Tellerin bükülmesi*” ile yapılan bileziklere *burma*; akıtmalı olanlara *akarsu* veya *akıtma*; dilimli

bileziklere *dilmiç*; savatlılara *kabara*; bir tel halinde olanlara *şeve*; boncuk dizilerine *tor* veya *yandım* ve diğer bazı çeşitlerine de *yedek* adı verilmiştir. Bilhassa *yedek*, Anadolu'da çok yaygındır. Normal veya daha geniş bileziklere de, *kolbağı* ve *kolçak* gibi adlar verildiğini görüyoruz.

Bu kitabımızın her bölümünde incelenen sözleri, “*ana tâbirler*” ve benzetme yolu ile meydana gelmiş “*yan tâbirler*” olmak üzere, ikiye ayırarak incelemiştik. Bu konuda bizim için değeri olan “*ana tâbir*” olan, bilezik sözüdür. Bu sebeple bir kültür tarihçisi, yalnızca ana deyiş olan bilezik sözünü kollamalı ve bunun Türk tarihi içindeki gelişmesini izlemelidir.

1. Bilezik:

Bilezik, bilezük, bilerzük hakkında: Bilezik deyişi, *bilek* ile ilgilidir. Kökü ve ekleri de türkçedir. Eğer burada sözün gramer bakımından uzun uzun incelenmesine girersek, bu kitabın gâyesinin dışına çıkmış oluruz. Bilezik sözü, Uygur çağından itibaren yazılı Türk kaynaklarında, tek ve geniş bir tâbir olarak karşımıza çıkmaktadır. Altay Türk kültürünün doğudaki bir kolu sayılan Moğol kavimlerinde bu Türk Sözü, *bilisük, bilizük, bilicek* şeklinde görülür. Sibiryâ içlerindeki Buryatlar da ise, *bislak, bisalak, bihelek* gibi, bazı değişmelere uğrar. Yüzük anlayışında söylenmek yolu ile, Sibirya da yayılır.

Batıdaki Bulgar Türklerinde kendini *bilezik, belezük* şeklinde gösterir. Macar dilinde ise

bilincs gibi, artık dağılmış bir şekle kadar ulaşır. Yine “*yüzük*” mânâsına gelen Sırpça *belenzuke*, Ernavutça *belendzike*, eski sloven dillerindeki *beločug, rumca beloçug* sözleri de, türkçe *bilezik* sözünün, Avrupa'da yayılmış şekilleridir 57). Avrupa dillerine bu deyişlerin hepsi de, türkçeden girmiştir. Bunda, hiç bir kimsenin şüphesi yoktur 58).

2. Bilezik takmak:

Yukarıda görüldüğü gibi, sâdece bir bilezik sözü bile, Türk kültür tarihinin gelişmesini, açık bilgilerle bizim önümüze serebilmektedir. Bilezik deyişi, Uygurlar ile Selçuk çağının başlarında derlenmiş olan sözlerde karşımıza, *bilezük* şeklinde çıkmaktadır 59). Bu şekil, Harezmsâhlar çağında da devam etmektedir. Meselâ bu çağa ait kaynaklarda, “*bilezük saldı elikige*”, yani “eline bilezik taktı” gibi sözleri bol olarak görmekteyiz 60). Selçuk çağında ise, “bilezik takmak” veya “bilezik sahibi olmak” gibi dilekler, *bilezüklenmek* sözü ile karşılanırdı 61). Bilezikler, yapıldıkları madenlerin çeşitlerine göre de bölümlere ayrılırlardı. Harezmsâhlar çağında görülen, *tuc bilezük*, yani “*tunç bilezik*” den de bunu anlıyoruz 62). *Bilezik* sözü, eski ve yeni Anadolu'da da devam eder. Yeni türkçede ise, *bilezik* şekline girer. Mısır'daki Memlûk ve Kıpçak Türklerinde de bu söz, *bilezük* şeklinde söylenmiş ve yazılmıştır 63). Ünlü bilezik deyimimize bu kaddarcık bir yer vermekle yetinip, diğer yan tâbirlere dönelim.

3. Bilekbağı, bilekçek:

"*Bilezik*" ile ilgili diğer yan tâbirler: Aslında bilezik sözünü açıkladıktan sonra, geriye pek fazla bir şey kalmamaktadır. Bununla beraber, *bilek-bağı* gibi yan deyişler, bugün A n a d o l u 'da olduğu kadar, H a r e z m ş a h l a r çağında da görülmektedir 64). *Bilekce* veya *bilekçek* sözleri, A n a d o l u 'da "*kelepçe*" anlayışında kullanılıyordu 65). Aynı deyiş ve anlayışa, Çağatay Türklerinde de rastlıyoruz.

4. Kolbağı, kolçak:

Kolçak, *kol-bağı* gibi bilezikleri ise bizim tanıdığımız mânâdaki bilezikten, ayırmak gereklidir. Gerçi farsça ve Osmanlıcadaki *pâzuwend* sözü, hem bilezik ve hem de kolbağı mânâsına geliyordu 66). Fakat asıl farsçada bilezik karşılığı olan tâbirler, evrencin ve berencin gibi sözlerdi. Bununla beraber H a r e z m ş a h l a r çağında, bilezik karşılığı olarak kullanılan *kol-bağı* ve *berçuk* gibi sözlere de rastlamıyor değiliz 67). Aynı kaynaklarda bilezik sözünün yanına, arapçadan gelen *halka* sözü de ekleniyordu 68). Bazı Moğol kavimleri ise, bilezik için doğrudan doğruya türkçe *bağ* sözünden alınmış *bag* 69) veya *bagalçak* sözünü kullanıyorlardı 70). Ortaasya Türk kavimlerinde, biraz daha değişik anlayışla söylenen, *pakalçak*, *pagançak* gibi bilezikleri de görmüyor değiliz.

Bukağı, Türklerde hayvanların ayağına vurulan, madenden yapılmış bir bağıdır. Türkler, bilezik ile hayvan bukağını, birbirlerinden açık olarak ayır-

mışlardı. Moğollar ise bugün bile, *bogo*, *bugu*, *bukun* gibi deyişleri, kadın bilezikleri için kullanmağa devam etmektedirler 71). Macar diline geçmiş olan bu yan deyim, *beko* şeklinde, yalnızca bukağı için kullanılmıştır.

Y Ü Z Ü K L E R

Yüzük veya *üzük*, Türk kültürünün çağlar boyunca hiç değişmemiş bir ana kültür sözüdür. Bunu, *yüksük* sözünden ayırmak gereklidir. Gerçi *yüksük* de, parmağa takılırdı ve ta Selçuk çağının başlarında bile "terzi yüksüğü" mânâsına gelirdi. Fakat ne de olsa, aralarında bir ayrılık vardı 72). Türklerde, *yüksüğe*, *yüksek* de denirdi. Yüksüğe, A n a d o l u ve Ortaasya Türklerinde, müsterek olarak *oymak* adı da verildiğini yukarıda söylemiştik.

Yüzük, Selçuk çağının başlarında derlenen sözler arasında, yine *yüzük* şekli ile görülür. A n a d o l u 'nun bazı yerlerinde ise, *üzük* şekline girer. H a r e m ş a h l a r çağında yazılmış bazı metinler de, bazan *yüzük* ve bazılarında ise, *üzük* yazılış ve söyleniş ile, hattâ karışık olarak rastlanır 73). Yüzük, çeşitli Türk kavimlerinde çok ufak değişikliklere uğramış olarak da, karşımıza çıkar 74).

1. Yüzük ve yüzük parmağı:

Şimdi olduğu gibi, eski Türklerde de parmakların değeri, türlü inanışlara göre değişiyordu. Öyle anlaşıyor ki eski Türkler yüzüğü, bugün de yaptı-

ğımız gibi, serçe parmağın yanındaki parmağa takıyorlardı. Bunun için de, U y g u r çağındaki kaynaklarda “*yüzük parmağı*”, *atsız erngek* adı ile adlandırılıyordu. Tabii olarak burada, parmakların üzerinde ayrı ayrı duracak değiliz. S e l ç u k çağının başlarında derlenen bilgiler arasında yüzük parmağına, *çıçamuk* adı verildiği görülüyor 75). Uygurlar ise bu sözü daha çok, küçük parmak için kullanırlardı. S e l ç u k çağındaki Türklere gelince, Onlar serçe parmağını, yüzük parmağından ayırmışlar ve serçe parmağa, *çıçalak* adını vermişlerdi 76). Ortaçağ M i s i r Türklerinde ise serçe parmağa, *çiçek* ve *çeçe* adı verilirdi. Bu deyimlerin tabii olarak, ayrı ayrı yerleri ve mânâları vardı.

2. Kaşlı ve kaşsız yüzük:

Kazılarda elde edilen buluntulardan, yüzüklerin şekil ve tipleri hakkında geniş bilgiler elde edebiliyoruz. Fakat bu kitabımızdaki gâyetimiz, yüzüğün tarihçesini yalnızca yazılı kaynaklara göre belirtmeğe yönelmiştir. “*Kaşlı yüzük*”, öyle anlaşıyor ki eski Türklerde de vardı. Nitekim H a r e z m ş a h l a r çağında, “*kaşsız yüzük*” deyişi geçmekte idi 77). Aynı kaynaklarda, *kümiş yüzük* sözüne de rastlamaktayız. Bu deyişin moğolca karşılığında da, yine *üzük* sözünün bulunduğu görülmektedir 78). D e d e K o r k u t kitabında da altın yüzük sözüne sık sık rastlamaktayız.

3. Halka yüzük:

Yüzüğün sâde ve “*halka*” şeklinde olanları da vardı. Anlaşıldığına göre S e l ç u k çağının başların-

da, altın yüzük halkalarına, *altın bakan* adı veriliyordu 79). Yukarıda da sık sık görüldüğü gibi, bağ kökünden gelen *bakan* sözü, halka mânâsına gelirdi. Yine öyle anlaşıyor ki Moğollar, Türklerin bilezik sözünün derin tesirleri altında kalmışlardı. Bu sebeple birçok Moğol ağızlarında yüzüğe, *bilisüg*, *bi-liçug* adı da verilmiştir 80).

4. “Nişân” ve “gerdek” yüzüğü:

Nişân hediyesi ve yüzük vermek, Türklerin çok eski çağlardan beri yaptıkları yaygın bir âdetleri ve inanışları idi. H u n çağına ait Çin kaynaklarında bile elimizde, bu âdet ile ilgili bilgiler vardır. D e d e K o r k u t kitabında da bununla ilgili pekçok değerli bilgiler bulabiliyoruz. Bunlardan birini örnek olarak verelim: “(Beğrek) *barmağından altın yüzüğü çıkardı, kızın barmağına geçirdi, ortamızda bu nişân olsun, Han kızı didi* 81).”

Yine aynı kaynakta, “*Altın yüzükde çok nişân vardır*” sözünün ise, herhalde başka mânâları olmalı idi 82). Kanaatımıza göre, “*güveyinin yüzüğüne ok atma*” yarışını, “*nişân yüzüğü takma*” töreninden ayırmak gereklidir. Yüzüğe ok atma töreni artık, düğünün gerdek safhası idi. Bu tören için yine D e d e K o r k u t’tan bir örnek verelim: “*Meger güveyinin yüzüğüne nişân atarlar. Beğrek, ok ile yüzüğü urdu, parladı*” 83). Eski Türk kültüründe ve edebiyatında bunu destekliyecek örnekler pek çoktur. Bu mevzu üzerinde fazla duramayacağız.

5. Uğurlu ve sihirli yüzükler:

Dünya edebiyatında, uğur getiren ve güç veren sihirli yüzük motifi çok yaygındır. Bu gibi yüzük takınmalara, bizim eski edebiyatımızda da rastlıyoruz. Bu inanışların Türklere dışarıdan gelmiş tesirler olup olmadığını, burada açık olarak ortaya çıkarmak için, yerimiz ve imkânımız yoktur. Bu mevzuda, yalnızca Dede Korkut kitabından bir örnek vermekle yetineceğiz:

Tepe-göz'ün peri anası, Tepegöz'ün parmağına bir yüzük geçiriyor ve şöyle diyor: "Ok batmasın, tenini kılıç kesmesin". Altay destanlarında, buna benzer pek çok örnekler vardır. Fakat bunu da, Anadolul'dan yalnızca bir örnek vermek yolu ile, burada bitirmiş olalım.

NOTLAR

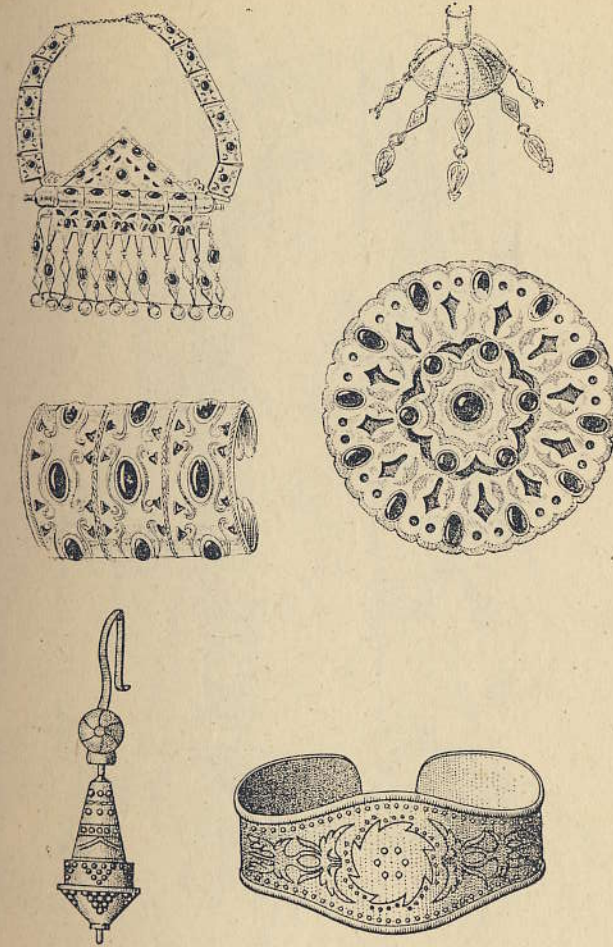
(Türkler ve süs eşyaları)

- 1). Zoltan Gombocz, *Türkische Lehnwörter im ungarischen*, s. 51. 2). Kaşg. Mahmud, I, s. 510; II, s. 151. 3). Bunun için mesela bakınız: *Lehçet ül Lûgat*, s. 285. 4). *Tarama Sözlüğü*, IV, s. 79, 212. Bu bölümde, *Tarama Sözlüğü*nün eski yayını kullanılmıştır. 5). Abu Hayyan, s. 37. 6). Aynı esr., s. 37. 7). Aynı esr., s. 65. 8). Kaşg. Mahmud, I, s. 487. 9). *Mukaddimet ül Edeb*, (Poppe yayını), s. 226. 10). Aynı esr., aynı yer. 11). Abu Hayyan, s. 56. 12). Kaşg. Mahmud, II, s. 241. 13). Aynı esr., III, s. 289. 14). Aynı eser., II, s. 246; III, s. 296. 15). *Bulgat.*, s. 8a; Abu Hayyan bu fiil kökünü "çol-" şeklinde yazar. 16). Abu Hayyan, s. 45. 17). *Codex Comanicus*, (Grönbech yayını), s. 72. "Çalma" şeklinde yazılıyor. 18). *Ebül Fereç Tarihi*, (Türkçe tercümesi), s. 36. 19).

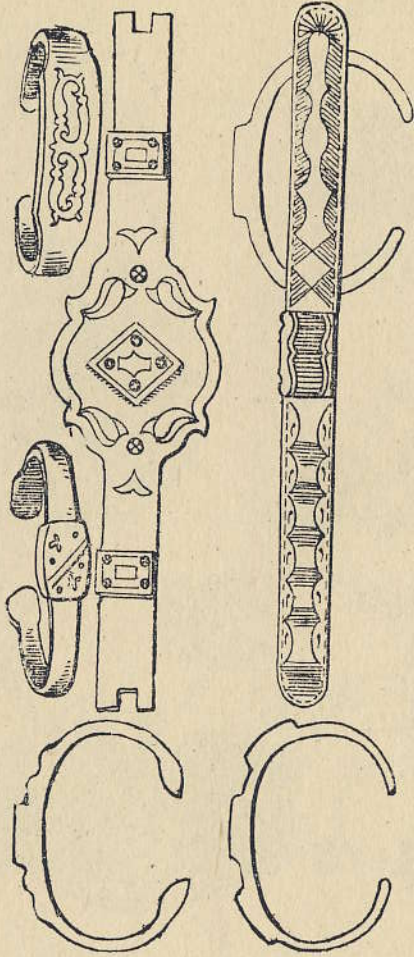
- Radloff, *Sibirya'dan*, (A. Temir tercümesi), I, s. 138, 174, 275. 20). Kaşg. Mahmud, III, s. 217. 21). Brockelmann, *Mitteltürkische Wortschatz*, "Kübe" maddesi. 22). *Bulgat.*, s. 18a. 23). *Tarama Sözlüğü*, IV, s. 656. 24). Aynı esr., II, s. 59. 25). Redhouse, s. 1581b ve "köstek" maddesi. 26). *Mukad. ül Edeb*, aynı yer. 27). Yudahin, s. 651. 28). Aynı esr., s. 665. 29). Ramstedt, *Kalmükisches Wörterbuch*, s. 3b. 30). Kaşg. Mahmud, II, s. 288. 31). Aynı esr., I, s. 105, 314. 32). Ramstedt, Aynı esr., s. 130b. 33). Yudahin, s. 375. 34). *Codex Comanicus*, s. 100. 35). Ali, *Selçuknâme*, (Houtsma yayını), s. 16. 36). Süleyman Efendi, *Lûgat Çagatayî*, s. 18. 37). Kaşg. Mahmud, I, s. 466. 38). Aynı esr., aynı yer. 39). Aynı esr., aynı yer. 40). Aynı esr., I, s. 502. 41). Radloff, IV, s. 1452. 42). Kaşg. Mahmud, I, s. 476. 43). Aynı esr., II, s. 277. 44). Aynı esr., I, s. 465. 45). Aynı esr., I, s. 475; II, s. 123. 46). esr., I, s. 475. 47). A. M. von Gabain, *Die Briefe von Hsüan Tsang*, I, 10 (130). 48). Kuanşi Pusar, s. 49. 49). (*Mukad. ül Edeb*, s. 163b, 328b. 50). Aynı esr., aynı yer. 51). Yudahin, s. 569. 52). Kaşg. Mahmud, I, s. 432. 53). Aynı esr., I, s. 432. 54). Aynı esr., I, s. 399, 432. 55). Paassonen, *Çuvaş Sözlüğü*, s. 3. 56). Abu Hayyan, s. 48. 57). Gombocz, Aynı esr., s. 46. 58). Berneker, *Altislavisch. Etymol. Wörterbuch*, s. 48. 59). Kaşg. Mahmud, I, s. 518; II, s. 82. 60). *Mukad. ül Edeb*, s. 119a. 61). Kaşg. Mahmud, III, s. 205. 62). *Mukad. ül Edeb*, s. 354. 63). Abu Hayyan, s. 36; *Bulgat.*, s. 19b. 64). *Mukad. ül Edeb*, s. 178. 65). *Lehçet ül Lûgat*, s. 274. 66). Aynı esr., s. 231. 67). *Mukad. ül Edeb*, s. 178, 290. 68). Aynı esr., s. 119a. 69). Ramstedt, Aynı esr., s. 27a. 70). Aynı esr., s. 28a. 71). Aynı esr., 58a; Gombocz, Aynı esr., s. 43. 72). Kaşg. Mahmud, III, s. 46. 73). *Mukad. ül Edeb*, s. 181a, 239. 74). Radloff, III, s. 619. 75). Kaşg. Mahmud, I, s. 487. 76). Aynı esr., aynı yer. 77). *Mukad. ül Edeb*, s. 181a. 78). Aynı esr., s. 239. 79). Kaşg. Mahmud, I, s. 399. 80). Ramstedt, aynı esr., s. 45, 67a. 81). *Dede Korkut*, kitabı (O. Ş. Gökay yayını), s. 29. 82). Aynı esr., s. 43. 83). Aynı esr., s. 40.

Resim: 171. Uygur duvar resimlerinde çeşitli bilezikler.

Resim: 172. Nohurlu Türkmenlerinde bilezik, küpe ve gerdanlıklar.

Resim: 173. Bazı eski Ortaasya bilezikleri.

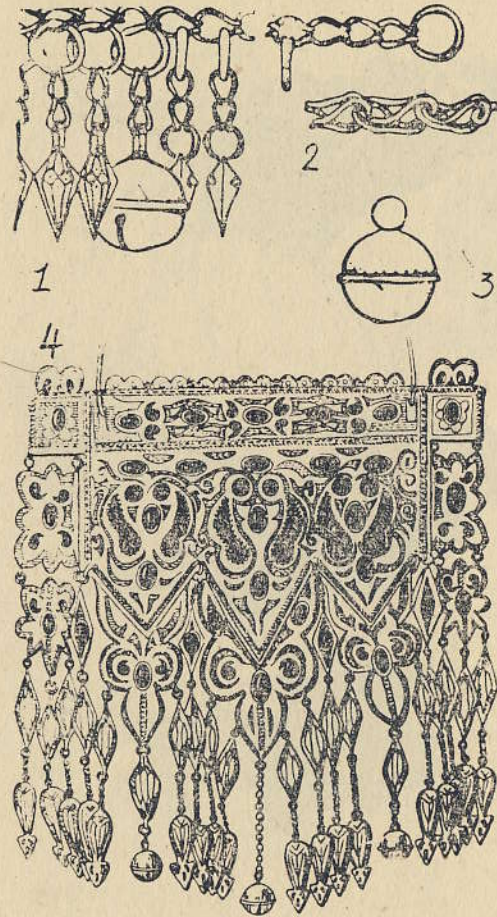
Resim: 174. Uygur duvar resimlerinde görülen süslü bir kadın.

Resim: 175. Uygur fresklerinde bilek, kol, ayak ve kalça bilezikleri.

Resim: 176. Fatih albümünde Ortaasya-Önasya karışımı üstükler.

Resim: 177. Azerbaycan Türklerinde bazı süs eşyaları:
(Rasim Efendi'den).

XIII.

B Ö L Ü M

SAÇ VE SAÇ TUVALETİ

1. Türk erkeklerinin uzun saçları:

Türk erkeklerinin ve hatta Türk savaşçılarının uzun saçları bulunduğunu, bir çok tarih kaynaklarından biliyoruz. Bu âdet üzerinde, epey derin olarak da durulmuştur. Türk erkeklerindeki uzun saç modası, Selçuk çağı ile başlamış bir âdet değildir. Bunun da çok eski kökleri ve sebepleri vardır. Japon bilgini Kuraklichî Shiratori, İslâmiyetten önceki Ortaasya İmparatorluklarında çok yaygın olan, "erkeklerin uzun saçları ile saç örgüleri" hakkında, Japonya'da yayınlanan *Toyo Bunko* dergisinde, çok geniş bir araştırma yayınlamıştı. Bu araştırma şöyle bir gözden geçirildikten sonra, Oğuz Türkleri ile Peçeneklerin niçin uzun saç bıraktıklarını, daha iyi anlıyabiliyoruz.

Batı Türklerinin, daha doğrusu Oğuzlar ve Peçenekler gibi Türk gruplarının, "Uzun saçlı Türkler"den olduklarını açık olarak biliyoruz. Fakat Doğuya gidildikçe, bu inanışlar ve âdetler değişiyordu. Proto-Moğol kavimlerinin inanışlarına göre, onların ataları, "dazlak kafalı" bir kimse idi.

Bu inanış, Avar (Juan-juan) devletinden tutunuzda, Çin'in kuzeyinde imparatorluklar kurmuş olan diğer Proto-Moğollara kadar yayılıyordu. Bu sebeple Moğollar ile onların tesirleri altında kalmış olan "Doğu Türkleri"nin de, bu eski inanışa uyarak, saçlarını kestirmiş olmaları normal görülmelidir.

Aşağıda daha geniş olarak üzerinde duracağımız gibi Kaşgarlı Mahmud, Türkçe *tok er* sözünü açıklarken, "*Türkler gibi saçları kesik*" demektir, şeklinde konuşuyordu. Kanaatımıza göre bu saçları kesik Türkler, Doğu Türkleri olmalı idiler. *Doğu Türkleri*, Kuzey-doğu Asya tesirleri altında kalmış, "Saçları kesik Türkler" arasında sayılmalıydılar. Görülüyor ki çok geniş bölgelere yayılmış olan Türkler arasında da, değişik inanışlar ve bunun neticesinde, çeşitli kültür örnekleri doğmuş bulunuyordu.

Biz bu kitabımızda prensip olarak araştırılmış âdetler üzerinde durmayacağız. Bununla beraber uzun saçlar ile saç örgülerinin de, çeşitli şekilleri vardı. Başın etrafı derin olarak tıraş edildikten sonra, "*tepede bırakılan tek örgü*", daha çok Kuzey-doğu Asya ile Mançu kavimlerine ait, bir saç tuvaleti idi. Türklerin uzun saçları ise, "*arkadan örgülü*" olması ile hususiyetini kazanıyordu. Bunun üzerinde daha fazla durmayacağız.

2. Türk saçlarının şekilleri:

Yazılı Türk kaynaklarında saçlar, başlıca "kalın ve kısa saç" olmak üzere, iki bölüm içinde anlatılmaktadırlar. Meselâ Harezmişahlar ça

ğında kalın saçlar için, "*kalm kıldı saçını*" diyorlardı. 1). Buradaki "saçı kalın kılmak" deyimini daha çok, başta fazla saç bırakmak anlayışına geliyordu. Öyle anlaşıyor ki bu çağda "*kısa saç*", Türkler için biraz garip ve biraz da, yabancı görülüyordu. Kısa saç daha çok Budistler ile hacca giden hacılar tarafından tercih ediliyordu. Nitekim yine aynı kaynaktan şöyle deniyordu: "*Kısa kıldı hacılar saçlarını*", yani "Hacılar saçlarını kısa yaptılar veya kestiler 2)."

"*Gür saçlar*" ile uzun saçları arasındaki farkı da, burada birbirinden ayırmak lâzımdır. Eski Türkler gür saçlar ile gür ağaçlar için, yaygın olarak *köp* sözünü kullanırlardı 3). Aslında köp, çok mânâsına gelen bir sözdür. Anadolu'da, "*Kabarık saç*" a veya saçlılara ise, *tülüş* derler. Dede Korkut'taki *tülü kuş* deyiminin de, bununla bir ilgisi olsa gerekti. Bazı saçlar ise, baskı ve tarak tutmazlar. Bu sebeple de yayılırlar. Harezmişahlar çağında, bu çeşit yayılan ve düz durmayan saçlara, "*yayılğan saç*" derlerdi. Saçın yayılması da, "*yayıldı saç*", yani "saç yayıldı" sözü ile tanıtılırdı 4).

Selçuk çağının başlarında saçların "*keçeleşmesi*", "*saç yabakı boldı*" sözü ile anlatılırdı 5). "Saç yapağı oldu" deyişi, bizim için de yabancı ve yadırganabilecek bir söz değildir. Anadolu'da da kabarık saçlara *yapalak*, dökülenlere ise, *yapık* derler. Gerçi kökleri bakımından, bu sözlerle "yapağı" arasında bir ilgi varsa da, mânâları ayrıdır.

3. Düz ve kıvrık saçlar:

Düz ve kıvrık saçların da türlü çeşitleri vardı. Türklerde kıvrık saçlara, fazla rastlanmazdı. Bununla beraber Selçuk çağının başlarına ait kaynaklarda, bu çeşit saçlara ait bazı sözler de görmüyor değiliz. Kıvrık saç için eski Türkler, "boğmak" kökünden gelen, "*boğurda saç*" derlerdi 6). Bazı saçlar doğuştan ve bazıları ise sonradan, herhangi bir sebeple, kıvrılmış olabilirlerdi. Bu çeşit kıvrık saçlara Ortaçağ Mısır Türklerinde, ayrı bir deyimle *kıvraktur* adı verilirdi 7). Bu deyiş, saçları kıvrılmış olan kişiler için söylenirdi. Anadolu'dan söz derleyiciler ile Türk Dil Kurumu'nun söz derleme anlayışı, oldukça gariptir. Derleme ve Tarama Sözlüklerine bakılınca, sanki Anadolu Türkleri kıvrık sözünü bilmiyorlarmış gibi, herhangi bir kanaata varılması hiçten değildir. En değerli kültür sözleri bile, bilinen sözler diye, bu sözlüklere alınmamıştır.

"*Düz saçlar*" ise, Selçuk çağının başlarında, belki de su sözü ile ilgili olarak, *suvlang* adı ile adlandırılıyordu 8). Çünkü *suvlanmak* sözü, "sulanmak" mânâsına geliyordu. "*Dalgalı saçlar*" da, deniz veya ırmak dalgalarına benzetiliyordu. Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz Kağan'ın aldığı kızın saçlarından söz açılırken, şöyle deniyordu: "*Anıng saçı, müren osuğı deg*", yani "onun saçları ırmak (veya deniz) dalgası gibi idi 9)." "*Sığanmış saçlar*" da, düzleşmiş olur ve kabarıklıkları gitmiş olurdu. Bunun için olacak ki, Selçuk çağı başlarındaki Türkler, sığanmış saç-

lara "*sığan saç*" derlerdi 10). Görülüyor ki, örnekler gittikçe çoğalmaktadır. Bu örneklerin hepsinin de, az veya çok, Anadolu ile bir bağları vardır.

4. Saç renkleri ve Türkler:

Renkler, Türk kültüründe çok geniş ve mühim bir yer tutarlar. Bu sebeple, Türk renklerinin derinliklerine ve ayırmalarına inmek, hem konumuzu uzatır ve hem de bizi gâyemizin dışına itmiş olur. "*Kara saç*", Türklerin başta gelen bir hususiyeti idi. Nitekim Oğuz Kağan Destanının başında da, "*Saçları kaşları kara irdiler irdi*" diye, söze başlanıyordu 11). Vaktiyle Dede Korkut kitabının, Sayın Orhan Şaik Gökay'ın eski yayınından derlediğim, Türklerin kara saçlarına ait bazı bölümleri burada vermeği faydalı görüyoruz:

"*Kargu gibi kara saçını yoldı*". "*Kargu gibi kara saçın uzanur gördüm, uzanuban yüzümü örter gördüm (S. 15)*". "*Yüzünü kara saç örtmeseydi, ağan Beğrek deyeyidüm (S. 39)*". "*Kuramsı kırk tutam kara saçım (S. 76)*...

Eski Türkler "*kumral saç*" için daha çok "*arsal saç*" deyişini kullanırlardı 12). Bu daha çok, kızılalar bir saç çeşididir. Türkçedeki *arslan* sözü de, buradan gelmiştir. Renk benzeştirmesi yolu ile, eski Türklerde bu renge, *arsıl*, *arsıg* da denirdi. Buna çalan at renklerine ise, *kongur* adı verilirdi. Anadolu'da da bu renklere, *komur*, *koğur* dendiğini görüyoruz.

Türklerde "*ağ ve gök saçlar*" için söylenmiş olan sözler, daha çok manevî mânâda söylenmişlerdir. Bu

deyişler üzerinde "Türk Mitolojisi" ile ilgili eserlerimizde, geniş olarak durulmuştur. Bu sebeple aynı bahse, burada yeniden dönecek değiliz.

5. Saç örgüleri:

"Örmek" sözü, Türklerin en köklü ana sözlerinden biridir. Bu sebeple Türklerin, kendi saç örgülerine, başka bir deyişi kullanabileceklerini pek beklemeyelim. Selçuk çağının başlarında derlenen sözlere göre Türkler, örülmüş saçlara yaygın olarak *örme sac* diyorlardı 13). "Kadınların başlarında görülen saç örgülerine" ise, *örgüç*, *örküç* derlermiş 14). Kaşgarlı Mahmud'a göre, Oğuzlar, örülmüş saçlara daha çok *örçük* sözünü kullanıyorlardı 15). Anadolu'nun bir çok yerlerinde de, -Derleme Sözlüğü içinde toplanmış olan-, *örük*, *hörük*, *örülüp* gibi deyişlerin söylendiğini görmüyoruz değiliz. Bunlar da Anadolu Türklerinin, "saç örgüsü" mânâsına kullandıkları sözler idiler. Harezmi çağında ise, doğrudan doğruya "*örülmüş saç*" deyişi kullanılırdı 16). Aynı kaynakta, "*ördi saçm*", yani "saçını ördü" gibi, deyişlere de rastlamaktayız 17). Bunun Moğolca karşılığına ise örülmüş saç için, *tomak* sözü kullanılmaktaydı. "*Ördi saçm*" için ise, moğolca *örebe*, yani ördü denmekteydi.

Eski Anadolu Türklerine çok yakın olan Ortaçağ Mısır Türklerine gelince, saç örgüsü karşılığı olarak kullanılan, yeni bir *belik* sözü karşımıza çıkıyordu 18). Selçuk çağının başında ise, *belik* sözü daha çok "fitil, kandil fitili" mânâsına geliyordu 19). Bu deyişlere, "Anadolu Derleme Sözlüğü"nde de rastlıyoruz. Bu sözlüğe göre Anadolu

Türkleri de saç örgüleri için, *belek*, *belik*, *bilek* gibi sözler kullanmakta idiler.

Kuman Türkleri ise, saç örgüleri için doğrudan doğruya *tulum* derlerdi 20). Bu sözün ayrı bir saç örgüsü için kullanılmış olması daha muhtemeldir. Uygurlar da saç örgüsü için çok geçen bir "*işin*" sözü vardır. Bu sözün, ek ve kökleri ile böyle bir mânâyı nasıl edindiğini, burada açıklayacak durumda değiliz.

6. Saç bağları ve "arka saç bağı":

Bilindiği üzere Türklerde saçı arkaya doğru uzatıp bırakmak, çok yaygın bir âdet idi. Nizkim Dede Korkut Kitabındaki şu cümle de, Türklerin arkadan uzanıp sarkan saçlara ne kadar değer verdiklerini gösteren, ayrı bir vesika olabilir: "*Topuğunda sarmaşanda kara saçım* 21)." "Topuğuna sarılan, sarmaşan saçlar!" Bunu, Türk kavminin içten gelen duygularından başka, hiç kimse böyle derin ve güzel bir şekilde ifade edemez. Türklerin, bir "saç uzunluğu ölçüsü"de vardı: "*Eski Türkler, saçların uzunluğunu, kulak, omuz, bel gibi, yerlere kadar uzanmasına göre ölçerlerdi*". Dede Korkut güzel bir kadının saçlarını, topuğuna kadar sarkıtıyordu. "*Anadolu'da ise uzun ve güzel bir saç için ölçü, yaygın olarak bel idi*". Saçı, beline kadar uzanan bir kız! Bazan da, belin bir tane olmasına rağmen, "*bellerine karar*" uzanıyor da, denirdi. "*Kulağa, enseye, omuza, bele ve topuğa kadar uzanan saç*", gibi ölçüler de, Türklerin saç uzunluğunun ölçüleri idiler.

Harezmi çağında, "*Kulakka yeter saç*", "kulağa kadar gelen veya yetişen saç" derlerdi

22). Bu deyişin moğolca karşılığına ise, *çikin*, yani *çin*, o m u z sözü konmuştu. Halbuki aynı eserde, "omuz kadar sarkan saçlar" için, şu deyiş kullanılmıştır: "*Eginge yeter saç* 23)." Burada egin, omuz mânâsıdır. Öyle anlaşıyor ki, enseye kadar dökülen saçlar için ise, "*Kulak kaytar saç*", yani "kulak dönen, aşan saç" deyişleri söyleniyordu 24). Bu eserin tercümesinde, "ensedeki saç yeri" deniyorsa da, saç kulak ardına atmak mânâsına söylenmiş olması, daha doğru olabilir.

Selçuk çağının başlarında "*arka saç*" için, yaygın olarak *art saç* denirdi 25). "Birinci saçtan sonra, saliverilmiş ve arkaya bırakılmış saçlar" için ise, *yetrüm saç* deyişi söylenirdi 26). Buradaki yetrüm sözü, *yetmek* kökünden geliyordu. Nitekim aynı anlayışla, *yetiüt* saç gibi, ikinci bir söz daha vardı 27). Sıkışmış olan asker veya orduya, imdât veya takviye yetiştirme gibi işlere de, *yetiüt* denirdi.

Yine Selçuk çağının başlarında, "*Erkeklerin uzun saçları*" için söylenmiş bazı deyişlere de, rastlamıyor değiliz. Yukarıda incelediğimiz sözler, daha çok kadınlarla ilgili idiler. Fakat aşağıdaki sözler için ise kaynağımız bu sözün, bilhassa erkeklerle ilgili olduğunu açık olarak yazmaktaydı: *Salındı* veya *sulundu* (*saç*), "erkeğin arkaya doğru salıverdiği saç" demektir 28). Bu deyişin de, *salınmak* kökü ile ilgili olduğundan, hiç bir şüphemiz yoktur.

Erkeklerin arkaya uzattıkları saçlar, geniş olarak örülürlerdi. Bu uzun saçların bir bağ ile de bağlanmış, olması, muhtemel görülmelidir. Nitekim böyle bir "*saç bağı*" deyimini, *Harrezmşahlar* çağına ait kaynaklarda görüyoruz 29). Aslında saç bağı,

her kavmin kültüründe görülen normal ve gerekli bir şeydi. Fakat bizim buradaki vazifemiz, Türk kültürüne ait her mevzuu, vesika ile belgelemektir.

7. Kesilmiş saç, dazlaklık ve keloğlan:

Gerçi saç dökülmesi ile kellik, yaratılışa ve hastalığa bağlı durumlardır. Fakat kısa kesilmiş saçlar ile bunlar arasındaki deyiş benzerlikleri de, gözü-müzden kaçmamaktadır. Bu sebeple yukarıda adı geçen saçların, hepsinin birden ve hep bir arada ele alınmasında, fayda vardır.

Uzun saçlı Türklerin yanında, "*saçsız ve saçını kestiren Türkler*" bulunduğunu da söylemiştik. Nitekim Selçuk çağının başında, "*tok er*" deyişinin, "*Türkler gibi saç olmayan, Türkler gibi saç bırakmayan kimse*" mânâsına geldiği üzerinde de durmuştuk 30). Selçuk çağında, *tokluk* sözü, "*insanın başının saçsız ve hayvanın başının da, boynuzsuz olması*" mânâsına kullanılıyordu 31). *Anadolu*'daki *toklu* ve eski Türklerin *toklu* sözleri de buradan gelmekte idi. Eski türkçede toklu, henüz daha boynuzları çıkmamış, "*altı aylık kuzu*" demektir 32). Yine Selçuk çağının başlarında, "saçsız adam ile boynuzsuz koyuna", *sokar* veya *sokar koy* adı da verilirlerdi 33). Bu sözlerin çıktığı hem *tokmak*, *toklamak* ve hem de *sokmak*, *sokmak* köklerinin, "dögmek" gibi, aynı mânâyâ gelmiş olmaları da, ayrıca üzerinde durulacak bir noktadır.

Anladığımıza göre, "*Oğuzlar ile onlara yakın olan Türklerin saçları uzundu. Doğuya gidildikçe Türklerin saçları azalıyor ve daha doğuda da, saçlar büsbütün usura ile kazanıyordu.*"

Elimizde bu iddiamızı destekliyecek belgelerimiz de vardır. Bilindiği üzere Ortaasya'daki Avar (yani Juan-juan) İmparatorluğunu kuran sülâlenin atası "dazlak", yani çıplak kafalı bir kimse imiş. Çin'in Kuzeyinde Hitay İmparatorluğunu kuran Kitay boylarının ataları da dazlak idi. Japon bilgini K. Shiratori, adı Çin kaynaklarında geçen Hitay devletinin atasını, moğolca yine çıplak baş mânâsına gelen *koçigir*, *koçigar* sözleri ile açıklamağa çalışmıştı 34). Bizce Shiratori, bu sezişinde haklıdır. Efsaneye göre Proto-Moğol asıllı, Hsienpi devletini kuran ilk atanın da, başı çıplak idi. Bu sebeple, "*Moğolların dazlak başlı ataları*" hakkındaki inanışları, kesinleşmiş bir bilgi hâlinindedir.

Taz, yani *daz*, *dazlak* sözü, Türklerde çok eski çağlardan beri, saçlı olmayanlar için kullanılan geniş bir söz idi. *Selçuk* çağının başlarında ise *taz* sözü, "Kel, daz, boynuzsuz, bitkisiz ve çorak" mânâlarına geliyordu 35). Saçsız ve başı pırıl pırıl parlayanlara ise, *ajmuk taz*, yani "başı şapla sıvanmış" denirdi 36). Bilindiği üzere eski türkçede *ajmuk*, *ijmuk* sözleri, "ak şap" mânâsına gelirdi 37). Çağatay ve Doğu türkçelerinde ise, böyle çıplak başlara, sadece *ak-baş* denirdi 38).

Anadolu'da, *daz*, *dazlak*, *kavlak* sözleri, hem saçsız ve hem de kel olan kimseler için söylenen deyişlerdi. Eski Anadolu metinlerinde bunların yanında, *taz*, *çulpak* sözlerine de rastlıyoruz 39). Ortaasya'da da *taz* sözü, aynı mânâyâ geliyordu. Hatta şöyle bir atasözü de vardı: "*Kel kızarsa, şapkasını çıkarır*", (yani kafasını gösterir) 40). Bizim, "*kelin kafasının kızması*" gibi!

"*Dökülen saç*" ile, kelliği birbirinden ayırmak lazımdır. Zaten eski Türkler, "*dökülgen saç*" demek yolu ile, bu çeşit saçları göstermiş idiler. 41). Bu deyiş, *Harezmsahlalar* çağına aittir. Ortaçağ Mısır Türklerinde ise, "saçı dökülmüş insanlar" için söylenen bir *keşel* sözü görülmeğe başlar 42). Bilindiği üzere bu Türkler, Anadolu Türklerine yakındır. Yine *Harezmsahlalar* çağında, aynı mânâda kullanılan *kalçagay baş* sözünü de, burada yazmadan geçemiyeceğiz. Bu kaynaklara sonradan yapılan moğolca ilâvelerde de aynı deyiş, aynı sözlerle yazılmıştır 43). Aynı kaynakta, *at baş* deyimini de görmekteyiz.

KELOĞLAN:

Kel sözünün, burada köklerini aramak için, zamanımız yoktur. Ancak bir gerçek varsa, o da bu sözün, farsça'da da bulunduğu idi. Eski Türkler ile bugünkü Altay Türkleri, kel kişiler için, yalnızca *taz*, *tas*, *taşsa* deyişlerini kullanırlardı. Hatta efsanelerde geçen "*Türk keloğlanı*" için de, *Taşsa* demekle yetinirlerdi. Bu, hem bir isim ve hem de bir unvan oluyordu.

Köse sözü, eskiden de köselik için kullanılan bir deyişti. Nitekim *Harezmsahlalar* çağında "*köse boldı*", yani "köse oldu" şeklinde bir deyişe bile rastlamaktayız. 44). Bizim bildiğimiz köselik, hastalıkla gelen bir şey değil; doğuştan olma bir durumdur. Bazı Türklerde köse için şöyle bir atasözü de vardır: "*Kösenin aklı, öğleden sonra, (yani sonradan) gelir*" 45).

Türk Mitolojisinde, *keloğlan*, yani *daz, taşa* sözü, daima iyilik için söylenilen, büyük bir akıl ve cesâret sembolü olan kişiler için kullanılırdı. *Köse* ise, *hilekâr* idi. Kötü kurnazlıklara sahip olduğu için de ona, *aldar köse*, yani "*hilekâr köse*" denmişti 46).

UYGURLARDA SAÇ ÖRGÜLERİ

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Türkler çok geniş bölgelere yayılmışlardı. Bu sebeple, saç tuvaletleri arasında da, bazı ayrılıklar doğmuştu. Orta ve Batı Asya'daki Türklerin saçları, ekseriya uzun ve örgülü idi. Doğu Asya'dakiler ise, Moğolların tesiri altında kalmışlardı. Kuça ve Karaşar gibi büyük ticaret şehirlerinde, çok eski çağlardan beri Buda dininin gelenekleri yaygındı. Bu sebeple Çin kaynakları, bu büyük şehirlerde saçların kesildiğini yazıyorlardı. Bu geleneğin, bütün halkı içine alıp almadığını, açık olarak bilmiyoruz.

Uygur fresklerindeki kıyafetler de bize, günlük gelenekleri, tam olarak veremiyorlar. Fresklerde bu çağda yaşamış olan büyük Uygur memurları ile, büyüklerinin portrelerini bol olarak görüyoruz. Bunların yanlarında, Uygur harfleri ile yazılmış, türkçe yazılar da vardı. Elbette ki bu kıyafetler, bize bir çok şeyler öğretmektedirler. Diğer Uygur eserlerinin çoğu ise, B u d a dini ile ilgili merâsim sahneleri ile doludur. Bu sahneler Hindistan'daki Buda dininde de görülen, tören ve sahne geleneklerine, az veya çok uydurulmak istenmiştir. Fa-

kat zamanla Türkistan şehirlerinin yerli gelenekleri, bu sahneleri kendilerine, büsbütün benzetmişlerdi. B u d a dininin tören ve gelenekleri, ancak ana çizgileri ile kalmıştı. Bu biçimle yapılmış eserlere, ne Hindistan'da ve ne de Çin'de rastlanabiliyordu.

Buda dini ile ilgili Uygur fresklerindeki kişilerin çoğu, Tanrılar ile melekler idiler. Bunlar arasında, günlük kıyafetler ile yorumlanmış, bazı kişilere de rastlanmıyor değildi. Eserlerin çoğunun dinle ilgili sahneler olmalarına rağmen, aralarında günlük hayatın izlerini ve havasını sezmek de, mümkün olabiliyordu. Asıl mühim olanı, bu günlük hayata ait görüntüler arasında, bir birlik ve benzerliğin de, bulunmuş olması idi.

Bu kitapta sunduğumuz resimler arasında kıvırcık saçlara, hemen hemen hiç rastlanmamaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi XI. yüzyıl Türkleri kıvırcık saçlar için, *bogurda saç* derlerdi. Uygur fresklerinde, korkunç Tanrılar dışında, kıvırcık saçlar pek görülüyordu. Uygur resimlerinde görülen büyüklerin hepsi, eski Türklerin *sıgan saç*, yani "*s ı ğ a n m ı ş*" saçlarına sahip idiler. Uygur resimlerindeki erkeklerin çoğunun ise, omuzlarından arkaya inen saçları vardı. XI. yüzyıl Türkleri, bu arkaya inen erkek saçlarına *salındı saç* diyorlardı. Bu "*salıntı*" saçlar, Uygurlar gibi, Avrupa'daki Peçenekler ile bazı Ortaasya Türklerinde de görülmüştü. Bunlar, Harezmsahlar çağında dendiği gibi, *eginge yeter saç*, yani, "*e ğ n i n e, o m u z u n a k a d a r i n e n*" bir saç da değildi. Omuzları aşarak sırtı tamamen kaplıyan bir saç biçimi idi.

Resim: 178. Uyghur resimlerinde düz ve uzun saçlar:

Resim: 179. Uyghurlarda bir kadın saçı.

Resim: 180. Uyğurlarda çeşitli düz saçlar.

Resim: 181. Uyğurlarda ve komşularında çeşitli saçlar.

Resim: 182. Fatih albümünde Ortaasya asıllı bazı demonlar.

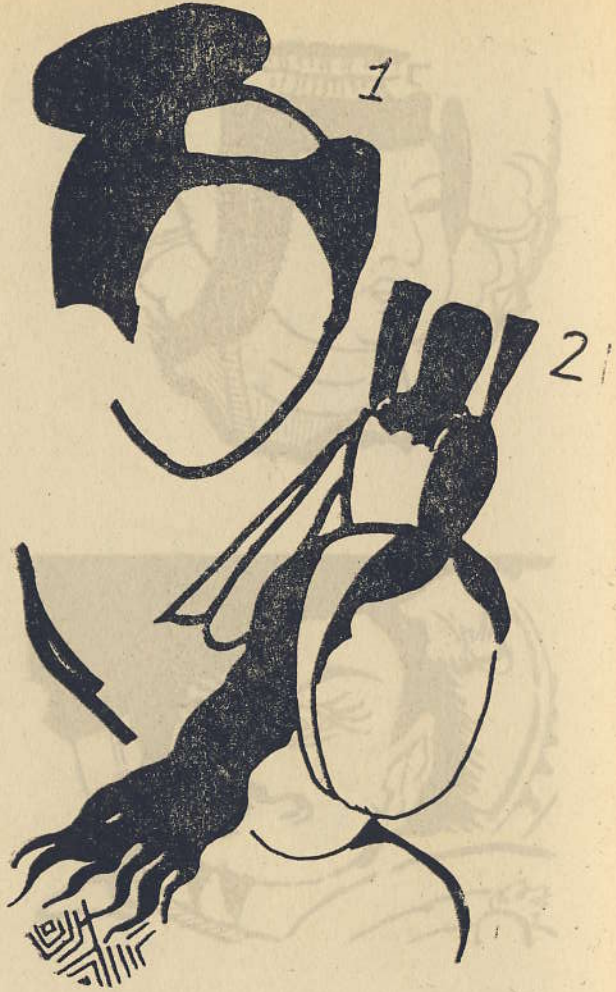
Resim: 183. Uygurlarda düz saç örnekleri ve zülüfler.

Resim: 184. Uygurlarda işlenmiş, düz saçlar.

Resim: 185. Uygurlardan ve komşularından bazı saç örnekleri.

Resim: 186. Uygurlarda kadın (?) saçları.

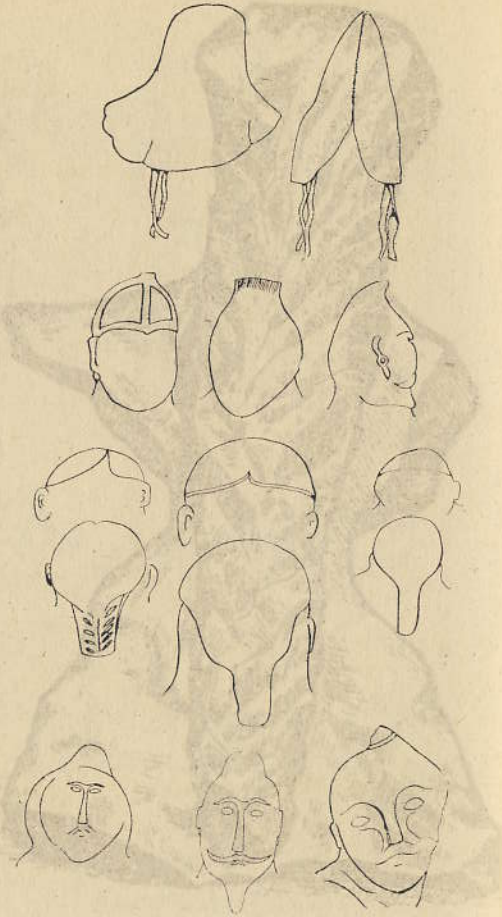
Resim: 187. Uygurlarda topuzlu saçlar.

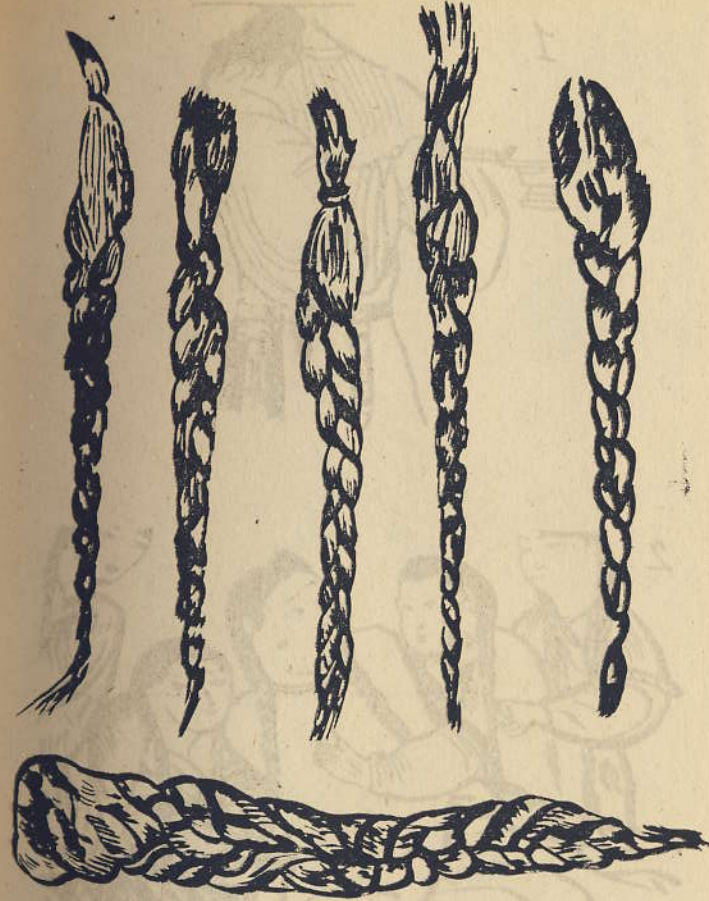
Resim: 188. Fatih albümünden kıvrık saçlı iki derviş, Ortaasya asıllı.

Resim: 189. Göktürk çağı heykellerinde saç örgüleri.

Resim: 190. Göktürk çağı Türk heykellerinde saçlar ve örgüleri.

Resim: 191. Hun mezarlarında bulunan bazı saç örgüleri.

Resim: 192. 1). Bir Uygur beyi. 2). Fatih albümünde kadın saç örgüleri.

Resim: 193. Uygur resimlerinde tokalı ve iğneli saç tuvaletleri (1, 2.).

Resim: 194. İğneli, topuzlu ve tepelikli bir Uygur gâğı kadın başı.

Resim: 195. Uygur duvar resimlerinden bazı baş örnekleri.

Resim: 196. İslâmî kitaplardaki meleklerde Uygur saç tuvaletleri.

XIV.

BÖLÜM

SAKAL VE BIYIK

SAKAL

(SAKALSIZ VE SAKALLI TÜRKLER)

Kaynaklarımızdan öğrendiğimiz kadarı ile bir gerçek varsa, “İslâmiyetten önceki Türklerin sakalı sevmedikleri” idi. “Türkler ve Ortaasya kavimleri, sakallarını kesiyorlar; fakat bıyıklarına değer veriyorlardı”. Bu gerçeği söylerken, şu mühim ırk hususiyetleri üzerinde durmak da gerekmektedir. Bilindiği üzere, Çinlilerin sakalları çok az ve seyrek-tir. Bu sebeple onların arasında sakallarını uzatabilenler veyahut da güzel bir sakala sahip olanların sayısı çok azdır. Az olan bir şeyin, değerli olması da, tabiat ve insanlığın bir kanunudur. Ayrıca sakal, filozofluk ile büyüklüğün de, bir sembolü idi. Herhalde efsanelerde anlatılan Konfüçyüs ile diğer filozofların uzun sakalları, bir Çinli olmaları sebebiyle, gür bir sakalı özleyiş ve bunun doğurduğu bir inanıştan başka birşey olmasa gerekti.

İşte yukarıdaki sebeplerden dolayı, Çinliler gibi sakalı az olan Moğollar ile, bunlarla karışmış mon-goloid Türklerde, sakal bırakma moda ve isteğinin,

zaman zaman kendini gösterip ve yayılmış olması, normal görülebilirdi.

"Gür saçlı ve sakallı Batı Türklerinde" ise, durum ayrıdır. Bu sebeple aynı kültüre sahip olmalarına rağmen Türklerin de, -bazı fizyolojik sebeplerden dolayı-, aralarında ayrılıkların bulunabileceğini, gözden uzak tutmamak gereklidir.

1. Türklerde "sakal" sözü ve kökleri:

Sakal sözüne, Göktürklerin menşe efsanelerinde bile rastlamaktayız. Bu mesele üzerinde çeşitli yerlerde durduğumuz için, aynı konuyu yeniden ele alıp, burada da üzerinde uzun uzun durmayacağız. Sakal sözümüz çok eski çağlardan beri, hiç değiştirilmeden, bugüne kadar sakal şeklinde gelmiştir. Moğolcada da sakala, *sakal* denirdi. Sakal sözünün, türkçeye Batı dillerinden girmiş olduğunu söyleyenler de çıkmıştır. Fakat biz bu iddiayı, üzerinde durulabilecek bir değerde görmüyoruz. Sakal sözünün, *çene* ile bir ilgisinin bulunduğu da gerçektir. Çünkü eski Türkler çeneye, *sakak* derlerdi 47). Şapka veya miğferlerin, başta durması ve yere düşmesi için, çene altından geçirilerek bağlanan ve ipekten örülmüş kaytanlara da, *sakalduruk* adı verilirdi 48). *Sakalduruk*, *boyunduruk* gibi, isimden yapılmış bir sözdür. Sakal, aslında ana bir deyimdir. Bunun yerine geçen, ikinci bir sözü ise göremiyoruz.

2. Sakallı, ve sakalsız Türkler:

Sakalları pek fazla bitmeyen bazı Moğolların, bazan sakal bıraktıklarını söylemiştik. Çünkü, gür

bir sakala sahip olmak, yaşlı veya rahip olan Moğollar için, bir üstünlük sebebi sayılıyordu. Fakat genç ve savaşçı Moğollar, yaygın olarak sakallarını kesiyorlardı. Kaynaklarımızın az olmasına rağmen, "Türklerde sakal bir müslümanlık sembolü" olarak, kendini göstermeğe başlamıştı. Nitekim Dede Korkut kitabında da, "*Sakalı uzun Tat eri banladukda*" yani "Türk olmayan sakalı uzun T a c i k, ezân okuduğunda" deniyordu. Taciklerin Türklerden uzun sakalları ile ayrıldığını, açık olarak görüyoruz. Yalnız Türkler değil, T i b e t kavimleri de, sakal bırakıyorlar ve kesiyorlardı 50).

M a n a s D e s t â n ı n d a, Müslüman olmayan Türkler ile Moğolların sakal bırakmadıklarını, açık olarak gösteren bazı bölümler vardır. Müslüman Kırgızlar, sakal bırakıyorlar ve bunu islâmiyetin bir sembolü olarak kabul ediyorlardı. "*Alman-Bet Destanı*"nda, Alman Bet adlı bir alp kişi, müslüman olarak Kırgızların içine girmek istemişti. Kırgızlar ise ona, ilk şart olarak, "*Sakalını koyuver, bıyığını kesiver*", teklifinde bulunmuşlardı. Öyle anlaşıyor ki, Müslüman Kırgız m o l l a l a r ı, sakalın üzerinde Türklerin "*pala veya uzun burma bıyıklarının*" bile bulunamayacağı düşüncesinde idiler. "Türk Mitolojisi" adlı eserimizde, Alman-Bet destanına ayrı bir bölüm ayırmış ve bu âdetleri uzun uzun münakaşa etmiştik. Türklerdeki sakal modası hakkında, elimizde daha bir çok bilgi vardır. Bunların hepsini, bu kitapta vermeğe imkan yoktur. Yukarıdaki görüş ve bilgileri, bu mevzuda bir fikir verebilmek için verdik. Yalnız eski Ortaasya Türkleri de-

ğil; Avrupa'ya geçmiş olan Attila Hunları ile, Peçenek ve Oğuzlar da, sakallarını kesiyorlardı.

3. Türkler ve "sakal şekilleri":

Çocuklarda sakalın göğermesi, yeni bir yaş ça-ğının belirtisi idi. Harezmşahlar çağına ait bir yazıda bizim gibi, "*kökerdi oğlanın sakalı*" de-nerek, "oğlanın sakalının göğermesinden" söz açı-lıyordu 51). "*Kaba sakal*", eski Türkler tarafından yaygın olarak *kalın sakal* veyahut da *sakalı kalın* de-yişleri ile anlatılıyordu 52). Harezmşahlar çağına, "*Kalın sakallıgı boldu*", yani "kalın sakallı oldu" söy-leyişlerine de rastlanıyordu 53).

"*Teke sakal*" deyişini, Selçuk çağına baş-larında derlenmiş sözler arasında da görüyoruz 54). Brockelmann bunu "ince sakal" şeklinde tercüme et-miş ise de, "*Teke sakallı*" deyişinin hangi mânâya geldiğini, bütün Anadolu Türkleri bilir.

Ahmed Vefik Paşa Türklerdeki sakal çeşitlerini vermiştir: "*Ak sakal, kara sakal, teke sakal, top sakal, kaba sakal, keçi sakal, köse sakal* 55)." Bu deyimler, aşağı yukarı eski Türklerde de vardı. Paşa'nın verdiği örneklerle bakılırsa, "*sakalı şekil verme*", başlıca iki yolla olurdu. Tabii olarak bu düzeltmeler, makasla şekil verme dışında kalıyor-lardı: 1). "*Sakal başını çevirme veya kıvrırma*" yolu ile. 2). "*Sakal başını dağıtma*" yolu ile. Bunlar daha çok, sakal tuvaletleri idiler. Bazı sakallar ise doğuş-tan, kendi kendilerine şekil alırlardı. Meselâ eski Türkler "*köse sakal*"lara, *Şütük sakal* derlerdi 56).

Aslında *şütük* sözü, sığır boynuzundan yapılmış bir nevi kalem mânâsına geliyordu.

Seyrek sakal deyişini, şimdi biz bile kullan-maktayız. Haremşahlar çağına seyrek sakal-lılara, *suyuk sakallıgı* derlerdi 57). Aynı deyiş bu-günkü Türk ağızlarında da görebiliyoruz. Aslında *suyuk*, "sıvı, sıvık" mânâsındadır. Bunu bizim, "sulu" sözümüzle, de karşılaştırabiliriz. Kadınlar için "su-yuk ayak", fahişe mânâsına geliyordu 58).

Şu inancı da kaydetmeden geçemiyeceğiz: "*Türklerde büyük sakal bir hilekârlık sembolü ola-rak görülmüştü*". Hilekâr ve kurnaz kişilere, "uzun sakal" diyen Türkler de yok değildir 59). Bunlardan başka, "*küreğimsi sakal, kıvrıcık sakal, kama sakal, kâkiüllü sakal*" gibi sakallar için söylenmiş Türk de-yişleri de çoktur 60).

4. Türklerle göre sakalların renkleri:

"*Gök sakal*" deyiş, Türk Mitolojisinin en eski ve köklü motiflerinden biridir. Bu deyiş yal-nızca, Tanrının sembolü veya gölgesi şeklinde görünüp, kaybolan kişiler için söylenirdi. *Ak sakal* deyiş ise çok geniştir. Ayrıca içinde, pek çok içti-mai ve manevî mânâları da toplar. "*Ak sakallıgı, moz saçlıgı*", yani "*ak sakallı ve kıvr saçlı*" deyiş, Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz Kağan Destan-ında da, "büyüklük ve tecrübenin, bir sembolü" olarak gösterilmişti 61).

B İ Y I K

Türk kültüründe bıyık, çok mühim bir yer tutar. Ortaasya'da yapılan kazılarda ele geçen insan resimlerinin hemen hemen hepsinde, "*burulmuş bı-yıklara*" rastlanır. Sayıları dördü veya beşi geçmeyen bu resimlerdeki bıyıklı kişilerin çenelerinde, ayrıca bırakılmış bir sakal da görülmemektedir. 1962 de Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan, "*Türk Kültür Tarihi*" adlı eserimizde bu portreler, kaynakları ile birlikte incelenmiştir.

Bıyık sözü

"*Bıyık*" sözü, Selçuk çağının başlarında *bıd-hık* şeklinde görülmektedir. Eski türkçede görülen, ortadaki bu (*dh*) sesi, bayrak ve bayram sözlerinde olduğu gibi, sonradan (*y*) sesine dönmüştür 61). Bıyık, gerek mânâ ve gerekse söyleniş bakımından, hemen hemen bütün Türk kavimlerinde, büyük bir değişiklik göstermeyen, eski bir Türk sözüdür 62). Yalnızca Türk dillerinin en kuzeyi ile, Sibiryâ'da kalan Y a k u t Türklerinde, *bitik* şeklinde söylenen bu söz, hem bıyık ve hem de sakal anlamına kullanılmaktadır. Eski A n a d o l u ve Ortaçağ Mısır Türklerinde ise bu söz, bugün söylediğimiz *bıyık* şeklini almış bulunuyordu 63). Bu çok değerli kültür sözünün en orijinal şeklini, yine A n a d o l u Türklüğü, kendi içinde saklamıştı. Çünkü bıyık sözüümüz, Kazan ağzında *mehek*, Kırgız Türk ağzında da *mehek* olmuş ve Kazan'dan da, ta Ç u v a ş türkçesine kadar yayılmıştı. Ayrıca Kırgızlarda da, *mal-*

rut sözü ile farsçadan gelmiş olan *mayloo* sözleri, bıyık mânâsına kullanılmıştı. A n a d o l u 'da ise, bıyık, yalnızca bıyıktır.

Uzun Türk bıyıkları

Oğuzların bıyığa büyük bir önem verdiklerini yukarıda da söylemiştik. Rahmetli üstadımız Fuad Köprülü, *Boğraç* adını taşıyan bir Türk boyunu araştırırken, bu boydan gelen Türklerin "*bı-yıklarının çok uzun ve sakalın da tıraş edilmiş olduğu*" üzerinde dikkatle ve merakla durmuştu 64). Bu görüşü destekleyen başka araştırmalar da yapılmıştır 65). Örnekleri daha fazla uzatmayacağız. Bununla beraber Dede Korkut Kitabı ile Topkapı Sarayındaki yazmalardan, vaktiyle toplamış olduğumuz Türklerin bıyıkları hakkındaki sözleri, aşağıda kısa olarak vermeği de faydalı görüyoruz:

"*Acıyı tutanda bıyıklarından kan çıkan, bıyığı kanlı, Bügdüz Emen çapar yetti*". "*Bıyığın engsesinden, yedi yerde düğün, erenler evreni (Kara Güne)...*" Yani "*Bıyığını ensesinden, yedi yerden düğümleyen, erenler evreni Kara Güne*" demektir. Bir başka yerde de, bıyığını ensesinden üç defa düğümleyen bir Türk alpından söz açılır: "*Bıyığını ense-sinde üç gez düğün...*" Bu mesele ile ilgili pek çok örnek vardır. Mevzuu uzatmamak için, araştırmacılar için şimdilik iyi bilinen bu örnekleri vermekle yetinelim.

Bıyık burmak, bıyık bükmek, eskiden olduğu gibi Anadolu'da da kullanılan ana deyişler idiler 66).

Bıyıkların uzandığı ağzın kenarına ise, *bıyık yastığı* denirdi 67). Ortaasya Türk mitolojisinde de bıyığa, büyük bir değer verilirdi. Meselâ "*Manas Destanı*"ın bölümlerinden biri olan *Yoloy Han*'ın bıyıklarından söz açılırken, "*bıyıkları göğe çıkan Yoloy Han*" deniyordu. Bunlar, bizim Türk Mitolojisi adlı eserimizde, geniş olarak incelenmiştir. Bıyıkları büküp, sivrilttikten sonra, öne doğru dikmek âdeti, eski Ortaasya Türklerinde de görülüyordu 68). Ayrıca Kırgız Türklerinde, bizim "*Bıyık altından gülme*" deyişini de görüyoruz 69).

KAŞ VE GÖZ

Kaş sözü de, en eski ve en köklü Türk sözlerinden biridir. Dede Korkut Kitabında geçen "*kalemciler çaldığı kara kaşım*" sözünde, belki de yabancı edebiyatların bir tesirini görmek mümkündür. Fakat Harezmsahlarda görülen, "*yay kaşık*", "*yay deg boldı kaşı*", yani "kaşları yay gibi oldu" gibi sözler, eski Türk deyişleridir 70). Eski Türkler "*hilâl kaş*" yerine "*yay kaş*" gibi yerli ve köklü bir deyiş kullanıyorlardı. Anadolu'da da Türkler "*hilâl kaş*" demezler. Bunun yerine çoğu zaman, "*eğme kaş*" deyişi kullanılır. Bu Anadolu deyişini de, Derleme Sözlüğünden aldık. Yine eski Türklerde, "*kalm ve ince kaş*" ayırması da vardı. Bu

sebeple, Harezmsahlarda yazılmış eserlerde, "*kalm kaşık*" deyişi geçiyordu 71).

Kaşların çeşitleri hakkında, Kaşgarlı Mahmud da bazı bilgiler vermiştir. Fakat biz burada daha az araştırılmış kaynaklardan bazı örnekler vermediği, daha uygun bulduk.

"TIRAŞ" VE "USTURA"

"*Yülemek*", Türklerin tıraş için kullandıkları en eski bir sözdür. Anadolu'da ve Derleme sözlüğünde, *ülemek*, *yülemek*, *yülmek*, *gülemek* gibi sözlerin, çok yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Uygur ve Selçuk çağlarından itibaren yazılı kaynaklarda görülen bu söz, bütün Türk kavimlerinde de yaygın bir hâlde idi. 72). Nitekim Dede Korkut Kitabında da, "*saçını sakalını yüldüler*" sözünü görmekteyiz 73). Kuman Türkleri ise "*berber*" için, *sakal yüliçi* derlerdi 74). *Yüliçi* sözü, Anadolu'da da görülür. Yalnız *yülmek* ile *kırmak* sözünü birbirinden ayırmak gereklidir. Nitekim Harezmsahlarda çağına ait kaynaklar, bu deyişleri iki ayrı cümle içinde yazmaktadırlar. Baş tıraş için, "*yüldi başı*", "başını tıraş veya perdah etti" diyorlardı 75). Türklerin nasıl tıraş oldukları hakkındaki bazı bilgileri, seyâhat kitaplarında bulabiliyoruz. Türk kültüründe bıçak ve *ustura* mühim

bir yer tutmuştur. Selçuk çağının başında Oğuzlar usturaya *kerey* ve diğer Türkler de *yüligü* derlerdi 76). Anadolu'da da ustura için, *baş bıçağı*, *ülgüç*, *yalgu*, *yolgu*, *yüleği*, *yülüğen* gibi en eski Türksözleri kullanılır.

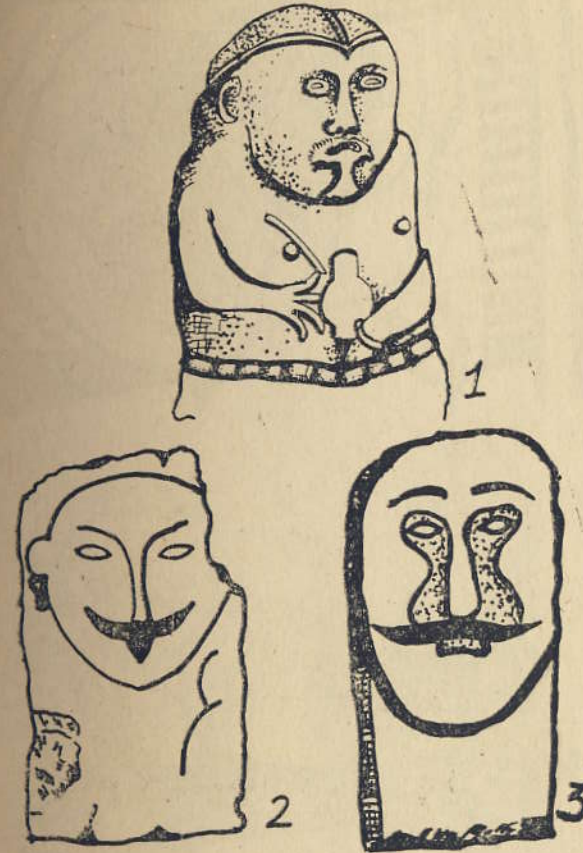
Anadolu kültürü, ölmeyen ve ebediyen yaşayan, Türk kültürünün en zengin bir hâzinesidir.

NOTLAR

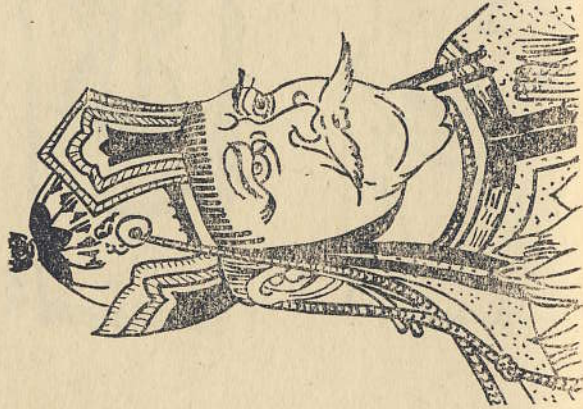
(Türklerde saç, sakal ve bıyık)

- 1). *Mukaddimet ül Edeb*, (Poppe yayını), s. 210b. 2). Aynı esr., s. 267. 3). Kaşg. Mahmud, I, s. 319, 328; Radlof, II, s. 1309. 4). *Mukad. ül Edeb*, s. 140b. 5). Kaşg. Mahmud, III, s. 36. 6). Aynı esr., I, s. 449. 7). Abu Hayyan, s. 76. 8). Kaşg. Mahmud, III, s. 386. 9). *Oğuz Kağan Destanı*, (Bang ve R. R. Arat yayını), 14 (77). 10). Kaşg. Mahmud, I, s. 403. 11). *Oğuz Kağan Destanı*, s. 10. 12). Kaşg. Mahmud, I, s. 105. 13). Aynı esr., II, s. 129. 14). Aynı esr. I, s. 95, 103. 15). Aynı esr., I, s. 103. 16). *Mukad. ül Edeb*, s. 340b. 17). Aynı esr., s. 277b. 18). Abu Hayyan, s. 35. 19). Kaşg. Mahmud, I, s. 267, 385. 20). *Codex Comanicus*, s. 253. 21). *Dede Korkut*, (O. Ş. Gökyay yayını), s. 4. 22). *Mukad. ül Edeb*, s. 134b. 23). Aynı esr., s. 240b. 24). Aynı esr., s. 382b. 25). Kaşg. Mahmud, I, s. 42. 26). Aynı esr., III, s. 42, 287. 27). Aynı esr., II, s. 287. 28). Aynı esr., I, s. 449. 29). *Mukad. ül Edeb*, s. 382b. 30). Kaşg. Mahmud, I, s. 332. 31). Aynı esr., I, s. 469. 32). Aynı esr., I, s. 106, 431. 33). Aynı esr., I, s. 411. 34). Kurakichi Shiratori, Toyo Bunko, IV, s. 13. 35). Kaşg. Mahmud, I, s. 26 ve diğer yerler. 36). Aynı esr., I, s. 99. 37). Aynı esr., aynı yer. 38). Radlof, I, s. 89. 39). *Tarama Sözlüğü*, (eski), I, s. 182; IV, s. 193. 40). Yudahin, s. 719. 41). *Mukad. ül Edeb*, s. 364a. 42). *Bulgat.*, s. 4a. 43). *Mukad. ül Edeb*, s. 209. 44). Aynı esr., s. 224b. 45). Yudahin, s. 509. 46). Aynı esr., a. yer. 47). Kaşg. Mahmud, I, s. 282; II, s. 286. 48). Aynı esr., I, s. 530. 49). Carpini, (F. Risch yayını), s. 130, 221. 50). Aynı esr., s. 130, n. 8. 51). *Mukad. ül Edeb*, s. 220b. 52). Aynı esr., s. 264b. 53). Aynı esr., s. 210b. 54). Kaşg. Mahmud, III, s. 228. 55). Ahmed Vefik

Paşa, *Lehçei Osmani*, s. 491; Redhouse, s. 1180a. 56). Kaşg. Mahmud, I, s. 390. 57). *Mukad. ül Edeb*, s. 335a. 58). Yudahin, s. 671. 59). Yudahin, "ser" maddesi. 60). Aym esr., s. 115, 191, 499. 61). Kaşg. Mahmud, I, s. 377. 62). Radlof, IV, s. 1786. 63). *Bulgat.*, s. 20b. 64). Fuad Köprülü, *Influence du Chamanisme Turco-Mongole sur les ordres mystiques Musulmanes*, s. 19. 65). Marquart, *Osteuropäische Streifzüge*, s. 77; Wüstenfeld, *Yakut's geographisches Wörterbuch*, III, s. 447. 66). *Tarama Sözlüğü*, IV, s. 100. 67). Redhouse, s. 2187a. 68). Yudahin, s. 297. 69). Aym esr., "kupçungā" maddesi. 70). *Mukad. ül Edeb*, s. 210. 71). Aym esr., aynı yer. 72). Kaşg. Mahmud, III, s. 90; Abu Hayyan, s. 97; Radlof, III, s. 609. 73). *Dede Korkut Kitabı*, s. 102. 74). *Codex Comanicus*, (Grönbech yayını), s. 214. 75). *Mukad. ül Edeb*, s. 148a. 76). Kaşg. Mahmud, III, s. 174.

Resim: 197. Göktürk çağı Türk heykellerinde bıyık ve sakal örnekleri.

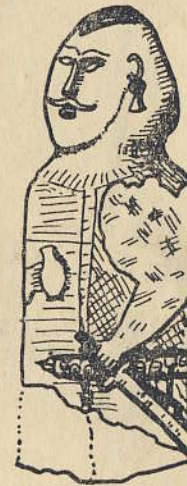
Resim: 198. Bıyıklı Uygur heykeli.

1

2

Resim: 199. Bıyıklı Göktürk heykelleri ve bir Uygur başı.

Resim: 200. Göktürk çağı heykellerinde sakal, bıyık ve saç örgüleri.

XV.

BÖLÜM

KADINLARA AİT EV EŞYALARI

1. A Y N A

Eski Osmanlı kitaplarında görülen, gözgü ve gözüngü sözleri, Ortaasya'daki eski Türklerin közgü ve közüngü sözlerinden başka bir şey değildi. Türkler daha Anadolu'ya gelmeden önce, bu sözleri söylüyorlardı.

"Batı Türkleri" ayna için yaygın olarak közgü veya gözgü diyorlardı. Sözüme Yunus Emre'nin şu güzel şiiri ile başlayalım:

"Dost sureti g ö z g ü -durur, bakan kendi yüzün
görür,

"Gelsin o kendisüz gelen ben razıma ana derem".

Sözü uzatmıyalım: Eski Anadolu kitaplarında, gözgü sözü çok geçer. Anadolu'da Türk kültürünün gelişmesinde mühim bir rol oynamış olan Harizmşahlar Türk kültür çevresinde de, aynaya közgü deniliyordu. Zamahşari'de, "açtı közgiyi" gibi, bazı türkçe sözler görebiliyoruz. Yine aynı kaynağa sonradan ilâve edilmiş moğolca sözlüğe göre ise, Batıya kaymış olan Moğol kesimleri de, Türklerin

közü sözlerini almış ve kullanır olmuşlardı. Orta-avrupa'daki Kumân Türkleri de aynaya, yine *küz-gü* diyorlardı. Aynaya *közü* deme geleneği, eski Anadolu ile yakın bağları bulunan, Mısır'daki Memlûk devletinde de devam ediyordu. Aynı kültür çevresinde yazılmış olan Abu Hayyan'ın türkçe sözlüğünde, ayna karşılığı olarak *közü* sözü yazılmıştı. Fakat eski Mısır'da yazılmış olan bu sözlüklerin, türlü Türk çevrelerinden tesir aldıkları düşünülürse, bu söyleniş de normal görülmelidir.

Osmanlı Türkleri, çok eski bir karakter taşıyan "*gözüngü*" deyişini de saklamış ve söylemişlerdi. Eski Türklerin *közüngü* sözü, yalnızca eski Uygur yazıları ile Kutadgu Bilig ve Kaşgarlı Mahmud'un kitabında geçiyordu. Bu da eski Anadolu kültürünün, ne kadar köklü bir Türk hususiyetini taşıdığını göstermektedir.

ESKİ TÜRK AYNALARININ ÇEŞİTLERİ :

1. "Cam aynalar":

Eski Türkler cam için, *sırça* veya *sırça* derlerdi. Bizim *sırça* sözümüz de buradan gelmektedir. Anlaşıldığına göre sırça, bazan da ayna karşılığı olarak söyleniyordu. Uygur yazılarında, "*Cam veya ayna kadar süzülmiş ve temiz*", gibi sözler geçiyordu. Bu sözün eski türkçesi ise, şöyle idi: *Süzük, arıg sırça teg* 1 .

2. "Çin aynaları":

Madenin parlatılması yolu ile yapılmış olan Çin aynaları, çok meşhur idiler. Bu teknik Çin'de, çok eski çağlardan beri bilinmekte idi. Madenden yapılmış Türk aynalarını incelerken, bu konuya yeniden döneceğiz. Ancak bununla ilgili birkaç Türk bilgisini, burada vermeden de geçemiyeceğiz. Bilindiği üzere Çin aynaları, Ortadoğu ve hatta Avrupa'ya kadar, bir ticaret eşyası olarak giderlerdi. Farslar bile, Çin'de yapılmış tunç aynalara, "*ayine-i çini*" demişlerdi. Harezmişahlar Türk kültür çevresi ise bu aynalara, "*Çini közü*" diyorlardı 2).

3. "İki yüzlü ayna":

XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri, "iki yüzlü aynalar" için, "*iki yüzlüg közüngü*", adı veriyorlardı 3). XV. yüzyılda, Anadolu'da yazılmış olan türkçe kitaplarda ise, "*kamer, iki yüzlü bir gözüğe benzer*", gibi sözler görüyoruz 4).

4. "Madenden yapılmış aynalar":

Madenlerde yapılmış aynalar, sık sık pas tutarlardı. Eski Türkler "*pas*" için, *kög* derlerdi. Bu deyiş de pasın renginin, göğe çalması sebebi ile, söylenmiş olmalı idi. Bu sebeple XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri, -tıpkı bizim gibi- "*aynaya pas düştü*" karşılığı olarak, (*közüngüğe kög tüşdi*), diyorlardı 5). Osmanlılarda da çelik, yani *pulad* ve pirinç aynalar görülmüyor değildi.

5. "Aynanın kılıfı veya kabı":

Bilhassa cepte taşınan aynaların, bir de kılıfı vardı. Farslar buna, *âyinedân* derlerdi. H a r e z m ş a h l a r Türk kültür çevresinde ise, "*aymanın yüzünü açtı*", yani, (*açtı közgünün yüzünü*) gibi sözlerin söylenmiş olduğunu görüyoruz. Yine aynı Türk kültür çevresinde bu söz, bazan da "*açtı közgülü*" gibi, kısa olarak söyleniyordu 7).

TÜRKLERİN AYNA HAKKINDAKİ BAZI GÖRÜŞ VE DÜŞÜNCELERİ :

1. "Ayna ve su":

Nedense eski Türkler, ayna ile suyu, karşılaşmışlardı. Çünkü su da bir ayna gibi idi. "*Ayna ile suyun rengi, birbirinden ayrılmaz*": Böyle diyordu, *Altun Yaruk*. Yani, "*Altın ışık*" adlı U y g u r kitabı 8). Aslında "*süzüklük ve arıklık*", eski Türkler tarafından su için söylenen bir hususiyet idi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu hususiyetler Türkler tarafından, cam veya ayna için de, söylenmeğe başlanmıştı. "*Süzük, arık sırcığa teg*", yani, "*süzülmüş arınmış, cam veya ayna gibi*"...

2. "Aynanın parlaklık ve saydamlığı":

Eski Türklerin, camdan yapılmış aynaları tanıyıp tanımadıklarını açık olarak bilmiyoruz. Ama Türkler aynayı, bir cama benzetmekten de geri durmuyorlardı. XIV. yüzyılda Anadolu'da yazılmış türk-

çe kitaplarda bile, "*gözgü bigi yıldırardı*", yani, "*bir ayna gibi parlıyordu*", gibi sözler görüyoruz. Gerçi bu bilgiler, bizim için büyük bir değer taşımıyorlardı. Ancak bunların bilinmesinde de, bir fayda görüyoruz.

2. F İ R Ç A

Fırçanın eski Türkler tarafından bilindiğine dair, elimizde açık bir bilgi yoktur. Ancak eski A n a d o l u 'ya yakın olan Mısır'daki M e m l û k devletinde yazılmış olan Türkçe sözlüklerde, "*silecek, silgi, silgü*" gibi, birçok deyişler görmekteyiz. Derleme sözlüğüne göre, Anadolu köylerinde de bazan fırça için, *silgi* deniliyordu. Aslında bu âlet, s ü p ü r g e ile yakından ilgilidir. Süpürge için de, bu kitabımızın 3. cildinde ayrı bir bölüm ayırmıştık.

"Yazı fırçası":

Yazı âletleri, Türkler tarafından çok iyi biliniyordu. Türklerin "yazmak" karşılığı olarak söyledikleri *bitimek* sözünün bile, çince "*pi*", yani "fırça" sözünden türemiş olduğunu, düşünüp ve söyleyenler vardır. Aslında U y g u r l a r, "yazı fırçası" için, daha çok *bir* veya *bir* derlerdi. Bu sözün de çince *pi* ile yakın bir ilgisi vardı. Her kültürün, diğer komşu kültürlerden bazı şeyler almış olmaları da, normal karşılanmalıdır.

3. MAKAS

Her çağda makas, kadınların en yakın eşyalarından biri olmuştur. Bu kitabımızın başında da, makas üzerinde kısa olarak durmuştuk.

Türklerin makas ile ilgili görüşlerini, şöyle verebiliriz: 1). *Sımdı* veya *sındı*, Türklerin makas için söyledikleri, en eski sözlerden biri idi. Oğuzlar XI. yüzyılda makasa, *sımdı* diyorlardı. Eski Anadolu'ya her bakımdan yakın olan, Mısır'daki Memlûk devletindeki Türkler de makasa, çoğu zaman *sındı* demişlerdi. Türk kültürünün bu eski hatırası Anadolu köylerinin bir çok yerlerinde de, "*Sındı, sindi, zindi*" şeklinde, halâ söylene gelmektedir.

2. "Bıçguç":

Bu söz de, XI. yüzyıl Ortaasya Türklerinden başlayıp, günümüze kadar gelmiş bir hatıradır. Bu sözün bıçkı şekli, bugünde Anadolu'da yaşamaktadır. Bu söz, ekler ve kök bakımından, Türk dilinin her kaidesine uygun olarak gelişmiştir. Kaşgarlı Mahmud'a göre, bıçguç sözünün iki mânâsı vardı: 1. "*Makas*". 2. "*Kendisi ile birşeyler kesilen, herhangi bir kesgi*". Bıçak ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde, geniş olarak durmuştuk. (Bk. 4. cilde).

3. "Kayçı":

Anadolu'nun bazı köylerin de kayçı sözü halâ makas karşılığı olarak, "*kaçı, kayçı, goyçu*" şekillerinde söylenmektedir. Aynı mânâda *kayçı*

sözü, Kazan, Altay ve Teleüt Türk ağızlarında da çok yaygın olarak görülür. Oradan da bütün Ortaasya'ya yayılmıştır. Bu eski Türk kültür sözü, Çuvaşlar gibi çok uzak Türk kesimlerinde bile görülür. Moğolcada da vardır. Hatta Ramstedt, "Kore dili etimolojisi" adlı ingilizce eserinde, Kore dilinde bile makasa, *kaçı* dendiğini söylüyordu (S. 98, 100). "*Karçı*" da, Mısır'daki Memlûk devletine ait kaynaklarda, makas karşılığı olarak yazılmakta idi. Bunun asıl doğru yazılışının *kayçı* olması, çok daha muhtemeldir.

4. "Kıptı":

Sözü de, yine Mısır'daki Memlûk Türklerinde görülen bir deyiş idi. Yine aynı Türk kültür çevresinin İbn Mühenna gibi bazı sözlüklerinde ise bu söz, *kıptı* şeklinde yazılmıştır. Bu sözde, yabancı bir tesir de aranabilir.

5. "Koyun kırkma makası, kırkı":

Türklerde *kırkma* sözü de çok eskidir. Bazı Anadolu köylerinde makasa, "*kırkaç, kırklık, kırtlık*" dendiği de görülmektedir. XI. yüzyılda Isıl-göl'ün kuzeyinde oturan Çigil Türkleri ise, kırkma makası için, "*çefseng*" diyorlardı. Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bu söz, türkçeye benzememektedir. Dıştan gelen bir tesirle, Türklere sonradan girmiş, yeni bir deyiş olduğu da düşünülebilir. Eski Ortaasya'da, herkesin türkçe konuşmuş olduğu, elbette ki düşünülmemelidir. Makas hakkında, daha pek çok şey söylenebilir. Ancak biz bu bölümde, bu bilgiler ile yetineceğiz.

4. Ü T Ü

XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, Ortaasya Türklerinde söylenen "ütük" sözünü şöyle açıklıyordu: "*Ütü demektir. Mala biçiminde bir demir parçasıdır. üzerine basılır*" (1,168). Bu bilgiyi verdikten sonra, *Dikiş yerlerini bastırmak için, kızdırılarak elbise* ra, artık mevzuun derinlerine inebiliriz:

"Ütmek", eski Türklerde de, bugünkü gibi ütme ve "kolları yakmak" demektir. Nitekim yine aynı kaynağımız, "*O, başın saçlarını yaktı veya üttü*" sözünün karşılığı olarak, şu eski türkçe örneği veriyordu: (*Ol başıg ütti*).

"Elbise ütölemek":

Bunun için ise, yine Selçuk çağının başlarında, *ütme* fiili kullanılıyordu. Örnek olarak da, "*ol tonuğ ütidi*", yani, "*O, elbiseyi ütöledi*", sözü veriliyordu. Bu söz için açıklama olarak da şu bilgi veriliyordu: "*O, elbisenin pürüzlü ve buruşuk yerlerini bir demir parçası ile ütöleyip, düzeltti*".

Görülüyor ki *ütü* sözü, kökleri ve ekleri ile birlikte, türkçe idi. Ütme veya ütme fiilinden, âlet adı yapan bir ek getirilerek, "*ütük*" sözü yapılmıştı. Bugün ise eski Türklerin *ütük* sözü, *ütü* haline gelmiştir.

5. Y E L P Â Z E

Yelpâze, bir "s ü s â l e t i" olarak Çin'de çok yayılmıştır. Aslında Türklerin oturdukları bölgelerde, yelpâzeyi kullanmak için pek fazla bir gerek de

yoktu. El yelpâzesi ise, yaygın olarak bir süs eşyası idi. Sıcak memleketlerde, odanın tavanına asılan, büyük yelpâzeler de vardı. Bunlar bazan, bir kilim bile olabilirdi. Fakat Türk kaynaklarında, böyle büyük oda yelpâzelerine, pek rastlamıyoruz. Belki Uygurlarda, Turfan'ın çok sıcak olması sebebi ile, söz konusu olabilirlerdi.

Uygurlar yelpâzeye *yelpigü* diyorlardı. Bu söz, hem kök ve hem de ek bakımından türkçedir. Eski türkçede *yelpimek*, *yelpitmek*, "*yelpâzelenmek veya yelpâzeletmek*", demek idi. Örnek olarak Uygur kaynaklarında, "*yelpigü üze yelpiyü*", yani, "*yelpâze ile yelpâzeleniyor*" gibi sözleri de görmüyor değiliz.

"Sinek yelpazeleri":

Bunlar, serinletici yelpâzelerden ayrı yapıda değildi. Anlaşıldığına göre Türkler, yelpâzeyi serinletmekten çok, sinek için kullanıyorlardı. Nitekim XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri, "*O, ona sineği yelpâzeletti*" karşılığı olarak, şu eski Türk sözünü söylüyorlardı: "*Ol, anğar sinğek yelpetti*". XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, Türklerin "*yelpâzeletmek*" fiilinin, "*yelpetür-yelpetmek*" gibi, çeşitli çekilişlerini de veriyordu.

Eski Anadolu kitaplarında ise, "*sinek yelpâzeleri*" için, "*sinek üşeleyecek*" diyorlardı.

Uygur geleneği, Harezmşahlar Türk kültür çevresinde de devam etmişti. Bu çağa ait kaynaklarda ise yelpâzeye, türkçe *yelpüğüç* adı veriliyordu. “*Yelpidi yelpüğüç birle*”, yani, “*yelpâze ile yelpâzelendi*”, gibi türkçe yazılmış örnekler de görülyordu. Zamaşarı'nın bu kitabına sonradan yapılan moğolca ilâvelerde, Moğolların bu çağda Türklerin tesiri altında kalarak, onların da yelpazeye, *yelbüğüç* dediklerini görüyoruz.

“*Yelpimek*” sözü Anadolu köylerinde de, eski mânâsı ile yaşar. Kütahya çevrelerinde, rüzgârın hafif hafif esmesine, *yelpimek* denilmektedir. Fakat Anadolu'da yelpâze için, daha çok “*salgı, yelek, yellik*” gibi sözler kullanılır. Ortaasya'daki Kırgız Türkleri ise, yine eski Uygur geleneğini devam ettiriyorlar ve yelpâzeye, *celpirüün* diyorlardı. Bilindiği üzere bu Türkler, -bir ağız değişikliği olarak-, *yel* yerine, *cel* derlerdi. Görülüyor ki Anadolu, her Türk kültür çevresinin çeşitli esintilerini, kendisinde topluyordu.

6. SÜS ZİNCİRİ

Anadolu köylerinde zincire *oyan* ve halkasına da *bakla* derler. *Oyan* sözü, “atın ağızlık ve dizgin halkaları” için söylenerek, Türk kültürünün eski bir hatırası olarak gelmiştir. Eskiden de süs eşyaları,

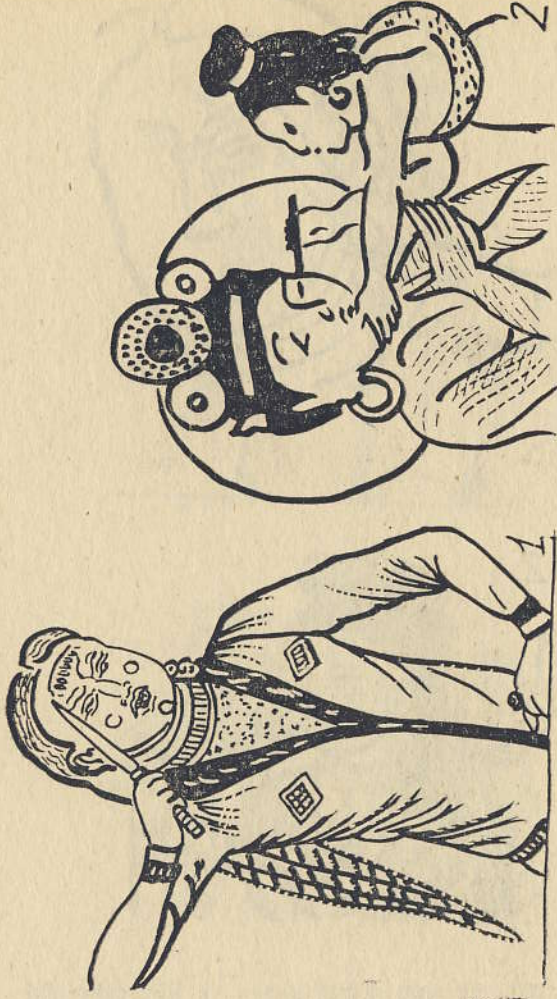
modaya ve yapılış şekline göre, ayrı adlar alırlardı. Örnek olarak, bugünkü kolye gibi. Uygur Türk kültür çevresine, Çin'den girmiş olan moda ve kültür tesirleri de, kendilerini yine böyle yeni adlandırmalar ile göstermişlerdi. Örnek olarak Uygurlar, bir ara Çin kültür baskısı ile zincire, *so* demişlerdi. *So*, çince bir sözdür. Ortaasya'daki Kırgız Türkleri ise zincir ile halkaları için, “*tutum*” gibi, çok güzel bir deyiş kullanırlardı.

Resim: 201. Bıçakla döğün yapan Uygur beyi ve komşuları.

Resim: 202. Bıçakla döğün yapan ve flüt çalan iki Turfanlı.

Resim: 203. Bıçak ve fırça ile süslenmeler. Turfan'da.

Resim: 204. Turfanlı bir yazıcı: (Çin-Uygur karışımı).

Resim: 205. Bıçakla süslenen Turfanlılar. Belli Uygarlardan önce.

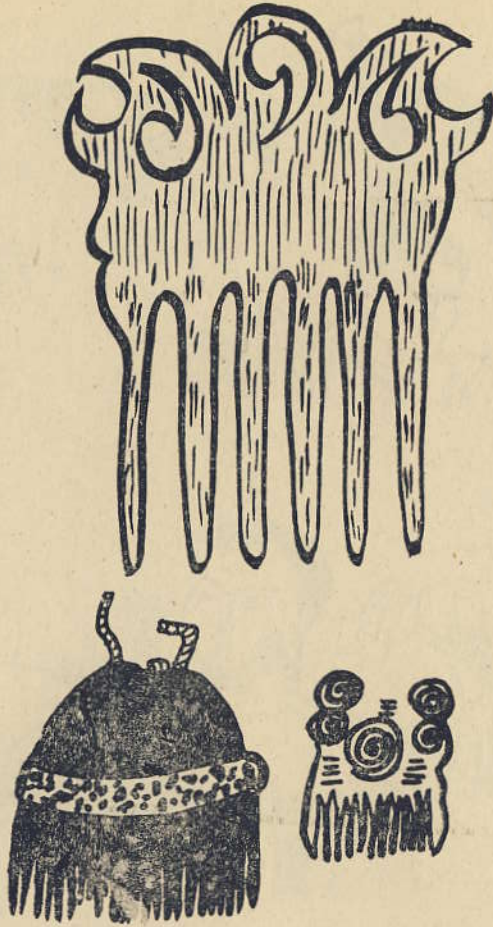
Resim: 206. Bıçakla süslenen ve konuşan iki Turfanlı.

Resim: 207. Hun mezarlarında insan vücuduna yapılmış döğünler ve döğün motifleri.

Resim: 208. Turfan'da yelpaze ve sembol tutanlar.

Resim: 209. Hun mezarlarında bulunan taraklar.

XVI.

BÖLÜM

OYA VE NAKIŞ

Oya da, bir bezemedir. Elbise, mendil veya başörtüsünü, iğne ile bezeme gibi. Bu sebeple konumuza, iki eski ve değerli Türk deyişi ile başlamak gerekmektedir. Bunlardan birisi, *bediz*; diğeri de, *bezek* veya *bezemek* idi.

1. BEZEME

1. BEDİZ :

Anadolu köylerinde *bediz* ve *bedizci* sözleri yalnızca Batı Anadolu çevrelerinde görülür. O da heykel ve heykeltıraş mânâsına olarak. Anadolu'daki bu mânâ ve anlayış da, eski türkçe bakımından yanlış değildir. Çünkü XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud da, *bedhiz burkan* sözünün, "heykel" mânâsına söylendiğini yazıyordu (1,436). Aslında eski Türkler, süsün her türlüüne, *bediz* derlerdi. Kültürün kendi yazıtında, bir ev yaptırdığından ve bu evin, "içine ve dışına, görülmemiş süs, (yani bediz) vurdurduğundan" söz açıyordu: "İçin taşın adınçığ bediz urturtum". Sözün eski türkçesi böyle idi. Gök-

türk yazıtlarında, “taş süsleri” ile taş süslemecilerinden de, sık sık söz açılıyordu. “Evi bezemek” işi de, sık söylenen işlerden biri idi. “Bedizlig ev”, yani “süslü ev”, hem Kutadgu Bilig’de ve hem de Kaşgarlı Mahmud’un kitabında görülmüyordu. Baharda yeşillikler ile çiçeklerin, tabiatı süslemesi de, yine bu söz ile karşılanıyordu.

2. BEZEK VE BEZEMEK :

“Bezek” sözünün mânâsı, eski Türklerde çok daha geniştir. Bu sebeple bezek günümüze kadar gelmiştir. Bezemek de, süslemek demektir. *Ol evni bezedi*, yani, “O, evini süsledi”, gibi. Tabii olarak zamanla, bezemek sözünün mânâsı da genişlemiştir. Örnek olarak Kutadgu Bilig’de, “bu begler kapuğın siyaset bezer”, yani, “beylerin kapısını siyaset bezer” deniyordu. XIII. yüzyılda yaşamış olan Türk şairi Yügnelik ise, “dil ve sözü, doğru söz bezer”, diyor (C. 159). Yine Kutadgu Bilig’de, “süslü saray” için, “bezeklig saray”, sözü kullanılıyordu (C. 364,5). Görülüyor ki bezekli ve bezek sözlerinin, eski Türklerdeki mânâsı ve kullanılış yerleri, çok geniş idi.

“Bezenmek” de, bugünkü mânâsına çok yakın idi. XI. yüzyıl Türklerinde, “ev bezendi”, “kadın bezendi”, yani (*uragut bezendi*) gibi deyişleri sık sık görebiliyoruz. Bugünkü, “süslendi bezendi” gibi, eski Türkler de, “bezendi kozandı” diyorlardı. Bu sözü, bilhassa, “kadınların süslenip, bezenmeleri” için söylüyorlardı: Örnek olarak, “kadın süslenip bezendi” demek için, “uragut bezendi kozandı” sözünü kullanıyorlardı. Buradaki *uragut*, bizim *avrat* sözümüzün eski şekli idi.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılıyor ki eski Türklerde evi nakışlar ile süslemek ile, bir elbiseyi süslemek arasında, açık bir ayrılık gösterilmiyordu. Harezmşahlar Türk kültür çevresinde, “O, elbisesini süsledi” diyebilmek için, “bezedi tonnu”, deyip, geçiyorlardı. Bilindiği üzere Harezm göçmenlerinin Anadolu’nun kültür gelişmesinde, çok mühim rolleri olmuştu. Bu sözlerin söyleniş ve mânâları, aşağı yukarı bugünkü Anadolu’da da değişmemiştir, Mısır’daki Memlûk devletinde de, “bezek, bezendi, bezedi” sözlerinin mânâları, Anadolu’ya paralel olarak gelişmişti. Yalnız onlar, “kadınların ağılık ve pudraları” için, *bezevü*, yani *bezeği* diye, bir deyiş daha çıkarmışlardı. Eski Mısır Türkleri bezenmek için, “tonanmak ve könenmek” de demişlerdi.

3. ESRİLEMEK VE BENEK :

“Esri” sözü eski Türklerde, bazan “kaplan” ve çoğu zaman da, “tekir renk” veya “kaplan rengi” mânâsında söylenmiştir. Bu sebeple eski Uyğur yazılarında da “esringü” sözü, “renk renk” karşılığı olarak söyleniyordu. Hattâ XI. yüzyıl Türkleri, “alaca veya iki renkli iplik” için bile, *esri yışığ* diyorlardı.

“Keçeyi nakışlamak” :

Keçe için, çoğu zaman *esrilemek* deniliyordu. Kaşgarlı Mahmud’a göre XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri, “Ol *kidhizni esriledi*” sözünü çok kullanıyorlardı. Bu sözün, bugünkü türkçemizdeki mânâsı şudur:

"O, keçeyi nakışladı, üzerini kaplan derisi gibi, renklerle süsledi". Görülüyorki nakış veya oya için, eski Türklerde tek bir deyiş söylenmiyordu. Nakışların çeşit ve hususiyetlerine göre, ayrı ayrı deyişler kullanılıyordu. Bu da bir dilin ve kültürün zenginlik ile genişliğini gösterir.

"Benekleme":

"Benek" ise, daha çok eski Anadolu kitaplarında görülüyordu. Aslında eski Türklerde *benek*, "*bakır para*" demektir. Bizim bugün *benekli* dediğimiz anlayışın, XI. yüzyıldaki Türklerin *benek* sözü ile bir ilgisi var mı idi? Bu konuda, açık olarak birşey söylemek, çok zordur. Ancak eski Osmanlı kitaplarında, "*benek altınlu câme*" gibi, kumaş adlarına çok rastladığımızı da, kesin olarak söyleyebiliriz.

2. OYALAR

1. "Oya ve oyma":

Bizim bugün kullandığımız *oya* sözü, *oymak* fiilinden gelişmiş olmalıdır. Ancak oya sözünün, yalnızca "*Batı Türkleri*" ile ilgili kültür çevrelerinde gelişmiş olduğunu söylemekde de, ayrı bir fayda vardır. Eski Türklerde ve Uygurlarda *oy* sözü, "*yerdeki oyukluk ve çukurluk*" demektir. *Oymak* fiili de bundan çıkmış olmalı idi. Nitekim Kaşgarlı Mahmud bile, "*kavunu oymak ile unu bastırmak*" işini bile, yalnızca *oymak* fiili ile karşılıyordu. *Oyuk* sözü de buradan geliyordu. Mısır'daki Memlûk Türklerin-

de ise "*oya*" sözünü, "*oyu*" şeklinde görüyoruz. Yalnızca Ettuhfet-üz-zekiyye adlı ünlü kaynakta görülen bu deyişin, ne kadar doğru yazılmış olduğunu ise, iyice bilmiyoruz. Ortaavrupa'daki Kumân Türkleri de "*kumaş ve taş üzerine nakış yapmak*" işine, *oyovlamak* diyorlardı. Bizim oya sözümüz, Ortaasya'daki Kırgız Türklerinde ise, "*oyum*" şeklinde gelişmiştir. Kırgızlar, "oya ve nakış ile oymacılık" için, çok geniş bir deyiş kullanıyorlar ve hepsine birden *oyum-çiyim* diyorlardı. Sözü, fazla uzatmak istemiyoruz. Ancak oya sözümüzün öncelerine gidilince, bu konuda da birçok şeyler bulunabileceğini, bu birkaç örnek ile göstermiş bulunuyoruz.

2. "Kırkına ve işlemeli kenar oyaları":

Oyaların yapılışında kullanılan malzeme ile teknikler de, oya çeşitlerini tanıtmada, ayrı bir rol oynamışlardır. Örnek olarak Mısır'daki Memlûk devletinde ki Türkler, "*makasla kırkılıp ve işlenen*" nakışlara, "*kırkık*" diyorlardı. Bu deyişi de, yine yukarıda adı geçen kaynakta bulabiliyoruz. Görülüyor ki oya ile ilgili konular ve anlayışlar, çok geniş idiler. Burada, Türklerdeki oya ve nakış ile ilgili deyişlerin hepsini bir araya getirmek, elbetteki çok güç olacaktır. Bunlara dantelâları da katarsak, mesele daha da karışmış ve genişlemiş bir hâle gelecektir. Eski Türkleri *kıdhımak* dedikleri, "*mendil veya başörtüsünün etrafını kıyılmak*" da, başka bir oya ve işleme biçimidir. Ancak bu da, bir çeşit oya veya nakış işinden başka bir şey değildir.

3. "Nakış örnekleri":

"*Tür*", daha çok Çağatay Türkleri ile Kuzey Türkleri arasında, "kumaş üzerine işlenen nakış örnekleri" için söylenen bir söz idi. Bu da, bugün Türkiye'de, çeşit ve örnek manasına kullandığımız, *tür* sözünden başka bir şey değildi. Altay ve Kırgız Türkleri, "kumaş veya keçeler üzerine yapılan her türlü oya ve nakış örneğine" de, *tür* diyorlardı. Aslında bu sözün asıl mânâsı, "*biçim ve şekil*" demektir. *Tür* sözü Ortaasya'da çok yaygındır.

"*Dikiş çeşitleri*" de, birer nakış örneği olabilirlerdi. Örnek olarak eski Osmanlı kitaplarında görülen, "*çimdik dikiş*", böyle bir nakış örneği idi. Bu meseleye daha derin girerek, konuyu uzatmayacağız.

4. "İpek ve altın ile süsleme":

Brokard tekniği, Türklerde eskiden beri yapılan, çok değerli bir iş idi. Eski Türkler üzerindeki Çin kültür ve geleneklerinin tesirleri, bu çeşit işlemlerin gelişmesinde mühim bir rol oynamıştı. Çünkü bu çeşit işlemler, çok eski bir Çin geleneği idiler. Eski Türkler, "*ibrişim*" için, *çikin* derlerdi. Bu sözü, *çekin* diye de okuyabiliriz. *Çekin yıpı*, yani "ipi" diye, bazan açıklamalarda da bulunulurdu. *Çikin* veya *çekin* sözleri, XI. yüzyıl Türklerinde, "*ipek kumaşı altın sarılı ibrişimle, yani kılattan ile dikmek*" mânâsına da söyleniyordu. Kaşgarlı Mahmud'a göre, "*ipekli kumaşı bu şekilde dikmek*"

veya nakışlamak" için de bu çağ Türkleri, *çikin* *çiknedi* diyorlardı (1,414).

Kızlar, bu gibi işleme ve nakışları yapan kimseler idiler. Bunun içindir ki XI. yüzyıl Ortaasya Türklerinden derlenen örnekler, daha çok kızlar ile ilgili idiler. "*Kız çikin çiknedi*", yani, "*kız nakış işledi*", daha doğrusu, "*kız altın teller ile kumaşın üzerine motif ve resimler yaptı*", deniyordu. Erkekler ise, başka işler yapıyorlardı. "*Er çikne çiknedi*", denince de, "*adam tarlaya sürgü çekti*" mânâsı çıkarılıyordu. "*Altın tel*" ile işleme geleneği, -birazda Çin tesiri ile-, Türklerde çok eski ve yaygın idi. Bu konu ile ilgili bilgilerimizin bir kısmını, ipekli kumaşlar hakkındaki bölümümüzde vereceğiz. Şimdi işlemlerin teknikleri ile ilgili bölümüne geçelim:

OYALARIN ÇEŞİTLERİ

Biz burada, kız meslek okullarında öğretilen nakış derslerini tekrarlıyacak değiliz. Bizim yapacağımız sınıflama ve vereceğimiz örnekler, daha çok Türk kültürünün gelişme çağlarına göre açıklanmış olacaktır.

1. Çin iğnesi:

Bizce bir Türk kültür tarihçisi için, en değerli iğne tekniği, Çin iğnesidir. Çünkü Türklerin Anadolu'ya gelmesinden önce bu işleme tekniği, henüz Batıda ve Avrupa'da tanınmıyordu. Bu iğnenin Ortadoğuda gelişmesinde, hiç şüphe yok ki,

İ l h a n l ı devletinin de bir rolü olmuştu. Çünkü Ortaasya'dan henüz daha yeni gelmiş olan bu devletin kurucuları, bu eski Türk ve Ortaasya geleneğini, geliştirerek devam ettirmişlerdi. Çin iğnesi, gösteriş bakımından, *pesent* iğnesine benzer. Fakat tekniği, tamamı ile ayrıdır. Çoğu zaman aynı rengin, ayrı ton ve nuanslarının atılması yolu ile yapılır. Koyudan başlayan renkler ortada, koyudan açığa doğru kaynaşırlar. "*Çin iğnesi*", bir Çin ve Japon tekniğidir. Yalnız Avrupa'ya eski Anadolu'dan kültür yayılması yolu ile gitmiş olan Çin iğne tekniği ile; sonradan ticaret yolu ile Uzakdoğudan gelmiş olan yeni tesirleri, birbirinden ayırmak gereklidir.

2. Altın, gümüş ve bakır tel ile işleme:

Türklerde altın teller veya ibrişimlere sarılmış teller ile yapılan işlemler, Türklerin Ortaasya'da yaşadıkları çağlardan beri, çok yaygın bir gelenek halinde idi. Bu işleme tekniğine ait bilgiler ile türkçe deyişleri, yukarıda geniş olarak vermiştik. Bu teknik ile işlenmiş kumaşların adları da, çok eski Türkçeden bugünkü türkçemize kadar, -hem de değişmeyerek-, devam ede gelmişlerdir.

Bizans işlemeciliğinde de bu tekniğin, önemli bir yer tuttuğunu unutmamak gereklidir. Fakat Bizans'ta, yerli bir ipek kültürü yoktu. Aslında Uzakdoğudan gelen kervan yollarının üzerinde bulunan Bizans'ta, böyle bir tekniğin gelişmesi normal görülmelidir. Buna rağmen, Türk sırmacılığı ile Bizans tekniği arasında, açık bir teknik ayrılığı

da vardı. "*Dıval işleri*", Bizans sırma tekniğinin temelini meydana getiriyordu. *Dıval* tekniği şudur: Dıval işleri için, kadife tafta, cânfes ve atlas gibi dayanıklı kumaşlar seçilirdi. Kartondan yapılmış örnekler kumaş üzerine teğellenir ve bu örnekler üzerine, nakışlar yapılırdı. O s m a n l ı devletinde bu teknik "*çarşı işi*" bazı elbiseler üzerinde de görüldü. Fakat daha eski elbiselerde bu motifler, kartonlardan çok, pamuklardan yapılmış vatka ve örnekler üzerine işlenmiştir. Anadolu'da yapılan bu çeşit işlemlere, "*Mukavva iş*" veya "*basdırma*" adları da verilmiştir. Gerçi eski Türk işlemlerinde de dıval işi yok değildir. Fakat Anadolu işlemleri gerek motif ve gerekse, "*pamuk bastırmalar*" bakımında, Bizans işlerinden ayrılmıştır. Bu ayrılığı da ancak, "*ev işi*" ve "*çarşı işi*" olan işlemleri, birbirinden ayırd etme yolu ile incelediğimiz zaman görebiliriz.

3. Oturtma:

Avrupalıların "*aplikasyon*" dedikleri bu oturtma tekniği, Türklerde çok eskiden beri bilinen, bir süsleme geleneği idi. Anadolu'da *oturtma*, çeşitli işlemler için söylenmiştir. Bizim burada üzerinde durmak istediğimiz teknik, daha çok çeşitli kumaşları başka bir kumaş üzerine dikerek, oturtma işidir. İsâ'dan önceki çağlarda, Altay dağlarında bulunmuş olan mezarlarda, böyle "*oturtmalı keçelere*" çok rastlıyoruz. Keçe üzerine çeşitli renklerden kumaşların dikilmesi yolu ile, birçok motif ve resimler de yapılmıştır. Daha sonraki Ortaasya ka-

vimlerindeki, “keçe süslemeleri” ile ilgili işlerde de, bu teknik unutulmamıştır.

“Parça işi”, yani *benaluka* denen tekniği ise, bundan ayırmak gereklidir. Çünkü bu işler, çeşitli renkteki kumaşların, yanyana dikilmeleri ile meydana getirilmişlerdir.

4. Antep işleri:

Ayıntap, özlü bir Türkmen bölgesidir. Ancak bu bölge, güneyden gelen tesirlere de açıktı. Antep işleri de, bir “*kasnak işi*” idiler. İşe, kumaşın çözüğü ve atkılarının, çözülmeleri ile başlanırdı. Antep işleri arasında “*susma işleri*” diye ayrı bir teknik daha vardır. Antep işleri, çeşitli motifler ile süslenirlerdi. Çok eski dostum ve üstadım Kenan Özbel’in derlediği, şu öz türkçe motif adlarını burada okuyucularımıza sunmadan geçemiyeceğiz: “*Ciğerdeldi, mercimek, delikli mercimek, içli mercimek, badem, hasır, örgü, yeni çitilme, eski çitilme*”. Ancak bunlar incelenirken, Avrupa’daki “*muşabak*” tekniği ile Antepişleri arasında, bir ayrılık yapılması da gereklidir. Çünkü son zamanlarda, Avrupa’nın muşabak tekniği ile bu yerli Türk geleneği, yavaş yavaş birbirine karıştırılmaktadır.

Türk işleme tekniği Avrupa’ya da çok derin tesirler yapmıştı. Avrupa’da Türk işlemleri ile tekniğine, “*à la Turquesque*” adı verilmişti.

UYGUR İŞLEMELERİ

Uygurlarda kumaş üzerine yapılmış olan süslemeler, başlıca üç yol ve teknik ile yapılmıştı: 1). *Dokuma yolu ile yapılmış süsleme ve işlemler*. 2). *Boyama yolu ile yapılmış süslemeler*: Bunlar da kumaş üzerine yapılmışlardır. 3). *İğne ve işleme yolu ile yapılmış, işleme ve süslemeler*.

“Verev ve pesent iğne”:

Bilindiği gibi bu iğne, Anadolu’da da çok görülen bir işleme tekniğidir. İpek ile işlenmiş en güzel Uygur eserleri, Turfan’da, A. von le Coq tarafından bulunmuştur. Bunlar arasında, kahverengi, sarı kırmızı bir kumaş üzerine yapılmış işlemler, teknik bakımından ayrı bir değer taşırlar. Ketten bir kumaş üzerine, koyu kırmızı, sarı, kahverengi ve siyah renkli ipekler ile işlemler yapılmıştır. İşleme, kumaşın her iki yüzünden de, görülebilmektedir. Kumaşın, oldukça bozulmuş olmasına rağmen, işleme motifleri arasında bazı hayvan resimleri de görülmektedir. İşlemler, tabii olarak “*Çin iğnesi*” ile yapılmışlardır. “*Kıyn bordürleri*” ise, çok güzel bir “*verev ve pesent iğnesi*” ile işlenmiştir.

“Tığ zinciri”:

Turfan ovasında çok görülen işleme tekniklerinden biri de bu idi. Turfan yakınlarında bulunan Toyuk adlı yerde ele geçirilmiş olan kumaşlar, baştan başa bizim “*tığ zinciri*” dediğimiz işleme tek-

niği ile işlenmiştir. Prof. O. von Falke, Uygur iğnelerini başlıca şu üç teknik ve motif içinde toplamıştı: 1). *Saçörgüsü*. 2). *Adi örgü*. 3). *Zincir*. Görüşümüze göre saçörgüsü ile Uygur zincir tekniği, bizim "*tiğ zinciri*" tekniğimize, çok yakın idiler. Bu teknik sonraki Ortaasya eserlerinde de çok görülüyordu. Prof. Falke'nin de belirttiği gibi tiğ zinciri, Ortaasya'da çok yaygın olan bir teknik idi. Bu teknik, Türklerin İran ve Yakındoğu'ya gelmesi ile, daha da yayılmıştı. Çin ve Japon işleme tekniği ise "*Çin iğnesi*" idi. "*Çiçekli motifler*" de, Çin işleme tekniğinin temelini meydana getiriyordu. "*Altın tel*" ve "*kılabdan*" ile yapılan işlemler ise, Uzakdoğu'nun dörtbin yıllık işleme geleneklerinden biri idi.

XVII.

B Ö L Ü M

TÜRKLERDE PAMUK VE PAMUKLU
K U M A Ş L A R

P A M U K Ç U L U K

1. Türklerde pamuk bilgisi:

Biz burada pamuk ziraatının, dünyadaki başlangıç ve köklerini arayacak değiliz. Bu kitap, bir Türk kültür tarihidir. Ayrıca pamuğun, ilk önce Türkler tarafından tanınıp, kullanıldığı hakkında, bir iddiamız da yoktur. Hiç bir medeniyette, böyle bir iddiaya kalkışamaz. Aslında "*hayvancı ve koyuncu Türkler*", pamuk için çok fazla ihtiyaç duymuş olmasalar gerekti. Aslında Türklerde bir dokuma ham maddesi olan pamuğun adı, diğer lifli bitkiler ile de sık sık karıştırılmıştı. Bu sebepten konuyu, gayet esnek bir metod ve hoşgörme ile ele almak gereklidir. P a m u k, Ç i n 'de İsa'dan çok önceki çağlarda, pek fazla tanınmıyordu. Öyle anlaşıyor ki pamuk üretimi Çin'e, Doğu Türkistan ve Tanrıdağları yolu ile gelmişti. Pamuk, yani (*Gossypium herbaceum*), Çin'de *po-tie* ve *ku-çun* adları ile tanınmıyordu. Çinlilerin bu iki deyişinin kökleri de, farsça *pakta* ve arapça *kutn* sözleri ile açıklığa ka-

vuşmaktadır. Bunun üzerinde B. Laufer, "*Sino-Iranica*" adlı eserinde, derin olarak durmuştur. (S. 491). Ancak Laufer, Hindistan yoluna daha çok değer vermiştir. Fakat Çin'deki pamuk ekiminde, Hindistan daha tesirli olmuş olsa idi, Hind sözlerinin daha bol olması gerekirdi. Çin'deki pamuk adlarının, İran ve Arap dillerinden gelmiş olması, bu Türkistan yolunun değerini daha da çok artırmış olmaktadır.

Türklere gelince, mevzuu daha başka bir metod ile, ele almak gerekmektedir. Çünkü Türkler, çok geniş bölgelere yayılmışlar ve türlü kültür çevreleri ile, bağlar kurmuşlardı. Uygur Türklerinin hukuk belgelerinde pamuk, daha çok *kitık* adı ile geçmektedir (USP, 79). *Kitıklık* ve *kitıksız örtgüğü*, şeklinde geçen bu sözler, *pamuklu* ve *pamuksuz* olarak anlaşılmıştır. Aslında *kitık* sözü, "atılmamış ve eğirilmemiş pamuk veya ipek" mânâsınadır. Çağatay Türk kültür çevresinde *kitık*, "kaba ve kalın" demektir. Nitekim Anadolu'da da kaba minder yününe, *minder kitığı*, kalın kirece de, *kireç kitığı* adı verilir. Elbette ki kaba pamuk için, şimdi olduğu gibi, eskiden de *kitık* denebilirdi. Ahmed Vefik Paşa'ya göre, "*Kitık, kırıktan (gelmektedir?). Keten ve kendir çöpi, minder kitığı gibi*", diyordu.

2. Böz ve bözçi:

"Bez" sözümüz, eskiden *böz* olarak söylenir ve yazılırdı. Türk kültüründe pek büyük değişmeler yoktur. Eski Uygur yazılarını araştıranlar, *böz* sözünü çoğu zaman, "pamuktan yapılmış kumaş" ola-

rak tercüme etmişlerdir. Biz, *böz* sözünün geçtiği Uygur metinlerini okuduk. Fakat bezin yalnızca pamuktan yapılmış olduğuna dair bir delil bulamadık. Ketenden de bez yapılıyordu. Ancak bezlerin çoğu zaman pamuktan yapılmış olmaları sebebi ile, böyle bir neticeye varılmış bulunması da yanlış değildir. *Bez* ile ilgili bölümümüzde, bunun üzerinde daha geniş olarak duracağız. Yine Uygur metinlerinde geçen *bözçi*, yani "*bezci*" deyişi de, dokumacı olarak kabul edilmiştir.

3. Pamuk sözü:

Pamuk sözü Türklerde ilk önce ne zaman görüldü? Bu çok mühim bir sorudur. Çünkü *pamuk*, Ortaasya'da yerli olarak bulunan, Indo-İran dillerinden Türklerle girmiş bir sözdür. Fakat farsçadaki *penbe* sözünün nasıl olup da, Türklerde *Pamuk* şekline girebilmiş olduğu ise, ayrı bir mevzudur. Pamuk sözünü ilk önce Kaşgarlı Mahmud'un kitabında, yani XI. yüzyılın ikinci yarısında görüyoruz. Kaşgarlı Mahmud'a göre bu, "*Oğuzca*" bir Türk sözü idi. Bilindiği üzere, "*Oğuzlar, diğer Türk boylarına göre çok daha önceleri, Batı Türkistan'ın yerli halkları ile, bağlar kurmuşlardı*". Oğuzların bu sözü, -A n a d o l u'da söylendiği gibi-, *pamuk* şeklinde söylemiş olmaları, gerçekten üzerinde durulacak bir mevzudur. Bu kitap Türk dilinin bir etimoloji kitabı değildir. Ancak pamuk sözünün Türklerdeki gelişmesine bakılırsa Türklerin bu sözü, Batı Türkistan'ın yerli halklarından çok daha önceleri alıp geliştirdikleri, bir gerçek olarak karşımıza çıkar.

Mamuk ise Türklerde, Harezmşahlar çağında ortaya çıkar. Eski Mısır ve Kıpçak kültür çevrelerinde yayılarak, Çağatay kültür çevresinde daha köklü bir gelenek ile yerleşir ve kalır. Harezmşahlar Türk kültür çevresinde *mamuk*, *mamukluk* gibi sözler çok geçer (ME, 218b). *Mamuk*, *mamuk* söylenişi ise, eski Mısır ve Kıpçak Türk kesimlerinde devam eder (AHay, 88). *Mamuk*, Avrupa'daki Kuman Türklerinin konuşmalarına kadar yayılmıştı. Fakat *mamuk*, daha çok Çağatay kültür çevresi ile, kuzeydeki Türkler arasına yerleşmiştir (Sengl., 318). Görülüyor ki pamuk kültürü, Doğu Türkleri ile Anadolu arasında, ayrı bir yayılma ve gelişme gösteriyordu.

Pamuk, *panbuk*, daha çok Batı Türklerinde ve Anadolu'da yayılan bir söyleniştir. Hiç şüphe yok ki, Oğuzların kendilerine benzeştirerek, Türkleştirdikleri en orijinal Türk sözü, *pamuk* idi. *Panbuk* ise, -bir (k) eki ile-, Batı Türkistan'daki eski İran dil kollarına yakındı. Belki de daha eski bir deyiş idi. Anadolu Türkleri de, yaygın olarak Oğuzlar gibi, *pamuk* derler. Eski Anadolu'da yazılmış, türkçe kitaplarda ise pamuk sözü, *banbuk*, *panbuk*, *panbuk panbuğ*, *panbuk* gibi, değişik yazılışlar ile yazılmıştır (TS, 3175) Çağatay kültür çevresine çok yakın olmasına rağmen Oğuz geleneği, Türkmenistan Türkmenlerinde de *panbuk* deyişi ile devam ediyordu (Rad., 4,2065 Dede Korkut kitabında da, "eski panbuk bez olmaz", deniyordu.

4. Çigit:

Eski Türk kaynaklarında *çigit* sözünün, yalnızca "pamuk çekirdeği" için söylenmiş bir söz olarak açıklanması da, Türk kültür tarihi bakımından, ayrı bir değer taşır. Kaşgarlı Mahmud'a göre *çigit* sözü, "*pamuk çekirdeği veya tohumu*" mânâsındadır. Bu söz, Argu Türklerince söyleniyordu. (MK, 1,356). Bilindiği üzere, Argu Türklerinin konuştukları Türk ağzında, Türkistan'ın yerli dillerinden gelmiş, birçok sözler vardı. Bu gelenek, Harezmşahlar Türk kültür çevresinde de devam ediyordu. *Çigit* sözü bu çağla ilgili kaynaklarda, moğolca *kibeziün hüren*, yani "*pamuk tohumu*" karşılığı ile karşılanıyordu (ME, 219a). Aynı mânâ ve gelenek, Anadolu'ya yakın olan XIII. yüzyıl eski Mısır ve Kıpçak kültür çevrelerinde ise, *çikit* sözü ile yaşıyordu (AHay, 45). Türklerin bu eski gelenekleri, Doğu Türkistan'da bile kaybolmamıştır. Eski Anadolu kitaplarında ise, "*pamuk çekirdeği*" mânâsında, *çigit* sözü geçiyordu: "*Pamuktan çığıdı, bedenden kılı gidermek*", gibi (TS, 2,889). Anadolu halk ağızlarında, pamuk tohumu karşılığında söylenen en yaygın sözler, yine *çigit*, *çigit*, *çiyit* sözleri idiler. Fakat artık Anadoluda *çigit*, yalnızca pamuk çekirdeği için değil; bütün çekirdekler için de söylenegelmiştir. Görülüyor ki bir *çigit* sözü bile, Türk kültüründe ne gibi geniş gelişmeler göstermiştir.

5. Pamuk ile ilgili eski Türk sözleri :

Batı Türkleri, Batıya doğru kaydıkça, yeni kültür çevreleri ile karşılaşmışlardı. Bu sebeple ya-

vaş yavaş eski geleneklerden, az da olsa kurtulmuşlar ve kendi kendilerine, yeni bir dünya kurmuşlardı. Örnek olarak Ortaasya ve Doğu Türkleri, "pamuk" için henüz daha *kebes* gibi eski bir Türk sözü söylerken, Oğuz ve Türkmenler ise, kendi kendilerine yeni deyişler edinmişlerdi. Batıya doğru kayan Oğuzlar pamuk için, bazan *mamuk* ve bazan da *çigit* demeğe başlamışlardı.

"*Kebes*" sözü, bugün artık Anadolu köylerinde, pamuk karşılığı olarak söylenmemektedir. Buna rağmen *kebes* veya *kebez* sözü, Anadolu'da hem mânâ ve hem de anlayış bakımından, kendisine yeni bir gelişme yolu bulmuştur. Aynı gelişmeyi Ortaasya Türklerinde de görüyoruz. Anadolu köylerinde derlenen, *kebez* veya *kepez* sözlerinin karşılıklarını, şöyle sıralıyabiliriz: 1). *Boncuk, para ve tül takılmış, renkli tülbentlerden yapılmış gelin başlığı.* 2). *Tavuk ve kuşların ibiği, veya başlarındaki uzun tüyler.* 3). *Koyun veya kuşların başlarındaki kabarık yünler.* Bu bilgileri, Derleme sözlüğünden almış bulunuyoruz.

Anadolu'daki bu gelişme, Ortaasya Türklerinde de görülüyordu. Ortaasya'daki ziraatçı Tatar Türkleri de, tüylü "Tatar şapkaları" için, *kebes* diyorlardı. Ayrıca, pamuk veya koza gibi etrafına yayılmış herşeye de, *kebes* deniyordu. Altaylardaki Şor Türkleri ise, geniş yapraklı "akonit otuna" bile, bundan dolayı *kebes* demişlerdi.

Batı Türkleri ile Anadolu'daki bu gelişmeler de, elbetteki temelsiz ve bir rastlantı şeklin-

de olmamıştı. Eski Mısır'daki Memlûk devletinde de, "başlık, şapka ve kalpak" gibi şeylere, Ortaasya'da olduğu gibi, *kebes* adı verilmişti. Bu çağa ait türkçe sözlüklerde, bu bilgileri açık olarak, bulabiliyoruz. "Şapka" ile "pamuk" arasında, ne gibi bir bağ olabilirdi? Unutmayalım ki eski Türk şapkaları, tüylü ve sorguçlu idiler. Bugünkü Çin operaları ile tiyatrolarında bile, Ortaasyalı kavimleri Çinlilerden ayırmak için Ortaasyalıların başlarına, çeşitli tüyler takarlar. Çin'de iken, bu çeşit Çin tiyatrolarına çok gitmiştik. Kesin olmamakla beraber, böyle bir giriş yapmağı faydalı gördük.

"*Kepez*", eski Türklerde *pamuk* demektir. Bunda hiçbir şüphe ve kuşumuz yoktur. Bu konudaki en eski bilgilerimiz de Uygurlar ile Kaşgarlı Mahmud'un kitabından, yani XI. yüzyıl Ortaasya Türklerinden başlamaktadır. Önemli olan nokta, Çin'de pamuk ile ilgili deyişlerin. Ortadoğudan gelmiş olmasına rağmen, Türklerde yerli olarak görülmesidir. Laufer, "*Sino-Iranica*" adlı gerçekten çok değerli eserinde, Çin kültürüne girmiş olan, "*pahta, panpa, kutn*" gibi, batıdan gelmiş olan deyişleri bulmuş ve derinliğine olarak incelenmiştir: (S.491). Türklerde ise pamukçuluk ile ilgili, böyle yabancı deyişleri görmüyoruz. Tabii olarak, Batıya geçen Oğuzların dışında.

Uygur sözleşme ve senetlerinde, "*on teng kepezi, güzün*" vereceğine dair sözler geçiyordu (USp.2,6). Buradaki "teng" sözü, Çin'den alınmış bir ölçü adı idi. Ayrıca XI. yüzyıl Ortaasya Türklerinde, *kepez* sözü ile ilgili olarak söylenmiş şu söz-

leri de görüyoruz: 1). "Pamuk tane ve çiğit tuttu." 2). "O, pamuğun çiğitlerini ayırdı ve ayıkladı." 3). "Fitil yapmak için hazırlanmış olan pamuk." 4). "Pamukluk ve pamuk ekilen yer": (kepezlik). 5). "Elinde pamuğu olan, pamuk sahibi kişi: (Kepezlikler)". Bu örnekleri Kaşgarlı Mahmud'un kitabından derlemiş bulunuyoruz. Yeri geldikçe bu bilgileri değerlendirerek, yeniden ele alacağız.

6. Pamuk ile ilgili diğer Türk görüşleri :

Çağatay Türk kültür çevresinde görülen ve pamuk karşılığı olarak söylenen, *göbenek* sözü üzerinde de, dikkatle durulmalıdır. Bu deyişin moğolcadan geldiği söylenirse de, eski Moğollarda ne yerli bir pamuk kültürü ve ne de böyle bir söz vardı. Tabii olarak eski Moğol kaynaklarında yoktu. Şimdiki karışmış moğolcada ise, vardır.

"Yün" ile "pamuk" da, bazı Türk kesimlerince, zaman zaman birbirine karıştırılmıştır. Kaşgarlı Mahmud, Argu, Yağma ve Karluk gibi, Ortaasya ve Kaşgar bölgesindeki bazı Türk kesimlerinin, pamuk için de *yung*, yani yün dediklerini söylüyordu. Bazı Uygur yazılarında da, pamuk yerine *yüing* deniyordu. Pamuk ile yün gerçi hem birbirlerine benziyorlar ve hem de aynı iş ve dokuma için kullanılıyorlardı. Fakat ziraatın gelişmiş olduğu Türk kesimlerinde, pamuk ile yün, yukarıda da belirttiğimiz gibi, karıştırılmamışlardı. Ziraatçı Türklerde, pamukçuluk ile ilgili oldukça geniş bir terminoloji vardı.

Uygur Tıp kitaplarında, "Pamuktan tamponlar yapıp burun deliklerine vurulsun veya sokulsun", deniyordu. Uygurların bu ilaç reçetelerinde, pamuktan söz açılırken de, pamuğa *batatu* deniyordu. Bu yuvarlak pamuk tamponları için ise, *tegzim* adı veriliyordu. Bu Uygur ilaç reçetesinin eski türkçesi ise, şöyle idi: "*Batatu birle tegzim kılıp, burun ütinte ursun*" (Rah., II, 2). Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Farsların *pahta* sözleri, çinceye *po-tieh* şeklinde girmişti. Acaba bu söz, çince den de dönüp dolaşıp Türklere, *batatu* şeklinde mi gelmişti. Yoksa tampon pamuğu mânâsına Türklerin *batmak*, *batırmak* sözünden mi türemişti? Eski Türkler bezi havlayıp "*kolalamak*" için, *batlamak* da derlerdi. Bunu kesin olarak bilemiyoruz. Farsların *pahta* deyişi ise, Türklere çok geç çağlarda girmişti. O da çok az olarak. Kalmuklar gibi bazı Moğol kesimleri ise, pamuk ile *yapağı* arasında bir ayrılık görmemişlerdi. Onların pamuğa da, *daka*, yani "*yapağı*" demişlerdi. Zaten bu kavimlerin yaşadıkları bölgelerde, pamuk ziraatı diye, bir şey yoktu.

7. Pamuklu kumaşlar ve dokumalar :

"Türk bezleri" üzerindeki bölümümüzde, bununla ilgili olarak, oldukça geniş bir şekilde durmuştuk. Orada geçen bazı deyişleri, bugünkü türkçemiz ile yeniden tekrarlamada büyük bir fayda görüyoruz. Bu sözlerin çoğu, XI. yüzyıl Ortaasya Türklerinden derlenmiş olan, Kaşgarlı Mahmudun kitabından alınmıştır:

"1). Bez dokudu. 2). Bu bezin eni neçe? 3). Eteklik bez. 4). Seyrek (*sedhrek*) bez. 5). Bir ku-

cak bez. 6). Bez dokundu (tokuldu). 7). O, bezi dokuttu. 8). O, bezi çığ adlı bir ölçü ile ölçtirdi (çığlattı). 9). "Yamalık (yamağlık) bez." 10). "O, beze arış yaptı (yüğürdü)". 11). "Bez bohçalandı veya ölçüldü (çığlandı)". 12). "Erkek, bezi dokudu". 13). "O, bezi mayalı bir tortu ile tortuladı ve kolaladı (batladı)". 14). "O, bezi makasla kırpı". (Kıftuladı). 15). "O bezi karış ile ölçtirdi (karşıttı)".

Yukarıdaki örnekler de gösteriyor ki Türkler henüz daha Anadolu'ya gelmeden önce bile, bez hakkında pek çok şeyler biliyorlardı.

BAZI ESKİ TÜRK PAMUKLULARI :

Burada, eski Türklerin tanıdıkları bütün kumaş çeşitlerini incelememize, elbetteki imkân yoktur. Bu sebeple, yalnızca elimizde bulunan bilgileri, kısa olarak sıralamağa çalışacağız:

1. "Çek":

Kaşgarlı Mahmud'un kitabında yer alan, bir "pamuklu dokuma" çeşididir. Ona göre, "Kumaş biçiminde bir pamuklu dokumadır. Bundan örtü yapılır. Yimek Türkleri de giyinirler" (3,155). Yimek veya Kimek Türkleri, Batı Sibirya'da otururlardı. Oğuzlar ile diğer Ortaasya Türklerine, çok uzak idiler. Bu sebeple kaynak, kumaşın özelliğini bile tarif edememektedir.

2. "Kolalı veya havlı kumaşlar":

Türklerde tanınmış bez cinslerinden idiler. Nitekim yine aynı kaynak, XI yüzyıl Ortaasya Türk-

lerinin "batladı-batlamak" fiillerini açıklarken şöyle diyordu: "Ol, bezni batladı", yani, "O bezi mayalı bir tortu ile tortuladı, bezi kolaladı", demektir (3,291). Batlamak sözünün nereden geldiğini bilmiyoruz. Böyle kolalı kumaşlar, bugün de yapılmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Uygurlar, bazı pamuk çeşitlerine, *batatu* diyorlardı. Bu pamuk veya pamuklu bez adının, *batlamak* işi ile bir ilgisi var mı idi? Bu konuda da kesin olarak konuşamayacağız.

3. "Kemek":

Bu da bir Kıpçak kumaşdır. Aynı kaynak bunun için de, şöyle diyordu: "Çubuklu ve nakışlı bir kumaştır. Bundan bürgü de yapılır. Kıpçaklar ise yağmurluk yaparlar" (1,392). Bilindiği üzere bu bölgeler, iklim bakımından çok serttir. Bu sebeple kumaşların, ince ve pamuktan yapılmış olmaları da şüphelidir. Anlaşıldığına göre Kıpçak Türkleri bu kumaşı yapıp, güneydeki Türklere satıyorlardı. Bu kumaşın adının, *Kimek* Türkleri ile ilgili olması muhtemeldir.

4. "Kıtıklık":

Uygur kültür çevresinde adı geçen, bir örtü cinsidir. "Kıtıklık örtü, kıtıksız örtü" adları ile iki yerde geçmektedir. Bilindiği üzere eski Türkler, "örtü" için, *örtgü* derlerdi. Bu, Türkologlar tarafından geniş olarak "pamuklu kumaş" diye açıklanmıştır. Böyle bir "Pamuklu, pamuksuz örtü" ayırması, bize biraz garip gelmektedir. Gerçi A n a-

dolu'da da işlenmemiş, "kaba pamuk veya yüne", *kıtık* denir. *Minder kitiği*, *kireç kitiği*, gibi. Fakat bu örnek de, yukarıdaki U y g u r deyişini aydınlatmağa yeterli değildir. Bizce bunu, "*kıyılı ve kıyısız örtü*", yani, "kenarları işlenmiş veya işlenmemiş" diye açıklama, en doğru yol olsa gerektir.

5. "Köpen":

Köpen ve *köpene*, Anadolu köylerinde, "deve çulu" mânâsına söylenir. "Uzun tüylü halı, âdi dokunmuş kumaş, kaba kumaş, paçavra ve eski bez, minder ve küçük yorgan" için de Anadolu'da, *köpen* veya, *köpene* adı verilir. Kaşgarlı Mahmud'un derlemelerine göre XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri de, "şilte ve minder" için, *köpsün*; Oğuzlar ise, "eğerin ön ve arka yastıkları" için, *köpçük* derlerdi. Bundan da anlaşılıyor ki, çok kaba dokunmuş kalın ve çul gibi kumaşlara Türkler, *köpen* diyorlardı. Pamuk ziraatından habersiz olan Moğollar ise, pamuk veya pamuklu kumaşlara, *köpen* veya *köpün* adı veriyorlardı. *Senglâh* sözlüğüne göre ise, Çağatay Türk kültür çevresinde pamuğa, *göbenek* deniyordu (S.320). Clauson'a göre bu söz, Türklere Moğollardan girmişti. Pamuk kültürü olmayan Moğollardan Türklere böyle bir söz nasıl girmiş olabilirdi? Bizce bu sözün köklerini, Anadolu'da da çok söylenen, *göben*, *köpen* ile *göbelek* gibi, göbekli ve mantarlı bitkilerde aramak, en doğru yol olsa gerektir.

YABANCI KÜLTÜRLERDEN GELEN BAZI PAMUKLULAR :

1). *Kutnu kumâş*: Dünkü ve bugünkü Anadolu'da da söylenen bir deyiştir. Bu söz arapça pamuk mânâsına gelen, *kutn* sözünden gelmektedir. Avrupa dillerindeki *cotton* da, bu köke dayanır.

2). Farsların *pahta* sözü, Anadolu'da pek yayılmamıştır. Fakat Çağatay ve Özbek gibi Türk kültür çevrelerinde İran tesirleri, eski Türk geleneklerini biraz daha geriye doğru itmiştir.

3). "*Aklık*": Bezin diğer bir özelliği de aklıktır. Bu sebeple Altay Türkleri beyaz beze, *ak-pös* diyorlardı. Çağatay ve Doğu Türkleri ise, *hass* sözünden türkçeleştirme yolu ile "beyaz bez" için, *ak-kasa* demişlerdir. Kırgız Türklerinin akbez için, niçin *ak-kırt* dediklerini ise pek anlıyamıyoruz. Aynı Türkler buna, bazan da *ak-raht* diyorlardı. Bunlara, *ak-sın* sözünü de katabiliriz. Radlof, bu sözlerin köklerini açıklamadan sözlüğüne almıştır.

4). Yine Kırgız Türkleri uzun lifli pamuklardan yapılmış pamuklu dokumalara, *bulavlı* adını vermişlerdir. Bu söz, Kalmuklar gibi Moğolların Batı kesimlerinde de görülmektedir. Ramstedt, "Kalmuk sözlüğü" adlı kitabında, bu sözün Tibetçeden geldiğini söylemektedir. Fakat Tibet'te, bir pamuk kültürü yoktu. Konuyu, daha fazla uzatmak istemiyoruz. Görülüyor ki bu sahada da, Türk kültürünün birçok meseleleri vardır.

PAMUKLU KUMAŞLARIN DOKUNMASI :

Pamuklu kumaşlar için, ayrı bir dokuma tekniği yoktur. Yalnız araştırırken eski Türk kaynaklarında, pamuklu bezlerin dokunması ile ilgili, bazı sözler bulduk. Bu bilgileri de burada, kısa olarak okuyucularımıza sunmağı, faydalı gördük:

1. "Bez dokundu, bez dokuttu":

XI. yüzyıl Türklerinde, "*böz tokuldu*" veya "*Ol, böz tokitti*" gibi sözler ile karşılanıyordu. Bu bilgileri, Kaşgarlı Mahmud'un kitabından aldık (2,129,308). Aynı kaynakta, "*böz tokıdı*" gibi deyişleri de, görüyoruz.

2. Erkek dokumacı:

Yine yukarıda adı geçen kaynakta, bu da söz konusu ediliyordu. Eski Türklerde dokumacılık, aslında bir "*ev zenaatı*" idi. Bu sebeple bütün aile, -keçe yapımında olduğu gibi-, dokuma işlerinde de, hep birlikte çalışıyorlardı. Erkek dokumacı ise, bir meslek kolunun temsilcisi olabilirdi. Hatta Kaşgarlı Mahmud bir yerde, "*Er böz tokıdı*", diye bir örnek bile veriyordu (3,268).

3. "Bezi kolalamak veya kitrelemek":

Dokumacılığın işlerinden biri de, budur. Türklerin bu işe *batlamak* dediklerini yukarıda belirtmiştik. "*Ol bözni batladı*" gibi örnekler de, yine aynı kaynakta görülmektedir (3,291).

4. "Bezin arış ve arkacı":

Dokumacılık ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde durmuştuk. Pamuklu bez hakkında, Harezmişahlar Türk kültür çevresinde, Zamahşari tarafından verilen bir örneği, burada vermeden geçmiyeceğiz. Bu deyiş için o çağda Türkler, "*bözin arkak*" diyorlardı (S.124a).

PAMUKLU BEZ VE ELBİSELERİN ÇEŞİTLERİ :

Yukarıda, "çizgili, çubuklu ve ak bezlerden" söz açmıştık. Kitreli veya kolalı bezlerden de az önce bahsetmiş bulunuyoruz.

1. "Seyrek bez":

XI. yüzyıl Ortaasya Türklerinde, "*sedhrek böz*" adı ile anılıyordu.

2. "Kalın bez":

Tabii olarak bez çeşitleri arasında, "*kalın bez*" de vardı. Âdi ve kaba bezlerden ise, yukarıda söz açmıştık.. Fakat bunlar arasında, ayrı olarak yapılan, kalın bezler de vardı. *Garipnâme*'de şöyle deniliyordu:

"Ol yedi kat don nedir ayıdam sana,
"Bir katı pambuktur, anın görsen a!"

3. "Pamuk bezi" :

En iyisi, Türk kültür tarihi bakımından bir değer taşıyan bazı örnekleri ele alarak, eski Anadolu Türklerinin bu konuda ne düşündüklerini de göstermektir:

"...1). "Keten bezi gibi ve panbuk bezi gibi ve ibrişim ketenden ıssıdır ve panbuk sovuktur." 2). "Ak-bezden, panbuklu, astarlı, başına uracak bir takye." 3). "İlk yaz, panbuklu kaftan giymemek gerek". 4). "İmâme büyüklüğü ile kişi büyük olmaz, panbuğu ziyâde kabartmağ ile yük olmaz". (Atasözü). 5). "Tona kalın panbuk koyalar, ırte sovuğundan, öyle ıssısından sakınıbilmek için": (TS, 5,3178).

4. "Bezin eni":

Bezin cinslerini ayırma işinde en ve boy, bir ölçüdür. Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyıl Ortaasya Türklerinin sordukları şöyle bir soruyu da derlemişti: "Bu böznin eni neçe?". Yani, "Bu bezin eni ne kadardır?" Bir bezin eni, herçağda mühim bir ölçü olmuştur. Boyu ise, o kadar mühim görülmemiştir. Boyu kısa bez, ancak bir "parça bez" olabilirdi. Nitekim Harezmsahlar çağında parça bez için, "kesek böz" denmekte idi. Zamaşari'nin verdiği bu örnek, bugünkü Anadolu'da da söylenmektedir. Moğollar da, Türklerin tesirinde kalmış olarak parça beze, "kesek böz" diyorlardı (S. 217a).

5. "İyi ve kötü pamuk":

Dokuma işlerinde malzeme, bezlerin değerlerine de tesir ederdi. Harezmsahlar Türk kültür çevre-

sinde bile, "eski mamuk", yani eskimiş ve kalitesi kötüleşmiş pamuktan söz açılıyordu. Zamaşari'nin kitabına, sonradan yapılan ilâvelere göre, Moğollar da eski pamuğa "kuuçin kibiz" diyorlardı (S. 313). XV. yüzyılda Anadolu'da yazılmış türkçe kitaplarda ise, şöyle deniliyordu: "Panbuğu yaramaz kişiden aldın, seni aldadılar. Bu panbukçular iken, eyü adam olmazlar". Bu iki örnek de gösteriyor ki, pamuğun da iyisi ve kötüsü vardı. Bu örnek ise, Tarama sözlüğünden alınmıştır.

PAMUĞU ÇİĞİDİNDEN AYIRMA VE PAMUĞU ATMA :

1. "Pamuğu çığitleme":

XI. yüzyıl, yani Selçuk çağının başlarındaki Ortaasya Türkleri, pamuk bitkisinin olgunlaşıp çığitlenmesine, "kepez uruglandı", diyorlardı. Pamuğun atılarak eğrilebilmesi için, önceden pamuk çığitlerini ayıklamak gerekiyordu. Bunun için de yine bu çağ Türkleri, "ol kepez urugladı", yani, "O, pamuğunu çığitlerini ayıkladı", sözünü söylüyorlardı. Bu iş, "pamuğu temizleme" mânâsı ile de anlatılabiliyor ve bunun için de, "kepez arıgladı", deniyordu. Bilindiği üzere arıglamak veya arıklamak, "temizlemek" demektir. Bu bilgileri Kaşgarlı Mahmud'un kitabından alıyoruz. Tarama Sözlüğüne göre XV. yüzyıl Anadolu kitaplarında ise, "Banbuk çekirdeginden ayırtlaştı" gibi, sözler söyleniyordu. Daha fazla uzatmıyalım.

2. "Pamuğun kozası":

Eski Anadolu'da da pamuk kozası için, geniş olarak "*pambuk kazağı*" deniyordu. Hatta XIV. yüzyılda Anadolu Beyliklerinde yazılmış olan *İbn Baytar* tercümelerinde bile, "*Pambuk kozakları gibi üzerinde kozakları olur*", gibi sözler geçiyordu. Kır-gız ve Özbek Türklerinde ise, pamuk için doğrudan doğruya, *kösek* veya *koza* adları da veriliyordu. *Koza* demek, pamuk demektir.

3. "Pamuk atma ve hallaç":

Bunlar üzerinde, dokumacılık ve iplik ile ilgili bölümlerimizde durmuştuk. "*Pamuk atmak ve pamuk ditmek*", Anadolu'da çok eskiden beri söylenen deyişler idiler. Eski Mısır'daki Memlûk devletinde ise "hallaç" için, "*pambuk çalıcı*" derlerdi. Bunu da, İbn Mühenna sözlüğünden öğreniyoruz. "*Hallaç yayı*" için ise, Selçuk çağı başındaki Ortaasya Türklerinde *yeteng* dendiğini, yukarıdaki bö-kimlerimizde belirtmiştik.

PAMUKÇU, PAMUK TARLASI VE
PAMUK ANBARI :

1. "Bezci":

"Bezci", -bir meslek olarak-, Uygur anlasına ve senetlerinde de görülmektedir. Uygurlar, "bez yapan veya bez satan" kişiler için, *bözçi* diyorlardı. "*Bezci dükkânı veya evi*" deyişini de, Harezmşahlar Türk kültür çevresinde, "*bözçinin evi*"

şeklinde yazılmış olarak, Zamahşari'nin eserinde görüyoruz (S.124). Moğollar da bezci için, *bözçi* diyorlardı. Bu deyiş herhalde, diğer Türklerde de yaygın olmalı idi.

2. "Pamukçu, veya pamuk satıcısı":

Yine Harezmşahlar Türk kültür çevresine ait eserlerde görülmüyordu. Zamahşari'nin eserinde, "*mamuk satkıcı*" diye yazılmış bir söz bulabiliyoruz. Selçuk çağlarının başlarında, Ortaasya Türklerince söylenen ve Kaşgarlı Mahmud tarafından derlenmiş olan, "*kepezlikler*", diye bir söz daha vardır. Bu sözün mânâsı, "pamuğu olan kişi" demektir. Fakat bunun bir pamukçu olup olmadığından, herhangi bir söz açılmamaktadır (1,507).

3. "Pamukluk veya pamuk tarlası":

Pamuk tarlası, Selçuk çağının başlarındaki Ortaasya Türklerinde, *kebezlik* veya *kepezlik* adı ile anılıyordu. "*Kebezlik*", pamukların yetiştigi bir yer demek idi. "*Pamuk anbarı*" ise, yine Harezmşahlar Türk kültür çevresine ait Zamahşari'nin kitabında, *mamukluk* adı ile geçiyordu (S.81).

PAMUKLU BEZ ÖLÇÜLERİ VE BEZİ
BİÇME :

1. "Pamuk dengi veya balyası":

Uygur kültür çevresinde, çeşitli uzunluk ve yüz ölçüleri kullanılmıştır. Bu ölçülerin çoğu

da, Çinlilerden alınmıştır. Uygurlarda, "Denk" sözü de, bir ağırlık ölçüsü idi. Bunun içindir ki Uygur senetlerinde "On teng kepez", yani, "on denk pamuk" tan söz açılıyordu (USp, 2,6). Buradaki "on denk" sözü, bir ağırlık ölçüsü de olabilirdi. Ayrıca, bir "pamuk balyası" veya dengi de söz konusu edilebilirdi. Ancak bir gerçek varsa, *teng*, yani "denk" deyişinin, Uygurların bir ölçüsü olduğu idi.

2. "Karış veya arşın ile bez ölçme":

Karı, eski Türklerde "karış" demektir. Aynı zamanda karı sözü bez ölçülen bir arşının adı idi. Kaşgarlı Mahmud, bu deyişi şöyle açıklıyordu: "Karı, bez ölçülen arşın demektir. Karı, yani karış sözünden alınmıştır. Mânâsı bakımından arapçaya da uygun düşmüştür. Çünkü elin karışı ile bez ölçülen arşın, hem türkçe ve hem de arapçada, aynı sözler ile karşılanmıştır" (3,223). Yine aynı kaynağımız, bunun için başka bir örnek de vermektedir: "Ol bözig karşattı" demek, "O, bezi ölçtü", demektir. Kelime mânâsı ise, *karışlattı*, diye açıklanabilir (2,337).

Yine aynı kaynağımız, bu konuda bize bir atasözü bile vermektedir: "Erngenge elig karı bözüm tikemes" (1,117). Bu atasözü, dil ve mânâ bakımından, çok eski bir öz göstermektedir. Atasözünün mânâsı, ise "bekâr kişinin elbisesi, elli arşın bezden bile dikilemez", demektir. Fakat bu atasözü ile söylemek istenen şey ise, çok derin ve geniştir. Nitekim aynı kaynak, bu atasözünün açıklamasını da şöyle yapıyordu: "Bekâr kişiye, elli arşın bez bile elbise olamaz, demektir. Çünkü başkaları, bekârlara ne bir

öğün verirler ve ne de onların iyiliğini isterler. Bu söz, evlenmeyi salık vermek için söylenmiştir".

Uygurlarda da karı sözü, arşın mânâsına söyleniyordu. Eski Uygur anlaşma ve senetlerinde, "eki bağlık", yani "iki topluk bez" ve "uzun arşımlık bez", yani, "uzun karıta böz" den söz açılıyordu (USP, 13,2). Eski Türklerdeki ölçü sistemlerinin, çok daha derinlerine gidilebilir. Ancak bizim bunlar için, yeterli yerimiz yoktur.

Batı Türkleri arasında karı sözünü, "arşın" mânâsına olarak, yalnızca Mısır'daki Memlûk devletinde görüyoruz. Abu Hayyan, bizim karı sözümüzün yanında, türkçe karı sözünü de, yine arşın mânâsı ile yazıyordu.

3. Türk arşını:

Kaşgarlı Mahmud bu konuda şöyle diyor: "Çığ, bir Türk arşınıdır. Arap arşınının, üçte ikisi kadardır. Konar göçer Türkler, bununla bez ölçerler" (I, 128). Çığmak, aynı zamanda "çıkılamak, bohçayı dürmek ve bağlamak" da demektir. Bizim bugünkü çıkm sözümüz de, yine buradan geliyordu. Bez ve kumaş ölçülerinden biri de, "top ölçüsü" idi. Şimdi de öyledir. Aynı zamanda çığ, bir uzunluk ölçüsü idi. Nitekim, "Ol böz çığlattı" dendiği zaman bu sözden, "O Türk arşını ile bez ölçtirdi", mânâsı çıkarılıyordu. Bu örneği veren Kaşgarlı Mahmud, hemen, "Türk arşını öbür arşının üçte ikisi kadardır" diye, yeni bir açıklamada, daha bulunuyordu (2,345). Çığlamak,

yalnız ve yalnızca, "Türk arşını ile ölçmek" demek idi.

4. "Bir kuçak böz":

"Bir kuçak bez" deyişi de, eski Türklerde görülmüyor değildi. XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri, karış gibi kucağı da, kaba bir ölçü olarak kabul ediyorlardı.

XVIII.

BÖLÜM

TÜRKLERDE KENDİR VE KETEN ZİRAATI

1. KENDİR VE ORTAASYA:

Türkler keteni ve keneviri eskidenberi çok iyi tanıyorlardı. Türklerde keten ve kendir ile ilgili olarak söylenmiş sözler, Çinlilerden bile daha önce başlamıştı. Önyasya ile Çin'deki keten ve kenevir hakkındaki bilgiler üzerinde, B. L a u f e r 'in çok değerli bir araştırması vardır. *Sino-Iranica* adlı gerçekten çok değerli eserinde B. L a u f e r, bu konuda şöyle diyordu:

"...Kültür tarihi bakımından çok ilgi çekici bir nokta da şudur: Çinliler, kenevir liflerini kumaş yapmak için hiç bir zaman kullanmamışlardır. Keten ise, tarihin çok erken çağlarından beri kenevirin yerine geçerek, mühim bir rol oynamıştı. Bu da, Yakındoğu ve Akdeniz kültürleri ile Uzakdoğu kültürlerini, birbirinden ayıran temel bir nokta olmuştu. Kenevir Yakındoğu'da; keten ise Uzakdoğu'da, elbise için kullanılan, birer madde olmuşlardır. Ayrıca bu mesele ile ilgili olarak iki ayrı önemli tesir de vardı. İran kavimleri ile Indo-Aryan kültürlerinin

hepsi de, keten için tek ve müsterek bir deyişe sahip idiler. Çünkü, hem sanskritçe ve hem de Avesta'da keten karşılığı olarak, 'bangha' adı verilmişti. Eski Türk dilleri ve dolayısı ile Fin-Ugor kavimlerinde ise ketene, 'kendir' denmişti. Bundan dolayı da Avrupa, bu her iki tesir altında kalmıştı. Ketenin Avrupa'ya, İskitler tarafından götürülmüş olduğu üzerinde de önemle durulmuştur..." (S. 294).

Keten ve kenevir, eski Mısır'da da giyim maddesi olarak çok büyük bir değer taşıyordu. Fakat araştırmacılar, keten ve kenevir'in daha geç çağlarda Asya'dan gittiği görüşündedirler. Aslında dokuma işlerinde kullanılan keten ve kenevir Çin'e bile, Batı Türkistan'ın doğusundaki F e r g a n a bölgesinden gitmiştir. Çünkü daha önceleri Çin'de, keten ve kenevir'in yalnızca tohum ve yağından faydalanılıyordu. B. L a u f e r 'in, her zaman için geçerli olan bu görüşlerini böylece verdikten sonra, şimdi keten ve kenevir'in Türklerdeki değeri üzerinde durabiliriz.

2. KENDİR VE KETEN ÖRMEK :

"...Yün eğiriyor, kendir eğiriyor, bez örüyor, karış (?) dokuyor ve yine diğer ustalar da, kendi kendilerine, kendi san'at işlerini işliyorlar ve emek vererek, zahmet çekiyorlardı..."

Bu örneği, "Prens Kalyanamkara ve Papamkara" adlı Uygur hikâyesinden aldık. Açık olarak görülüyor ki Uygur Türklerinde, yün ile birlikte kendir de eğriliyordu. Çünkü bu her iki madde de, elbise dokumalarında kullanılıyordu. Bu çok değerli

bilginin, eski türkçesi ise şöyle idi: "...Yung engirer, kentir engirer, boz butatıp, karış tokuyur, takı yime adruk uzlar, kentü kentü uz işin işleyür, adruk adruk emgek emgenür..."

Bu vesikadaki yün ve kendir eğiren kişiler, ev kadınları değildi. Yün ve kendir eğirip, bunlardan bez dokuyanlar, meslek sahibi ustalardı. Yani eski türkçesi ile kendir eğiren, "uzlar" idiler. Hepsi de, "kendi sanat işlerini işliyor", yani eski türkçesi ile "kentü kentü uz işin işleyür", idiler. Bu bilgiler o kadar kesin ve açıktırlar ki, artık bizim ikinci bir açıklama yapmamıza, hiçbir sebep yoktur. Bu kadar eski bir çağa ait olan böyle eski bilgiler, kültür sahibi olan diğer kavimlerin, pek azında görülür.

3. TÜRKLERDE KENDİR VE KETEN:

1. Türklerde keten ve kendirin aynı deyişle anılması:

Diğer kültür kavimlerinde de keten ve kendir için, başlangıçta aynı deyişler kullanılmıştı. Bunu, yukarıda B. L a u f e r 'den aldığımız girişte de göstermiştik. Anlaşıldığına göre Türkler başlangıçta hem kendir ve hem de keten, -yani (Cannabis) ve (Linum) bitkileri için-, yalnızca kendir demişlerdi. Nitekim sanskritçede de, durum böyle idi. Çinliler bile keneviri ketenden ayırmak için, kenevire büyük keten (Ta-ma) demişlerdi. Bu konular, yukarıda adı geçen L a u f e r 'in çok değerli kitabında, derin olarak incelenmiştir (S.289). Bu sebeple, eski Türklerin de keten ve kenevirin her ikisini birden

"*kendir*" adı ile anmış olmaları, normal görülmelidir. Yalnız Uygur çağı gibi Türk kültürünün çok eski çağlarında değil; XIV. yüzyılda, yani Mısır'daki Memlûk devletinde bile, durum böyle idi. Örnek olarak Abu Hayyan, türkçe *kendir* sözünün karşısına, "*kinnab ve kettan*" karşılıklarını koymuştu (S. 85). *Kinnab* ve *keten* de, (*Cannabis*) ve (*Linum*) gibi, iki ayrı bitkiyi karşılayan, iki ayrı deyiş idiler.

2. "Kendir ve keten çeşitleri":

Eski Türkler de, bazı ayırmalar yapmışlardı. Rahmetli Rahmeti beyin tercüme ettiği eski Uygur tıbb kitaplarında bu ayırmaları, açık olarak görüyoruz. "*Yaban kendirinin çiçeği*", yani, "*keyik kentir kuası*", bazı hastalıklar için ilaç olarak öğüd veriliyordu (II, 1,122). Eski Türklerde bitkilerin "*yaban*" çeşitleri ve türleri, *keyik* sözü ile karşılanıyordu. Bundan da anlaşılıyor ki keten ve kendir ile birlikte, bunlara benzeyen diğer bitkiler veya yaban çeşitleri de, aynı ad ile anılmışlardı. Araplar da keten ile kinnabı birbirlerinden ayırmışlardı. Fakat tohumları ve yağları bakımından bu bitkileri, birbirlerine karıştırmışlardı. Çünkü bunların tohum ve yağları arasında, büyük bir ayrılık görmemişlerdi.

3. "Keten sözü Türklerde ilk defa ne zaman görüldü?":

Bu sorunun cevabı çok önemlidir. Çünkü eskiden Türkler keten ve keneviri hep birlikte ve yalnızca *kentir* sözü ile karşıyorlardı. *Keten* sözü ise, Arap-Fars kültür tesirlerinin, Türklerdeki ilk görün-

tüsü olarak sayılabilirdi. Uygurların andlaşma senetlerinde keten karşılığı olarak yazılmış, *kidin* sözünü de görüyoruz (USP, 283). Uygur yazısı ile yazılmış olan bu hukuk belgeleri arasında, çok geç çağlara ait olanları da vardı. Bu senetler arasında, Çingiz Han devleti ile ilgili bazı izleri bile içinde toplayanlar görülür. Fakat bu senetlerde geçen *keten* sözü, sonradan Türklerde yeniden kaybolur.

Yalnız eski Anadolu'da yazılmış olan türkçe tıbb kitaplarında ketene, *keten* denme yolu ile bu bitki, kendir veya kenevirden ayrılmıştı. Bu ayırma, Anadolu'ya ait bir gelişmedir.

4. Ketene Türkler tarafından, "ak, yumuşak veya ipek-kendir denmesi":

Eski Anadolu'da keten ve kendiri ayırma, erken çağlarda başlamıştı. Anadolu dışındaki Türkler ise, eski geleneği bırakmamışlar ve *keten* sözüne karşı gelmişlerdi. Örnek olarak Radlof sözlüğüne göre, Altaylardaki Teleüt Türkleri ketene, *yımşak kendir* demişlerdi. Kırgızlar *tork kendir*, yani "*ipek kendir*". Doğu Türkistan Türkleri ise, *ak-kendir* demek yolu ile, keten ile keneviri birbirinden ayırmışlardı. Ama bu Türklerin hepsi de keteni, yine eski Türklerin kendir sözü ile adlandırılmışlar ve keten dememişlerdi.

5. Anadolu Türklerinde "keten" ile ilgili gelişmeler:

Osmanlı Türkleri keten hakkında derin bir gelişme ve yeni bir atılma yapmışlardı. Redhouse'un da dediği gibi Türkler, Arapların *kettân* sözünü,

türkçeleştirerek *keten* yapmışlardı (S. 1524a). Fakat bu türkçeleştirme, yeni değildi. Anadolu Beylikleri çağında yazılmış olan *İbn Baytar* tercümelerinde bile Arapça *kettan* sözü, türkçe yazılışı ile ve yumuşak olarak, *keten* şeklinde yazılmıştı. Eski Uygur hukuk senetlerinde de, keten karşılığı olarak *kidin* veya *kedin* yazıldığına göre, Türklerin Anadolu'ya gelmeden önce de, bunu bildikleri söylenebilir.

"Az ola pambuk veli keten ona,

"Taşa ırmak, hem pınar dırvan sana".

XIV. yüzyıl sonlarında yazılmış olan bu şiirdeki *keten* sözünün yazılışına bakarak, bunu *kettan* okumak yanlıştır. Mühim olan halk dilidir. Nitekim yine Tarama Sözlüğünde verilen ve XIV. yüzyıla ait şöyle bir örnek daha vardır: "*Keten bezi gibi ve pambuk bezi gibi, ve ibrişim ketenden ıssıdır, ve pambuk so-vuktur*": (5,3175).

Uygurlarda *kidin*, *kedin* diye başlayan "keten", Kuzey Türklerinde, yani Kazan bölgesinde ise, *kiten*, *kedin* şeklinde gelişmiştir. Çünkü bu bölge, keten ziraatının bir çevresi idi. Sonradan Rus ketenleri de, Avrupa ve İslâm dünyasında meşhur olmuşlardı: (Der İslam, 1953,30). Fakat asıl gelişme Türkiye'de ve Osmanlı İmparatorluğunda olmuştur.

Çetene, Anadolu köylerinde kendir için söylenen, yaygın deyişlerden biridir. Bu Anadolu sözünü, Kazan Türklerinin yine kendir karşılığı olarak söylenen, *citin* sözü ile karşılaştırmak gereklidir. Ancak bunu, keten tohumu mânâsına söylenen, *çede-*

ne, *çetene* sözlerinden ayırmak gereklidir. Derleme sözlüğüne göre Anadolu'da kendire, "*ketene*" de deniyordu. Anadolu'daki *keter* sözü ise, Derleme sözlüğüne belki de yanlış olarak geçmiş olabilirdi.

Seyrik, yine Anadolu köylerinin keten için söyledikleri bir sözdür. Eski Çağatay Türk kültür çevresinde ise, keten veya keten tohumuna, *zıgır* denirdi. Bu söz, Özbek Türklerinde *zıgır* ve Doğu Türkistan'da ise *zegir*, *zegir* şeklinde söyleniyordu. Herhalde bu söz Türklere, Ortaasya'daki Fars ve Taciklerinden girmişti. Ama sözün Türklere ne zaman girmiş olduğu hakkında, burada bir şey söyleyemiyegiz. Derleme-Sözlüğüne göre Anadolu köylerinde de, "*keten tohumu*" için, "*seyrik*, *seğerek*, *siyele*, *siylek*, *siyrek*, *zarek*, *zeğerek* *zeylek*" gibi sözler söyleniyordu. Türkler bu deyişleri, Ortaasya'dan almış olarak Anadolu'ya gelmiş olmalı idiler. Çünkü yukarıdaki Ortaasya örnekleri, bunu göstermektedir.

4. KETEN VE KENDİR TOHUMU :

Lauffer'e dayanarak yukarıda da belirttiğimiz gibi, Çinliler keten ve kendiri, daha çok tohumları ve yağı için ekerlerdi. Bu sebeple Türklerin, keten tohumu yağı ile ilgili bilgileri, çok erken çağlarda öğrenmiş olmaları gereklidir.

"*Yitim*", herhalde Türklerin keten tohumu için kullandıkları en eski sözlerden biri idi. Kaşgarlı Mahmud, bu söz için şöyle bir açıklamada bulunuyordu: "*Yitim, susam tanesi gibidir. Fakat kırmızı olur. Yağı kandilde kullanılır*" (3,24). Çinliler de, susam

tanesi ile Keten veya kendir tohumunu, birbirine karıştırmışlardı. Bu sebeple B. Laufer bile, ünlü *Sino-Iranica* adlı eserinde bu bitkiler için, "*Sesame and flax*" diye, birleşik bir başlık koymak zorunda kalmıştı. Yukarıda görüldüğü gibi Kaşgarlı Mahmud da, aynı güçlükler ile karşı karşıya kalmıştı. Kuzeybatı Sibirya'daki Tobol Türkleri, kendire *yitin*, kendir tohumuna ise, *yitin ırlıgu* diyorlardı. Radlof, sözlüğünde bu sözün, *yetin* şeklinde söylendiğini de yazıyordu. Fakat nedense bu bölümde, herhangi bir örnek vermiyordu. Bu söz, Anadolu ve Kazan'daki *citi* ve *çitine* sözleri ile karşılaştırılmalıdır. Anadolu'daki Türkler, keten tohumuna *genegerçek* de derler. Bu yanlıştır. Genegerçek, (*Ricinus communis*) dir.

Uygurlarda, "*Çin tesiri*", *Kum* veya *kuma* sözlerinde görülür. Çünkü çince *Hu-ma*, keten demektir. Uygurlar da keten tohumu yağına "*İsma*" demişlerdi. Keten tohumuna ise türkçe olarak, *kendir uruğu* derlerdi. Bunlar, teknik sözlerdi.

5. KENDİR VE KENEVİR :

"Uygurlarda *kendir ziraatı*":

(*Cannabis sativa*), yani kendir veya kenevir, Ortaasya'nın yerli bitkilerinden biri idi. Bunlar Uygurların tıp kitaplarında, *kentir* adı ile çok geçerlerdi. Uygurlar "*Yaban kendiri*", yani "*keyik kentir*" diye ikinci bir kendir çeşidinden de, söz açarlardı. Fakat nedense Kaşgarlı Mahmud'un kitabında, "*kendir* sözü hiç geçmemektedir. Anlaşıldığına göre

"*kendir ekme kültürü*", Uygurlar ile başlamış olmasına rağmen, Doğu Türkleri arasında yavaş yavaş unutulmuş veya azalmağa başlamıştı.

"Batı Türklerinde *kendir*":

Batı Türkleri ise, kendir kültürünü geliştirmişlerdi. Eski Anadolu'da olduğu gibi *kendir* sözü, Mısır'daki Memlûk Türklerinde de çok yaygın olarak söylenmişti. Bu bitkinin adını, bu iki kültür çevresine ait hemen hemen bütün kaynaklarda görebiliyoruz. Kendir, Kıpçak Türk kültürü çevresinin tesirleri ile, Kuzey Türkleri arasında da yayılmıştı. Ortaavrupa'daki Kuman Türkleri de bu tesirin altına girmişlerdi. Çuvaş Türkleri gibi Türklerin en uzak kesimleri bile, kendire artık *kander* demişlerdi. Moğolların Batı kesimlerinden Kalmuklar da, Türklerin kültür baskıları ile türkçe kendir sözünü, *kinçir* şeklinde söylemeğe başlamışlardı. Hatta Moğolca *kındırış* sözünün bile, türkçeden gitmiş olmasına, kesin bir göz ile bakılabilir. Ancak Türkler tarafından kendir ile ketenin, yani (*Linum*) ile (*Cannabis*)'in, sık sık karıştırılmış olduğunu da unutmamak gereklidir. Çünkü Altay Türkleri "keten" için de, *ak-kendir* diyorlardı.

"Kaşgarlı Mahmud'a göre *kendir*":

Yukarıdaki girişten de açık olarak anlaşılıyor ki "*Türklerde kendir kültürü*", deyişler bakımından tam bir birlik gösteriyordu. Fakat Kaşgarlı Mahmud'un kitabında, *kendir* sözünün niçin bulunmadığını da, burada açıklayamıyoruz. Mahmud kitabında,

"aba-başı" adı verilen, bir bitkiden de söz açmaktadır. Aba sözü, yine kendi kitabına göre, "ay" demektir. Yani bitkinin adı, "ay-başı (?)" şeklinde açıklanabilirdi. Arapça karşılık olarak da *tennûm* sözünü koymuştu: (1,86). Bu arapça söz, "kendir", yani (*Cannabis sativa*) demektir. Bu açık karşılığa rağmen Kaşgarlı Mahmud, "dağlarda yetişen, dağlıların yedikleri, hıyara benzer dikenli bir ottur", gibi kendir ile uyuşmayan bir açıklamada da bulunuyordu.

Bu küçük örneğimiz bile bize göstermektedir ki, Türk kültür tarihinin incelenmesi, çok güç bir iştir. Her alanda, karşımıza türlü güçlükler çıkmaktadır.

1. "Kendir sapsarı"

Çoğu zaman, yakacak olarak da kullanılırdı. Yine Kaşgari'de *çopik* veya *şöbeg* sözleri, çörcöp manasında açıklanmakta idi: (1,390). Fakat Brockelmann haklı olarak bunun, "kenevir sapsarı" olması gerektiği üzerinde durmaktadır.

2. "Kinnab":

Anadolu'da oldukça geç çağlarda görülmeğe başlamıştır. *İbn Baytar* tercümesi gibi eski türkçe tıbbi kitaplarında Arapların *kinnab* sözü, yalnızca türkçe *kendir* ile karşılanmıştır. Nitekim Asım Efendi de Kamus'unda, *kinnab* için şöyle diyordu: "Ketenin bir çeşidinin adıdır ki, türkçede *kendir* veya *kenevir* dedikleridir. *Kabuğundan ip ve urgan büklülür. Kinnab dediğimiz ince sicim, adını bundan almıştır*" (1,449). Yine aynı büyük Türk âlimi, Bürhan'ında ise şöyle diyordu: "...Türkçede bitkisine *kendir* ve tohumuna

da, "*kendir tohumu*", derler. Ondan, ipler ve urganlar yaparlar. *İncesine türkçede bile kinnab derler*" (S. 460).

Görülüyor ki Türkler Anadolu'ya geldikten sonra bile, eski geleneklerinden vazgeçmemişler ve yine de, kendir bitkisine *kendir* demişlerdi. Kendir- den yapılan ipe ise *kinnab* adını vermişlerdi. Halbuki *kinnab* Arap kültüründe, kendir bitkisinin öz adı idi.

Kendir ile ketenin adlandırma bakımından, Türkler tarafından birbirine karıştırıldıklarının, yukarıda da belirtmiştik. Bu sebeple, Mısır'daki Memlûk devletinde, kendir karşılığı olarak söylenen *kam* sözü ile, Çağatay Türk kültür çevresindeki *tork* veya *torka* gibi deyişleri, ayrıca "k e t e n" bölümümüzde inceleyeceğiz. Aynı karıştırma, Anadolu köylerinde de görülmektedir. Bu sebeple *çetine* ve *yitim* gibi sözler için de, yine keten ile ilgili bölümümüze bakılmalıdır.

3. "Kendir çeşitleri":

Kendirin anayurdu, Ortaasya ile Horasan'dır. Bunun üzerinde, hiçbir kimsenin şüphesi yoktur. Ancak kendirin de, türlü "yaban" çeşitleri vardı. Kendir denince bizim hatırimıza, yalnızca (*Cannabis sativa*) gelir. Zaten bu deyiş de Avrupa'ya, Arapların *kinnab* sözünden geçmiştir. Fakat Ortaasya'daki Kır-

gız Türkleri, (*Vincetoxicum Sibiricum*) adlı lifli bitkiye de, *kendir* adı vermişlerdir. Kırgız sözlüğü içinde bu bitki hakkında, bazı değerli bilgiler de bulmaktayız (S. 437). J u k o v s k i y, "Anadolu'da ziraat" adlı gerçekten çok değerli olan bir eserinde, Anadolu'da altı çeşit kendir bulmuştur (S. 511). Agro-botanik bakımından yapılan bu sınıflamalar, tabii olarak bizi, pek fazla, ilgilendirmemektedir. *Hind kendiri* (*Jiit*) hakkında ise az sonra duracağız.

4. "Kendir yağı" (*Cannabis sativae oleum*):

"Kendir veya kenevir yağı", eski Türk tıp kitaplarında "*kendir yağı*" adı ile anılırdı. Turgut Yazıcıoğlu, "Türkiye'nin nebatî yağ zenginliği" adlı kitabında, Anadolu Türklerinin kendir yağını nasıl çıkardıkları hakkında, geniş bilgi vermiştir (S. 71). Ortaasya'da kendir tohumunun kullanış yerleri hakkında ise, R a d l o f, Sibiry'a'dan adlı eserinde, bazı bilgiler vermiştir (I, 37).

5. "Kendir tohumu" (*C. sativae semen*):

Harezmsahlılar Türk kültür çevresinde, "kendir tohumu" için, "*kendir uruğı*" deniyordu. Bu bilgiyi Zamahşari'nin eserinde bulabiliyoruz (S. 216). Bilindiği üzere kendir tohumundan yağ ve esrar çıkarılırdı. "*Kendir yaprağı*", yani, (*C. sativae folia*)

'nın da şimdi olduğu gibi eskiden de, dünya ticaretinde değerli bir yeri vardı. Asım Efendi Kamus'unda, "*Türkler yaprağına gonça derler*", diyordu (I, 783). "*Kendir tarlası*" için ise Çağatay Türk kültür çevresinde, yalnızca "*kendirlik*" denip ve geçiliyordu. Yalnız Şeyh Süleyman Efendi, bu bilgiyi nereden aldığını söylememektedir (S. 225). Konuyu daha fazla uzatmayacağız. Çünkü bu konulara, belki de keten ile ilgili bölümümüzde, yeniden dönmüş olacağız.

6. HİND KENDİRİ :

(*Cannabis indica*) adı ile anılan bu kendir veya kenevir çeşidinin anayurdu Hindistan'dır. V. H e h n'e göre bu bitki, oldukça eski çağlardan beri, Ortaasya'da ekilmekte idi. Hatta İskitler, bu kendir çeşidinin tohumlarını, keyif verici bir madde olarak kullanıyorlardı (S. 190).

Türk kaynakları bu bitkiye çoğu zaman, "*ban otu*" derler. Arap-Fars kültüründe ise bu, *hâşîş* ve *esrar* adı ile anılırdı. Farsların *beng* sözü ise, sanskritçe *bhangâ* deyiminden gelmiştir. Laufer, *Sino-Iranica* adlı eserinde, bunun üzerinde geniş olarak durmuştur (S. 582). Fakat şunu da önemle belirtmek gereklidir: Eskiden, (*Cannabis indica*) yerine çoğu zaman (*Hyoscamus niger*) adlı bir bitki kullanılır ve

bu bitkinin tohumlarından esrar çıkarılırdı. Bu sebeple, *ban otu* veya *beng* gibi sözler, daha çok bu ikinci bitki için söylenmişti. Çünkü "Hind kendiri", Orta-doğu iklimi ile pek fazla uyuşamıyordu. Jukovskiy'e göre Bursa bölgesinde bile, bu bitkinin boyu pek büyümüyor ve küçük kalıyordu (S. 511).

XIX.

B Ö L Ü M

TÜRKLERDE İPEK VE İPEKLİ
KUMAŞLAR

İPEK BÖCEKÇİLİĞİ

1. İPEK :

Ipek sözü eski Türk kaynaklarında, görülmemektedir. Fakat aşağıda vereceğimiz bilgiler ise, bu sözün Türklerde söylenmiş olduğunu, göstermektedirler. Eski Türklerde *i p e k* ile ilgili o kadar çok deyiş vardır ki, ipek sözü bunlar arasında âdeta kaybolmuştur. Ancak Batı Türkleri arasında ipek sözü, birdenbire geniş bir ad ve deyiş olarak, kaynaklarda sık sık görülmeğe başlar. Türkmenler ipeğe, *ipek* derlerdi. Eski Mısır'daki Memlûk devleti ile Kıpçak Türk kültür çevresinde ise, ipek karşılığı olarak, "*y i p e k*" deniliyordu. Bu değerli bilgiyi bize, ancak Abu Hayyan veriyordu. Ortaasya Türklerinde ise bu söz artık "*Cipek*" olmuştu. Tabii olarak, Türk dilinin ses kaide ve kuruluşlarına göre. Bu deyiş Anadolu yolu ile Avrupa'ya da geçerek, orada da yayılmıştı. Avrupa kültürleri daha çok, *Sericum*, yani "Ç i n" ile ilgili söz ve bilgiler ile ipek terminolojilerini kurmuşlardı. Bu mesele B. Laufer

tarafından, “*Sino-Iranica*” adlı ünlü eserde, derin olarak ele alınmıştır (S. 539). Aşağıda Türklerdeki ipek ile ilgili deyişler üzerinde geniş olarak duracağımızdan, şimdilik konuyu, bu kadarcıkla kapıyacağız.

2. İPEK BÖCEĞİ :

Eski Türkler ipek böceği gibi küçük böceklerle, *kurt* ve *sirke* derlerdi. Türkler arasında yalnızca Oğuzlar, -bildiğimiz vahşi hayyana-, yani bōri veya kurda, *kurt* diyorlardı. Fakat Anadolu, bütün Türklerin anlayışları ile deyişlerini, kendisinde toplamıştı. Anadolu’da, bu her iki anlayışı da görebiliyoruz.

1. “Ağ kurdu”:

İpek böceği olarak, eski Osmanlı kitaplarında, çok görülen bir sözdür. Aşağıda da çok geniş olarak belirteceğimiz gibi, eski Türkler ile Anadolu’da “ağ” sözü, “ipek ve ipekli kumaş” karşılığı olarak söyleniyordu. İpek böceğinin, “bir ağ örmeşi” bakımından, Osmanlı kitaplarında görülen “ağ kurdu” sözü, belki bir benzeştirme de olabilirdi. Fakat eski türkçe “ağ” ile ağ sözü arasında, hiçbir ilgi yoktur.

2. “Gügül veya gügül kurdu”:

Yalnızca Osmanlı kitaplarında değil; Anadolu köylerinde de çok yaygın olarak söyleniyordu. Örnek olarak, Beylikler çağında yazılmış *Ibn Baytar* tercümelerinde de ipek böceği için, “gügül kurdu” deniyordu. Bu söz Anadolu köylerinde, *güül*, *güvül*

şekline de girmiştir. Osmanlıların yakınçağlarında ise, ipek böceğine artık, *ipek kurdu* denmeğe başlanmıştı.

Görülüyor ki Anadolu eski Türk karakterini, diğer Türklerle göre daha çok saklamıştı. Çünkü Çağatay Türk kültür çevresi de dahil, diğer Türk kültür çevrelerinin hepsi, artık farsçadan alınmış olan “*pile kurtı*” demeğe başlamışlardı.

Bu kitabımızda sık sık adı geçen B. la ufer, “*Sino-Iranica*” adlı değerli eserinde, Moğolların *sir-gek* sözlerine büyük bir önem vermekte ve bundan, bazı değerli sonuçlar çıkarmak istemekte idi. Aslında Laufer’in, Türklerin *sirke* ve *kurt* sözlerinden haberi bile yoktu. Bu sebeple bu moğolca söz, ona çok ilgi çekici ve değerli gelmişti.

3. İPEK KOZASI :

Türkler ipek kozası için yaygın olarak *askı* derlerdi. Eski Anadolu kitaplarında ipek kozasına, zaman zaman “*gügül kozası*” dendiği de görülüyordu. Bununla beraber Anadolu köylerinde görülen ve ipek kozası karşılığı olarak söylenen, “*çilpek*, *kozalak*, *mengen*, *sıdak*, *tütme*” gibi sözler üzerinde de, ayrıca durulmalıdır.

Anadolu köylerindeki ipek böcekçiliği ile ilgili sözlerin çoğu türkçedir. “*Aladı*, *küçük aladı*, *büyük aladı*, *askı*, *askıya çıkma*, *karınca uykusu*”, gibi...

İPEKLİ KUMAŞLAR

1. ÇİN'İN, "AĞISI YIMŞAK", İMİŞ :

Söze ilk önce, Göktürk yazıtlarının bu ünlü ve çok derin sözü ile başlayalım. Bilge Kağan ile Kültegin, Çin'in Türk milletini nasıl kandırdıklarını anlatırken "(Çin'in) sözü tatlı ve ağısı yumuşak", diyorlardı. Bu güzel sözün eski türkçesi ise şöyledir: (Sabı süçig, ağısı yımşak ermiş). Otuz yıldanberi Göktürk yazıtlarını okutmuş bir hoca olarak, bu söze gelince biraz duralarım. Sözü, "Çin'in hediyesi, çekici imiş", diye türkçeye çeviririz. Belki de en iyi açıklama budur. Ama yeterli değildir. "Ağ", eski türkçede, değerli birşey ve hazine demektir. Fakat bu sözün kökleri nereden geliyordu? Bunu bilemiyoruz. Veyahut da konuyu zorlamak istemiyoruz.

Osmanlı kitaplarında, daha doğrusu XIV. yüzyılda Anadolu'da yazılmış olan türkçe kitaplarda ağ sözü, "ipekli kumaş" karşılığı olarak kullanılmıştır. Bununla ilgili olarak, iki örnek verelim:

1. "Bağısladı altın, kızıl ve ağı,
"Sanasın yerinde komadı dağı",
2. "Çün ulaldı oğul evermek gerek,
"Ağ, atlas, at, katır vermek gerek".

Göktürkler ile diğer eski Türklere, bu eski Anadolu örneklerinden sonra, şimdi daha rahat olarak dönebiliriz. Eski Türklerde ağ sözü, hem "para" ve hem de "ipekli kumaş" mânâsında söyle-

niyordu. Kültegin yazıtında, "bir tümen ağ, al-bir kumaş topu" diye bir görüş ileri sürersek, bu para gibi görünmektedir. Ancak eski çağlarda "para" ne demek idi? Bunu da ayrıca bilip ve incelememiz gereklidir. Eğer biz bunun, "para yerine geçen ipekli bir kumaş topu" diye bir görüş ileri sürerek, bu görüşümüz pek yanlış olmayacaktır. Nitekim Kutadgu Bilig'de de, "Kazine uzasa kümüş, hem ağ", yani, "(Hakanın) hazinesi kümüş ve ipekli kumaşlar ile dolsa", deniyordu (1926). Görülüyor ki ipekli kumaşlar, gümüş gibi değerli madenler ile birlikte söyleniyordu.

Selçuk ve Karahanlı gibi, Türklerin büyük kültür devletlerinde para anlayışı; biraz daha değişmişti. Bu sebeple ağ, artık bu devletlerde, para karşılığı olarak söylenmiyordu. XI. yüzyılda ki Ortaasya Türklerinin düşüncelerini bize aktaran Kaşgarlı Mahmud'a göre, "Ağ, ipekli kumaş demek idi. Ağıcı ise, ipekli kumaşları gözetten ve koruyan kişiler" için söyleniyordu. Görülüyor ki anlayışlar biraz değişmişti. Fakat kök, yine eski Türk kültürüne ve anlayışına dayanıyordu. Uygurlar da, "hazine-dâr" veya hazineye bakan büyük kişiler için, ağıcı diyorlardı. Kutadgu Bilig'de ise ağ sözü, bez ile birlikte geçiyordu:

"Fakirlere bez ve ipekli kumaş dağıttı" (C. 73,2).
= "Çıgayka üledi bu böz, hem ağ".

Burada da bez ile beraber geldiğine göre, Osmanlıların ağ deyişinin kökleri ile mânâsı, daha iyi açıklanmış oluyordu.

"Yeşil, gök, sarı, al ipekli elbiseler giyip" sözü, yine Kutadgu Bilig'de geçiyordu. Eski Uyğur kültürünün bu parlak Müslüman mirâsçıları, her sözün ve her düşüncenin, en güzelini ve doğrusunu söylüyorlardı. Bu sözün eski türkçesi ise şöyledir: "*yaşıl, kök, sarı, al ton kedip*" (C. 166,2).

İpekli kumaş, altın gümüş ve sürü gibi bir servet ve bir mal gibi idi. Eski Türk edebiyatında, bunun örnekleri de pek çoktur. Ama Kaşgarlı Mahmud'un derlediği şu şiir, kendi yüzyılından çok öncelere ait düşünceleri bile kendinde topluyordu. Çünkü bu şiir, gramer bakımından da çok eski bir karakter göstermekteydi:

"Sevinmegil, yund, ögür, adıgır anın,

"Altın, kümüş bulnaban, ağı tavar".

= "Sevinme, at, sürü ve aygır, senin diye!"

"Altın, gümüş, ipekli kumaş ve mal
buldum diye!"

Aslında bu şiirin tercümesini, Kaşgarlı Mahmud da çok kısa yapmıştır. Bunun için de kitabına, ayrıca şu açıklamayı koymuştur: "*At, aygır, tay, kısarak, altın, gümüş ipek kumaş buldum diye sevinme. Bunlardan kendin için hayırlı işler edin*" (2,153).

Batı Türkleri de, bu ağı sözünü devam ettirmiş ve yaşatmışlardı. Anadolu'da olduğu gibi, Mısır'daki Memlûk devletinde de ağı, "bir çeşit ipek" karşılığı olarak söyleniyordu. Bazan da ipekli bir elbise diye açıklanıyordu. Bu çağa ait sözlüklerde,

bu karşılıkları, kesin olarak görüyoruz. İslâmiyetin tesiri ile Türklere *atlas* sözü de girmişti. Bu sebeple, meselâ büyük Türk şairi R a b g u z i 'de, "*ağı ve atlas*" sözleri artık yanyana geçiyorlardı.

2. ALTINLI KUMAŞ :

Türkler, altın ile işlenmiş olan kumaşlar, yani *brokard* için, bir "*altın*" tanıtması koymağı unutuyorlardı. Örnek olarak eski Osmanlı kitaplarında, "*altınlu ağır bez*" veya "*benek altınlu câme*" gibi sözler, sık sık görülüyordu. Ortaasya Türkleri, Çin ipeklileri üzerinde görülen "ay şeklindeki süsler" için *ayçık* derlerdi. Eğer bu motifler altın ile işlenmiş iseler buna da, "*ayçığı altın*" derlerdi. Bu kumaşlardan çoğu zaman "*bayrak*" yapılırdı.

"Sırmalı kumaş", daha çok Anadolu Türk kültür çevresinde söylenirdi. Osmanlılardaki sırma ve sırma tekniği hakkında, pek çok şey biliyoruz. Bu sebeple bunun üzerinde durmayacağız. Bu sırmaların yaldızlısına altın sırma; beyazına da, gümüş sırma adı verilirdi. İpek teli üzerine yapılan sırmaya ise, *kılabdan* denirdi. Redhouse, Osmanlılarda *taka* ve *supahı taka* diye, bir brokard çeşidinin bulunduğunu da söyler. Çağatay Türk kültür çevresinde ise, Farsların *zerbeft* dedikleri işlemeli ipek kumaşına, *altın muğ* diyorlardı. "*Ağı*" da XI. yüzyıl Türklerinde, "*altın ve gümüşle süslenmiş ipekli kumaşlar*" için söylenen, geniş mânâlı bir söz idi. Kaşgarlı Mahmud bu konuda biraz bilgi vermektedir. Buna yeri geldikçe döneceğiz. Kumaşlar ve külâhları, "*altın pullarını ve*

kırımlarını yapıştırma" yolu ile yapılan süslemeleri ise, sırma işlerinden ayırmak gereklidir. "*Yapıştırma*" yolu ile yapılan altın süslemelere eski Türkler, *bürtele* veya *türtele* derlerdi.

3. ATLAS :

Atlas sözü Türklere, Arap ve Fars kültüründen girmiştir. Bize göre bu söz Türklere, epey geç çağlarda girmiş olmalıdır. Çünkü bu sözü eski Türk kaynaklarında göremiyoruz. *Atlas* sözü yalnızca *Yügneki*'nin, Uygur harfleri ile yazılmış eserinde görülür. Bu da, bir XIII. yüzyıl eseridir. Buna rağmen *atlas* deyişi, sonraki bütün Türk kavimlerinde çok yayılmış ve Türklerden Rusçaya bile geçmiştir. Bu konuda da, sözümüzü daha fazla uzatmayacağız.

4. BARÇIN :

İpekli kumaş olarak, "*barçın*" sözü, Türklerde çok yaygındır. Fakat *Barçın* sözü nedense Anadolu'da unutulmuştur. Yalnızca Anadolu'nun bazı yerlerinde, köy ve oba adı olarak kalmıştır. Ahmed Vefik Paşa bu Türkmen obalarının, nerelerde yaşadıklarını, kendi sözlüğünde belirtmiştir. Bazılarına göre *barçın* deyişi Türklere, latince *braca* sözünden gelmişti. Fakat herşeyden önce bu latince sözün, Ortaasya'nın en uzak köşelerinde oturan Türk kavimlerine, hangi yol ile gitmiş olduğunu açıklamak gereklidir. Türkler *ipekli kumaşların* çoğuna, "*Ay, çihansu, kenzi, hulung, lohtay*" gibi, çinceden alınmış adlar vermek-

te idiler. Bizce, *barçın* da, Çinceden alınmış bir söz olabilir.

Barçın, Kaşgarlı Mahmud'un kitabında çok anılmıştı. Fakat aynı çağda yazılmış olan Kutadgu Bilig'de, *barçın* sözü nedense yoktur. Ayrıca *Uygur* yazılarında da, bu sözü görmüyoruz. Bu da bize gösteriyor ki bu deyiş, *Doğu* Türkleri arasında pek fazla yayılmamıştı. Fakat Anadolu'ya yakın olan, XIV. yüzyılda Mısır'daki *Memlûk* devletinde, *barçın* deyişine çok rastlanıyordu. Nedense bu söz, *Memlûk* devleti ile yakın bağları olan eski Anadolu'da ise, görülüyordu. Türk kültürünün bu konudaki gelişmesini açıklamak oldukça zordur.

BARÇINLARIN ÇEŞİTLERİ

1. Eşüklük barçın:

Kaşgarlı Mahmud'a göre, "*Eşüklük-barçın, bürgü* yapılmak için hazırlanmış, bir *ipekli kumaş*", demektir. Eşüklük sözü kaf ile yazılınca ise, "*ipekli kumaş sahibi olan kişi*" mânâsına geliyormuş.

2. Yollu ve "yolak barçın":

Yine aynı kaynağımız, bu konuda şöyle diyor: "*Yolak-barçın, yol yol çizgileri bulunan, ipekli kumaş demektir. Üzerinde çizgileri bulunan her şey için de, böyle denirdi*". "*Yolak*" sözünün asıl mânâsı ise, "*çığır, cılgı ve kırlardaki küçük yollar*" demektir.

3. Yeşil yüzü barçm:

Biz tabii olarak burada kaynaklarda ne var ise, onları veriyoruz. Bunlara, kendimizden bir şey katmıyoruz. Yine aynı kaynağımız, bu konuda şöyle demektedir: "Yer, kumaşın veya argacın bir yüzü demektir. Kendisinde renklerden birisi olan arış ve argaç gibi şeyler ki, öbür renkleri de buna uyarlar. "Yeşil yerlig barçm", yeşil yüzü ipek kumaş demektir. Yeşillik bu kumaşta asıl olup, diğer renkleri az bulunur."

4. Döşeklik barçm:

Bilindiği üzere ipekli kumaşlar, yalnızca döşek yapmak için, ayrı olarak yapılmazlardı. Ancak Türklerin, ipekli kumaştan bile döşek yaptıklarını gösterebilmek için, bu başlığı açmış bulunuyoruz. Aynı kaynak, "Töşeklik-barçm, döşekle döşeğe benzer şeyler yapmak için, ayrılmış ipek kumaş", demektedir, diyordu: (1,509).

5. Barçm'm rengi ve solması:

Çin ipeklilerinin de renkleri solardı. Nitekim aynı kaynağımız bunun için, XI. yüzyıl Ortaasya Türklerinden kalma bir vesika vermektedir: "Barçm budugı onğdı: İpekli kumaşın rengi soldu", demek idi (1,175). Aynı şey için bazan da, "barçm onğuktı" derlerdi (1,216).

6. İpekli kumaş "ölçme":

İpekli kumaşlar nasıl ölçülürlerdi? "Ölçme" ile ilgili olarak, elimizde iki bilgi vardır: A). Kaş-

garlı Mahmud bu konuda, şöyle diyordu: "Kulaç, sö-
zümün aşı, kol-aç demektir. Bazan, bir kulaç barçm
denirdi ki, bu da 'bir kulaç ipekli kumaş' demektir."
B). İpekli kumaşlar, bazan da karış ile ölçülürdü.
Nitekim yine aynı kaynağımız, "ol barçm karışladı,
yani, "o ipek kumaşı karışladı demektir", diyordu
(3,335).

7. İpekli kumaşın "yaması":

Her kumaşın olduğu gibi, elbette ki ipekli elbi-
senin de bir yaması olurdu. XI. yüzyılda Kaşgarlı
Mahmud tarafından derlenmiş; fakat çok eski bir
Türközü gösteren, şu atasözünü de burada verme-
den geçemeyeceğiz:

"Barçm yamağı barçmka, karış yamağı karışka"
"İpeklinin yaması ipekliye, yünlinininki ise yünliye
uyar".

Uzatmıyalım. Görülüyor ki eski Türkler bu ko-
nulara, çok şey bilmekte idiler.

5. DEDE KORKUTTAKİ "ÇİKİNİ CÜBBE":

Dede Korkut kitabında, bir "çikini cübbe"
den söz edilmektedir. Eski Türkler, "ibrisim" için,
çikin derlerdi. Nitekim Kaşgarlı Mahmud, bu konuda
şöyle diyordu: "Çikin-yipi, ibrisim teli demektir. İpek
kumaşı kılaptanla, yani altın sarılı ibrisimle dikmek-
tir. Çikin çıkmadı, ipekli kumaş bu yol ile dikti, de-
mekti" (1,414). Aynı konuya, "oya ve işlemler" ile

İlgili bölümümüzde, yeniden döneceğiz. Aynı anlayış, daha sonraki Batı Türkleri arasında da devam etmiştir. Örnek olarak, Mısır'daki Memlûk devletinin değerli kaynaklarından biri olan Abu Hayyan'a göre, "*Çiyin, ipek ile yapılan nakış*", demek idi. Aynı anlayış, Ortaavrupa'daki Kumân Türklerinde de devam etmişti. Onlarda da *çine-mek* fiili, "*ipek ile bir kumaşı işlemek*" mânâsına kullanılıyordu. Bu duruma göre Dede Korkut kitabındaki *çigini* veya *çikini cübbe*, ipek ile işlenmiş bir cübbe mânâsına söylenmiş olsa gerek idi.

6. DİĞER ESKİ TÜRK İPEKLİLERİ:

1. "Çit":

Çit, A n a d o l u köylerinde "*baş örtüsü, yazma ve basma*", karşılığı olarak kullanılır. Osmanlı kaynaklarında da, "*çit bezi*" geçer. XI. yüzyıl Ortaasya Türklerinde, "*Çit, üzerinde alaca nakışlar bulunan Çin kumaşı*", karşılığı olarak söyleniyordu. Bu bilgiyi de bize, Kaşgarlı Mahmud vermektedir: (3,120). Bu sözün, çinceden gelip gelmediğini de kesin olarak bilmiyoruz. Ancak sonraki Türklerde, yani Çağatay, Doğu Türkistan ve Tarañcı Türklerinde, *çit* sözü, daha çok "*pamuklu kumaşlar*" için söylenmiştir. Altaylara, yani Kuzey Türklerine doğru gidildikçe de bu söz, *şit* halinde söylenmeğe başlanmıştır. Bu bölgelerde de *şit*, "*pamuk dokuma*" veya dokumaların sıklığını anlatmak için kullanılmıştır.

2. "Çuz":

Bu da türkçemize, Çince "*chiu-tse*" sözünden gelmiş, bir ipekli adıdır. Yine aynı kaynağa göre bu, "*yaldızlı ve kırmızı renkli bir Çin kumaşı*", idi. Bu çince söz de, türkçede uzun zaman unutulmamıştır. Kutadgu Bilig'de de "*ürüng ton*", yani "*beyaz elbiseler*" ile birlikte söylenmiştir (B. 343,8). Ayrıca Y ü g n e k i 'nin kitabında da, "*çuz atlas*" diye, a t a s sözü ile birlikte geçmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Türklerde, asıl ipekli kumaş karşılığı olarak, *agı* sözü kullanılıyordu. Bu sebeple eski Türk kaynaklarında kumaşın cinsini tanıtmak için "*agı çuz*" şeklinde bazı deyişler de görmüyoruz değiliz.

3. "Eşkirti, eşkürti":

Bu da ünlü bir Çin kumaşıdır. Fakat sözün aslı türkçedir. U y g u r yazılarından anlaşıldığına göre, "*parça kumaş*" mânâsına söylenmiş olması da muhtemel idi. Çünkü U y g u r yazılarında geçen, "*torku eşkirti bez*" sözünden, bunu anlıyoruz. Bu söz içindeki asıl ipekli adı, *torku* sözüdür. Kaşgarlı Mahmud'a göre ise, "*Eşkürti, ipekli ve nakışlı bir Çin kumaşı*", demek idi (1,145).

4. "Kemha":

Kavsız bir kadife olan kemha'nın, türkçemize ne zaman girdiği hakkında, fazla birşey söyleyemeyeceğiz. Ancak H a r e z m ş a h l a r Türk kültür çevresinde *kemha* sözünün söylendiğini, açık olarak biliyoruz. Örnek olarak Zamahşarî kitabında, "*yup-*

ka kemha", yani, "*yufka veya ince kemha*" sözünü kullanmakta idi (S. 257). Kemha, her zaman ipekten yapılmazdı. Dede Korkut kitabında da, "*ağır atlaslar ve frengi kemhalar*" dan, söz edilmekte idi. Artık bundan sonra, Türklerde kemhacılığın gelişmesi hakkındaki bilgimiz, daha da çoğalmağa başlar. Bilindiği gibi Harezmi göçmenlerinin Anadolu'nun kültür gelişmesinde derin rolleri olmuştu. *Kars* adlı Türk kumaşı hakkında Hamilton'un, değerli bir araştırması vardır.

5. "Kasa":

Bu çeşit ipekli Türk kumaşları, daha çok Mısır'daki Memlûk devletinde görülmektedir. Bugünkü Kırgız Türkleri de, bir çeşit elbise kumaşına, *kası* adı vermektedirler.

6. "Kaçaç":

XI. yüzyıl Ortaasya Türklerinde *kaçaç* sözü, "ipekli bir Çin kumaşının" adı olarak söyleniyordu. Aynı zamanda *kaçaç*, bir "*câriye adı*" idi. Eski Türkler câriyelere, bazan böyle kumaş adları da verirdi.

7. Kutay:

Kutay sözü, yalnızca Göktürk yazıtlarında görülmektedir. Sözü gelişine göre, bunun da bir Çin ipeklisi olması gerekmektedir. Göktürk yazıtlarında, "*Kırgaghy kutay, isigti kutay*" gibi, bazı ayrımlar da yapılır. Fakat bu deyişler, Göktürk yazıt-

larının henüz daha karanlık kalmış taraflarıdır. Bu sözlerin derin olarak açıklamalarına girmek için, yeterli yerimiz yoktur. Bu notları burada, yalnızca bir bilgi olarak sunuyoruz.

8. "Tavar", yani davar:

Eski Türklerde *tavar* sözü, yaygın olarak, "Mal" mânâsını karşılıyordu. Para ve hayvan gibi ipekli kumaşlar da, bir mal ve para karşılığı olarak kullanılıyorlardı. Bu, bilinen bir meseledir ve örnekleri de pek çoktur. Bunu daha fazla uzatmak istemiyoruz.

9. Torku:

Eski Türk kültüründe, "ipekli kumaş" karşılığı olarak en yaygın görülen deyiş, *torku* sözüdür. Fakat nedense bu söz, Batı Türkleri arasında, çok yayılmamıştır. Torku, Mısır'daki Memlûk devleti kaynaklarından yalnızca İbn Mühenna sözlüğünde görülür. Bu kaynağa da, epeyce Ortaasya söz ve tesirleri karışmıştır. Bilindiği üzere bu sözlüğün, bir de moğolca bölümü vardır. Biz, Anadolu'da *torku* sözünü bulamadık. Fakat bu söz, Moğol kavimlerinde geniş olarak yayılmıştır ve yaşamaktadır. Torku sözü, Türklerden Moğollara geçmiştir. Çünkü ipekli kumaş, aynı zamanda bir ticaret malıdır. Kaşgarlı Mahmud çağında Moğollar ise, Türklerin ticaret bölgelerine çok uzak idiler. Bu söz, Türk kavimlerinde o kadar yayılmıştır ki, bununla ata-

sözleri bile meydana gelmiştir. Nitekim aynı kaynak, bize şöyle bir örnek bile veriyordu:

“Tawgaç Hanın torkusu telim,
“Tenglenmedhip biçmaz!”

“Çin hakanının ipekli kumaşı çoktur,
“Fakat denklemeden, biçmez!”

Kaynağımız, bu çok eski Türk atasözü için, ayrıca şöyle bir açıklama da veriyordu: “Bu söz, gereksiz yere yapılan iş ve para israfını önlemek için söylenmiştir. Daha çok, tutumlu olması gereken kişiler için söylenir” (1,427). Atasözleri, çok eski düşünceler ile deyişlerdir. Ama onun yanında, “yınçke torku”, yani, “ince ipekli kumaş” mânâsına gelen, günlük sözler de söylenmiyor değildi (3,380). K u t a d - g u Bilig’de ise torku sözü, pek çok geçer. Hatta bu büyük Türk eseri bahardan söz açarken, “yüziüne yeşil ipek kumaş bağladı”, yani, “yaşıl torku badı” diyordu.

Eski Türk edebiyatı ile kültürü çok geniştir. Bu konu ile ilgili bütün örnekleri burada vermeğe, bu kitabımızın sayfeleri yeterli değildir.

7. TÜRKLERE GİRMİŞ OLAN BAZI ÇİNCE KUMAŞ ADLARI :

İ p e k, Çin’e ait bir şeydir. Fakat Çinlilere en yakın olan kavim de, Türkler idiler. Bu sebeple, Türklerin Çinliler ile yakın kültür alışverişleri olması, normal görülmelidir. Bunun için, diğer kavimlere göre, Türklerde ipek ile ilgili yerli türkçe sözler, da-

ha çoktur. Nitekim B. L a u f e r, ünlü “Sino-Iranica” adlı değerli eserinde, Türklerde görülen yerli Türk sözlerinin, çokluğu üzerinde durmuştu (S. 539). Fakat elinde yeterli bilgisi yoktu. Biz burada Türkçedeki çince kumaş adlarından da bir kaç örnek vererek, konuyu kapayalım:

1). Çihansı, çimahsı, çihşansı: Nakışlı bir çin ipeklisi (MK,I,489). 2). Çuz: Çince *chiu-tse* sözünden gelmiştir: “yaldızlı ve kırmızı renkli bir Çin kumaşı” idi (MK,I,325). 3). Kenzi: “kırmızı, sarı, yeşile çalan ve birçok renkleri içinde toplayan, bir Çin ipeklisi” (MK,1,422). 4). Kez: İpekli bir Çin kumaşı (1,327). 5). Xuling: “Çin’den getirilen ve birçok renkleri olan, bir kumaş” (3,371). 6). Lohtay: “Üzeri sarı benekli, kırmızı bir Çin ipeklisi” (3,240). 7). Mindetü (?): “İpek elbise” (1,491). 8). Şalaşu (?): “Bir Çin dokuması” (1,444). 9). Zünküm: (?) (1,485).

Bunlar bizim bulduğlarımız. Bütün sözler de, XI. yüzyıl Türklerinden kalmadır. Böyle zengin bir kumaş terminolojisi ile söz hazinesinin bugüne kadar gelmiş olması, Türklerin bu gibi ipekli kumaşlara ne kadar alışmış olduğunu gösterir. Tabii olarak bunların yanında *nak*, *naşiç* gibi, K u m a n Türklerinin sözlüklerinde bulunan bazı deyişler de vardır. Bunları, artık konu dışı bırakıyoruz.

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ V

I. KONU İNDEKSİ

AĞIRSAK: Altayların kuzeyinden Anadolu'ya kadar yayılmış, Türk dokumacılığı ile ilgili teknik bir sözdür. Bk. *Ağırçak, ağırsak, ağırşak*, 141-3.

ALTIN, ALTUN: -"altunlu ağır bez", "benek altunlu câme", 395. "Altun tügme (düğme)"; A. "altun kur-kusak (kemer)", 60, 74.

ARŞIN: (Türklerde kumaş ölçüleri): Bk. *Çığ, karı, uzun karı, karış, kulaç, kuçak (kucak)*, 373, 399. (Ayrıca bk. Kumaş ve ipekli kumaş). -Böz çığlattı = (Bezi arşınladı), 373. -Elli karı böz = (Elli arşın bez), 372. -İpekli kumaşı kulaçlama: "Bir kulaç barçın", ayrıca bk. *Karşat, uzun karıta, çığlat-, karıta*, 372-3.

ARİŞ: 1). Kumaşın dokumasında. 2). Renklendirmesinde a., bk. *Argag*, 157.

ÂSÂ: Hakan, bey, derviş ve Buda'nın âsası, 20, 22. -Çin â. sı, 32.

AYNA: Bk. *Gözü, gözüngü, közü, közüngü*, 323-5. -Cam-a. = "sırıçga" -Süzüg arıg közüngü, 322. -Çin a. sı. = (Çini közü); -İki yüzlüg közüngü, 322-3. -A. kılıfı, a. yı açma, 324. -A. ve parlaklık, 325. -A. ya pas düşmesi, bk. *Kög*; -pulad, çelik a.; -pirinç a., 323.

AYAK ve AYAKKABI: -Yahn a., 17, 132. -Sivri burunlu a., 128. -A. nın koncu, 114. 116. -Koncu yüksek a., 128. -Kısa ve uzun konçlı a., 115. -Keçe -a. bk. *Oyma*, 113. -A. dikme, bk. *Tik-*, 75. -Ayakkabılık deri, bk. *Etüklüg sağır*, 167. Ayrıca bk. *Edik, edük, etük*, 8, 115. -İzlik, 167. -Kalçm = Harçm (f.), 115-6. -Başmak, çarık, çedik, çizme,

21-2, 116. -Mes, 32. -Postal, 21, 27, 35, 49, 68. -Terlik, 21, 32. -ÖKÇE: Bk. Oltan, ortan, ultang, 116.

TERLİK: 21, 128, 132-6.

BAS ÖRTÜSÜ: (Bk. Yaşmak, tülbend, bürüncek, sor-guç). Ayrıca bk. Ağ, ağıncı, ak-bez, 192. Bağlamlıca, boğ-du, 194. Bürüncek, bürüncük, bürünçük, 18, 190, 400. Çal-ma, çatki, kaşbastı, 194. -Baş çemberi, 191. -BAŞLIK, 189-192. (Bk. Şapka, börk, külâh).

BERBER: (Bk. Ustura, tıraş). Ayrıca bk. -Sakal yülüci, yülüci, yülüdi başı, 313.

BEZ: (Bk. Kumaş, ipekli kumaş, dokuma): Bk. Böz, 154. -Türkbezi, 153. -BEZCİ: Bözci, bözcünün evi (tü.), Bözcin ger (mo.), 155, 370. -BEZ ÇEŞİTLERİ: Kalıng (ka-lın) b., sedhrek (seyrek) b., yinçke (ince) b., yinçke torku (ince kumaş), 154, 361-2, 367. -Fakirlere bez ve ipekli kumaş dağıtma, 392. -AK-BEZ: Ak-bez; "ak bezli, pan-buklu astarlı takye", 368. -Ak-kasa (Kırg.), ak-kırt, ak-raht (Kırg.), ak-pös (Alt.), aklık, 365. -Altınlu ağır bez, 315. -Çit b. i, bk. Çit, 400. -Eteklik b., 361. -Hass (Ar. -Çag.), 365. -Keten- b. i, 369. -"Torku eşkırtı bez", 401. -BEZİ BİÇME: B. i makasla kesme, bk. Kıftulama, 361-2. -BEZ DOKUMA: 361; "böz tokuldu, b. tokadı, tokıttı", 366; "er bez dokadı", 365. -Bezin arış ve argacı, bk. Arkak, 361. Ayrıca bk. BEZCİ ve bezcinin evi, 370. -BEZİ KOLALAMA: Bk. B. batla-, batatu, 361-2. -BEZ ÖLÇÜLERİ: Bk. Karı, karşat-, çığ, çığlat-, 362, 372-3. -B. bohçası, bk. Bağlık, 361. -B. topu, bk. Teng (denk), 372. -B. in eni, 361, 368. -"Yedi kat don", 367. -Bir kuçak (kuçak) b., 362, 374. 365. -Keten- b. i, 369. -"Torku eşkırtı bez", 401. -BEZİ DEN YAMA: Bk. Yamağlık böz, 361-2.

BEZEME: Bk. Bediz, bedizet, beze-, bezeklig, 342-3. -Ev b., heykel yapma, taşı oyma, süslü ev, bk. Bedizlig ev, 341. "Sözü ve siyaseti b.", 342. B. -Elbiseyi b., bk. "Bezedi tonnu", 343. -BEZENME: -Ev bezendi, kadın be-zendi, bk. Bezenmek kozanmak, 342. -BEZEKLİ: Bedizlig

ev, bezeklig saray, 342. -KADINLARIN BEZENMESİ: Bk. "Uragut bezendi" (avrat, kadın b.), "bezendi kozandı", 334. -Bezevü (bezeği), "tonanma könenme", 343.

BIYIK: Bk. Bıdhık (bıyık), bıtık, meyek, murut, maylo (Kırg.), 38, 310. -Burulmuş b., 310. -B. burma ve bükme, uzun b., 311. -"B. i göğre çıkan Yoloy Han", 312. -"B. altından gülme", "bıyıklarından kan çıkan", "bıyığını ensesinden yedi yerden düğün", 311. -B. yastığı, 312.

BİLEZİK: Bk. Akarsu, akıtma, 258. Bag, bağ, bağ-alçak, pakalçak, pagançak, bilek-bağı, bilekçe, bilekçek, bile-zük, bilisük, bilizük; bilicek (mo.); bislak, biselek, bine-lek (Buryat), 258. Bilezik, belezük (Eski Bulgar); bilincz (Macar); Belenzüke (Sırpça); Belendzike (Bulgarca); Belo-çug. (Sloven ve rumca), vs., 258-9. -BİLEZİK ÇEŞİTLERİ: -Akıtmalı, bk. Akarsu, akıtma. -Bükülü tel b. = Burma. -Boncuklu: Tor ve yandım. -Büyük b., bk. Kolbağı, kolçak. -Dilimli -b., bk. Dilmiş. -Kabara, 258. -Tuç b. = (Tunç b.); -yandım; -yedek, 257-9.

BONCUK: Bk. Bunçuk, monçuk, munçak, m. tizme, 255. Erike (mo.), 256. -BONCUKLU EŞYALAR: Kolye, muska, b. satıcısı, b. dizme, 255. -B. lu saç ve saçak, 256. (Bk. İnci ve kolye).

BOYUNBAĞI: (Bk. Dolak, sargı). Ayrıca bk. "Boyn bağı et-, b. i boynıga salmak", 193. -Yıltar, 194.

BÖRK: (Bk. Şapka ve külâh). -Azeri b., 45. -Difimli b., 37. -Düğmeli b., 41-3. -Püsküllü b., 7. -Sarıklı b., 41-3. -Tüylü ve sarıklı b., 37.

BÜRÜNCEK: (Bk. Baş örtüsü). Ayrıca bk. Buruncuk, bürünçük, bür-, derinçek, 15, 190-1. -B. bağı, b. parası, 47-8. -Çit: (Alaca nakışlı bir Çin kumaşı ve bundan yapılan başörtüsü), 400.

CAM EŞYA: Bk. Sırıçça (sırça), 322. -"Süzüklüğ arığ-lığ" sembolü. -C. ayna, 322.

CEP: Bk. *Goncuk, kancak, kanci (?)*, *koyun, koyuncuk, küncik, küncük*, 62. Ayrıca krşl. Çanta ve yancık.

ÇARIK: 22, 116, 134. Budist Türklerin ç.i, 131. Ayrıca krşl. İzlik, 167.

ÇEPKEN: Bk. *Cepken*, 13, 96. -Etekli ç., kadın ç.i, kürklü ve kürk yakalı ç., 45, 49.

ÇIKRIK: Bk. *Ağalçı (?)*, *agu (?)*, *aya, açıkak, çakra, çığır, çığırık, çırık, çıyırık, elicek, kölecen (?)*, *kelepçek, kollu, yüğük, yürük, elcek, tapıncak*, 145. -Türkmen ç.i, 175.

ÇİZME: 18-19, 23, 67, 102-6, 163. Bk. *Edük, etük, ötök, oguk, oyuk, oyma (tü.)*; *oimasun (mo.)*, 113-5. -Altay Türklerinde çizme, 129. -Deri ç., bk. *Oguk*, 113. -Geniş ç., 123-4, 168. -*Asümanî ç.*, 113. -Bağlı ç., 121-3. -Büyük ç., bk. *Çekme*, 114-5, 129. -Çizgili ç., 37. -Keçe ç., bk. *Oyma*, 113, 125-7. -"Kızıl edük", Sultanların ç.si, 115. -Koncu kısa ç., bk. *Edük*, 114. -Önü yüksek ç., 28, 50. -"Sarı" ç., şöret sembolü, 115. -Şaman çizmesi, 127. -Uzun ç., 120. -Yarım ç., bk. *Edük*, 114. -Uygur Türklerinin çizmeleri, 120.

DERİ: Bk. *Kadıhş (kayış)*, *koğış, koğuş, kuyka, teri, tilkü t.si, Ağaç t.si, fil d.si*, 163-4. -*Sağrı*, bk. *Sahtiyan*, 167. -*Bulgarı ve Buharı d.*, bk. *Sahtiyan*, 166, 168. -Deri altı, bk. *Etlî katman*; içi ve dışı, bk. *Teri taşı, teri içi*, 168. -Ayakkabılık d., bk. *Etlîklîğ sağrı*, 167. -DERİ ÇEŞİTLERİ: *Boğa, kara boğa, dana, keçi, kuzu, manda, oğlak ve sığır d.leri*, 165-7. -*Teşilmiş (delinmiş, delik) d.*, 165. -Deve d.si, 7. -D. elblse, 2. -D. Yİ KİREÇLEME: Kireç havuzu, bk. *Isırganlık, inme*, 168. -İnce deri, bk. *Yupka (yufka) teri*, 166. -D.yi sertleştirme, bk. *Sağrılama*, 168. -D.Yİ YÜZME Bk. *Soymak, surmak*, 165. -D. yağlama, 163. -D. zarı, bk. *Carım, kandır*, 168. -DERİCİLİK, 162, 169. -SAHTİYAN, bk. *Yatmaç yuluk*, 168.

DERİ VE GÖN: Bk. *Kön*. 1). Yaş gön. 2). Kuru gön. Ayrıca bk. *Kön, teve (deve) könü, kara k., iylenmiş k.*,

164. *Kadıhş (kayış)*, *Bakanlık kadıhş (tokalı kayış)*, 42, 74. -Sığır gönü, 166.

DİKME VE DİKİŞ: Bk. *Tik-mek*, 95, 98. *Çatma, çiği-, çikne-, çırpma, cörmöö (Kırg.)*, 95, 347. *Kada-, kadı-, kadh-, kadıhş, kıy-, kayık, kıyık, sırt-, sırt-, tegel-, tegelle-, yi-, yigi-*, 96-8. -*Ayakkabı d.*, 75. -DİKİŞ ÇEŞİTLERİ: Çift dikiş, bk. *Kıyak*, 96; *çırpma, çimdik, iğne ardı, seyrek, şula-, şural-la-*, 96. (Bk. *Oya, nakış ve işleme*). -D. İPLİĞİ, 138. -Dikış ve dikış yeri, 95.

DOKUMA: Bk. *Toku-, toku-*, 155. *Böz (bez) tokadı, tokıttı, tokuldu*, 366. -Dokuma, 153. -İran d.si, 147. -DOKUMACI VE DOKUYUCU: Bk. *tokucu*, 155; Uygur dokumacıları, 377; erkek dokumacı, 366. -DOKUMA TEZGÂHI: Türkmenlerde, 182. Kazak Türklerinde, 183. Ayrıca bk. *Bez arkacı, ağırsak, arkak, örgüç*, 156. -İpeklielerde arış ve argaç rengi, 398.

DOLAK: (Bk. *Boyunbağı, sargı, makara*). Ayrıca bk. *Tolga-, tolgak*, 193. *Yapık, Çalma*, 194.

D Ö Ğ Ü N: -Vücuda ve yüze yapılan d.: (1. Süs için 2. Uğur için). Bk. 332-4, 336-8.

DÜĞME: 21. Bk. *Tüg-, tüğme (Oguz)*, *tüyme (Kuman)*, *tüyme (Kıpçak)*, 60. *Irgak yırğak, ilgeç, ilgi, ilgik, ilik (düğme vee kanca)*, 60. *Kadak, kopça, kopçak, topçu*, 60. -Altın d., erkek ve dişi kopça, kızıl d., ipli d., 60-1.

EDÜK: 1). Ayakkabı 2). Yarım çizme, 113-4. Bk. *Etlük*.

EĞİRME: Bk. *Eğir, eğirt-, engir: (kentir engirer, yung engirer)*, *eriül-, vs...*, 143, 377. -Bükme, bk. *Talkur-*, 138. -Eğrilmiş şey, bk. *Eğrik*, 140. *Yumak*, bk. *Eğrim*, 144. Ayrıca bk. *İğ, iplik, çıkırık, yumak*.

ELBİSE: (Bk. *Aba, çepken, üstlük, kaftan, don*). -Bekâr kişi elbisesi, 372. -Beyaz e., bk. *Yüring ton*, 400. -İç e., iç giyim, bk. *İç ton*, 101. -Derviş ve din adamı e.si, 27, bk. *Kara-ton*. -"İyi gün e.si", 51. -"Yedi kat don", 367.

ETEK: -E. bağı, "e.i bele düreme", 72. -E. kenarı, 28 (Uygur), 50, 71, bk. *Kıyuu*, (*kıyılı etek*). -Çadır e.i, 71. -E.li çepken, 46. -Çin - Türk e.i, 16. -E.i düzeltme, 62. -Dağ e.i, 71. -Geniş e.i, 47-8. -"E.i kıvrma", 71-2. -Kürklü etek, bk. *Kunduzlama*, 42, 49, 71. -E.ine sarma, 72. -Tirizli, *tirazlı e.*, 71. -Uzun e., 24, 30, 71. -E.i toplama, 71. -Üç etekli, 44, 72. -Yırtmaç ve etek, 72. -Eteklilik, 71.

GÖMLEK: Krşl. Eski türkçe "könglek", 51. -Yakalı g., 51.

HALI: 151. (Bk. III. Cilt). -Kazak Türklerinde halı süsleri: "Alabaş, ayçık, baldak, balta sapı, koç boynuzu, yumurta, tomarçu", 184-5.

HALKA: Süs için. (Bk. Küpe, yüzük, kolye, inci). Bk. *Alga* (Çuv.), *asım-takım*, *bakan*, *boyun h.sı*, *düzüm*, *bakla* (Anad.), *h. ve toka*, 257.

HALLAÇ: Pamuk h.cı, bk. *Mamuk atkuçı*, *m. soykuçı*, 151. *panbuk çalıcı*, 370. -H. YAYI, bk. *Yeteng*, *mamuk çapar yay*, 152. -H. Tokmağı, bk. *Atma çubuğu*, *atacak*, *çıldırğı*, *kertik*, 152.

İBRİŞİM: (Bk. İpek ve iplik, işleme, oya). Bk. *Çekin*, *çikin*, *çiyin*, *çine*, *çekin yıprı* (ipi), *çikini cübbe*, "İbrişim ketenden ıssıdır", 368-9.

İĞ: bk. *İg*, *ik*, *yig*, *yik*, *urçuk*, *kirmen* (f. -tü.), 141-3. -İğ başı, 141. -Ortaasya ve Anadolu'da Türk iğleri, 172-3.

İĞNE: Bk. *İgne*, *yigne*, 95-7. *Kıyık*, *temen iğne*; *tebene* (tü. -mo.) = (*çuvaldız*), *temne* (mo.), *temene* (mançu), 89. -İ. deliği, bk. *İgne üti*; *İ. gözü*; *iğne kadar*, bk. *İğneçelik* -İ. saplama, *İ. yurdusu*, 97. -Büyük i., *çuvaldız* ve *biz*, 97.

İLİK: Bk. *İl-mek*, *iliklemek*, *ilik* (Oğuz), *yilik*; *ilkik* (Kıpçak), *ilgük* (Harezms.), 59. Krşl. *Eme topçı* (mo.), 59. *Dişice*, *yara*, *yarik*, 59.

İP VE İPLİK: Bk. *İp*, *yip*, *yıp*, *cip*, 137, 140. -Alaca ip, 140. -Bükülmüş i., 145. -"Çıyrığı boş ip", 145. -Canbaz ipi,

bk. *Yıpla-*, 139. -Dört kat iplik, 140. -Erguvan i., bk. *Yip-kin*, 140. -Geysek i., 145. -Hasır ipi, bk. *Butar*, 140. -İki kat i.: *Emlük*; -Üç kat ip: *Üçürdüm*, 140. -İnce i.: *süyüm*, 139. -Kalın ip = *Urgan*, 139. -Örölmüş i., bk. *Yışığ*, *talku yışığ*, 138. -Siyah i., bk. *Epkin*, 140. -İ. YUMAĞI, bk. *Yumak*. -İPLİKÇİ, bk. *İp satkuçı*, 138.

İPEK: Bk. *Yipek*, *cipek*, 389. -"İpek-kendir": *Keten*, bk. *Tork kendir*, 379. -İPEK BÖCEĞİ: -*Ağ kurdu*, *krşl. Ağı*, *ağı kurdu*, 390. *Gügöl*, *güvül kurdu*, *sirke*, *sirgek* (mo.), 390-1. -İPEK KOZASI: *Çilpek*, *gügöl kozası*, *kozalak*, *mengen*, *sıdak*, *tütme*, 391. -İpek yaka, bk. *Yurun yaka*, 51.

İPEKLİ KUMAŞLAR: -Sırmalı brokardlar, bk. *Kumaş*. -Kumaş hazinesi, 392. -İpeklilerde arış ve argaç renkleri, 398. -Fakirlere ipekli dağıtma, 392. -İpekli kumaş, bk. *Ağı*, 392. -Altunlu ipekli kumaş, *gümüşlü i. kumaş*, 395.

TÜRKLERDE İPEKLİ ADLARI: -*Ağı* = (1. İpekli kumaş ve ipek; 2. Para ve hazine; 3. İpek, (Mısır Memlük devletinde), 392, 394; 4. *Ağı-tavar* = (mal), 394. *Ağı-çuz* = (Bir Çin ipeklisi, 401). -*Altun-ağı*, *kızıl-ağı*, 392. -*Atlas*: (XIII. y.y. dan itibaren, 392-6). -*Çuz-atlas*, 400. -*Altunlu ağır bez*, 395. -*Ayçığı altun* = (bayrak), 395. -*BARÇIN*: -*Eşüklük barçın* = (Bürgü yapmak için), 397. -*Töşeklik* (döşeklik) b., 398. -*Yeşil yerlig b.* = (*Yeşil yüzlü b.*), 398. -*Yolak b.* = (*yollu b.*), 397. -*B. Onguktu* = (B. soldu), 398. -"Bir kulaç b." = (Bir arşın, bir kulaç b.), 398. -*B. karışladı* = (B.ı karışladı, ölçtü), 398. -*B. yamağı* = (B. nin yaması), 397-8. -*Benek altunlu câme*, 395. -*Çit* = (Alaca nakışlı Çin kumaşı), 400. -*Kaçaç* = (Çin kumaşı), 402. -*Kutay*, bk. *isigti kutay*, *kyraglıg k.*, 402. -*Torku* = (Doğu Türklerinde ipekli kumaş), bk. *Yaşıl t.*, *yingke t.*, 403-4. -*Tork-kendir* = (Keten), 379. -*Torku eşkirt bez*, 401. -*Zerbef* (f.) = "Altun muğ" işlemeli (türk.), 395.

TÜRKLERE GİRMİŞ OLAN ÇİN İPEKLİ ADLARI: -*Çihansı*, bk. *Çıansı*, *çışansı*, 405. -*Çuz* (Chiu-tse), 405. -*Huling*, 405. -*Kenzi*, 405. -*Kez*, 405. -*Lohtay*, 405. -*Min-detü*, 405. -*Şalaşu*, 405. -*Zünküm*, 405.

İPEKLİ KUMAŞ ÖLÇÜLERİ: Bk. *Çığ, çığ-la-, karı, karış, karşat-, karıta (?)*, *kulaç, kuçak (kucak)*, 392. -**KUMAŞ TOPU:** *Bağ, bağlık, teng (denk)*, 392. Ayrıca bk. *Tümen*.

İŞLEME: (Bk. *Oya ve nakış*). Bk. *Çikin çiyin* = (İbrişim): (Dede Korkut'taki "*Çikini cübbe*" ile karşılayınız). -*Çikin yipi* = (İbrişim ipi): -*Çine-mek* = (İpekle bir şeyi işleme) -*Çikin çıkne-mek* = (İbrişimle işleme veya bir ipekli kumaşı işleme), 399. -*Ak-kayma* = (Türkmenlerin bir işleme çeşidi), 185.

KAFTAN: Krşl. *Haftan*, 5. -Ahmed Vefik Paşa'ya göre, "*kaptan*", 5. -*Kalmaki kaftan*: (Ortaasya kaftanı), 5. -Kısa kollu kaftanlar, 29, 32, 43, 53; -Uygurlarda k.: 30, 36. -"*Panbuklu kaftan*", 368.

KANCA: (Elbise için): Bk. *Irgak, ırgak, ilgeç, ilgi, ilgük, kadak*, (krşl. *Kada-*), 60. Bk. *Kopça*; Erkek ve dişi ilik, 60.

KAŞ: -*Eğme kaş, ince kaş, yay kaş (yay kaşığı)*, 312. -"*Kalemciler çaldığı kaş*"; *Kalın kaş (Kalın kaşığı)*; "*Kara kaşlum*", 312-3.

KEÇE: Bk. *Kidhiz, kidiz, kiyiz, kiviz, kevüz (?)*, *kiçe*, 186. -Keçe üzerine yapılan renkli kumaştan "aplikler", 188. -K. ayakkabı, 113. -K. Çizme, bk. *Oyma*, 113, 185-7. -K. külâh, 57, 68. -K. *Tegelti*: (Eyer için), 114. -"*KEÇE TEPME ve basma*", (Ortaasya'da ve Anadolu'da), 186.

KEMER: (Bk. *Belbağı ve kuşak*). -"*Altunlu k.*", 74. -Küçük kemer bıçağı, 23. -Deri kemer, 2, 23. -**KAYIŞ** KEMER: Bk. *Kadhış, bakanlık kadhış (tokalı kayış)*, 23. -Püsküllü k., 23. -Sarkan kayışlarla süslü k., 53. -Taşlı ve kaşlı k., 74. -K. ve tokası, bk. *Bakan, tigre, toga*, 74. -Uygur k.leri, 24.

KENDİR VE KENEVİR: (Dokuma ve ip için, bk. *Keten*): (1. *Cannabis sativa*; 2. *Vincetoxicum sibiricum*), 377, 380. -Bk. *Aba-başı*, 384. *Çetine (Anadolu)*, *cıtin (Kazan)*, 380. -*Kendir sözünün iki mânası* = (1. *Kendir, ke-*

nevir; 2. *Keten*, 376). -*Kander (Çuvaş)*, 383; *Ketene*, 381; *Kındırış, kınçır (mo.)*, 383; *Kınnab, kınab (Ar. ve Türk)*: (XIV. y.y. dan itibaren), 378. -*Ta-ma (kenevir) (Çince)*, 377. -*Tennüm (Ar.)*, 384. -*Yetin, yitin (Tobol-Türk)*, krşl. *Çitin*, 382. -Yük, yük = (kendir), 159. -**KENDİR ÇEŞİTLERİ:** 43. -Batı Türkistan'da k., 376. -Çin'de k., 375. -*Kendir ipi* = *Kınnab*, 384. -Önasya'da k., 375. -K. sapı, 384, bk. *Çöpek, şöbek, (çöp)*, 384. -K. tarlası, bk. *Kendirlik*, 387. -**KENDİR TOHUMU:** (*Cannabis sativae semen*), 386. -*Yitin ırluğı, (Tob.)*, 382. -**KENDİR YAĞI:** (*Cannabis sativae oleum*), 380. -**KENDİR YAPRAĞI:** (*Cannabis sativae folia*), bk. *Gonça*, 386. -**YABAN KENDİRİ VE ÇİÇEĞİ:** Bk. *Keyik kentir, kua*, 378, 385. -**HİND KENDİRİ:** 1). *Cannabis indica*; 2). *Hyoscamus niger*, 387. Bk. *Jüt*, 386.

KETEN: (Başlangıçta Türkler ketene, kentir diyorlardı). *Keten* = (*Linum usitassimus*), 376-7. Bk. *Kedin, Kidin (Uygur)*, 379-80. *Keden, kiten (Kazan)*, 380. -*Ketan (Ar.)*, 379. -*Ketan, kettan (Tü.)*: XIV. yüzyıldan itibaren), 379 v.d.. -*Çetine (Anadolu)*, *cidin (Kaz.)*, 382. *Yitin (Tob)* = (Kendir ve keten), 382. *Yitim* = (Eski türkçe, keten tohumu yağı), 382. -*Seyrik (Anad.)*: (İndo-İran dillerinden), bk. *Zegir, zegır (Doğu Türkistan)*, *zıgır (Özbek)*, *zigır (Çagatay)*, 381. -*İpek-kendir* = *Keten*, bk. *Tork-kentir*, 379. -**KETEN ÇEŞİTLERİ:** -Batı Türkistan'da, 376. -İskitler'de, 376. -*Kazan k.i.*, bk. *Rus keteni*, 380. -**KETEN DOKUMASI:** -*Keten bezi*, 368. -"*İbrişim, (yani ipekli kumaş) ketenden ıssıdır*", 376. -"*Kendir ve keteni eğirme ve kumaş dokuma*": (Uygurlarda), 376. -**KETEN TOHUMU:** -*Çedene, çetine (Anad.)*; *cidin (Kaz.)*, 380. -*Kendir ırluğı*: (Keten ve kendir tohumu), Uygurlarda, 382. -*Genegerçek (?)*, bk. *Ricinus*, 382. -*Yitim*: (Eski Türk), 381. -*Anadolu'da: Seyrik, seğrek, siyele, siylek, siyrek, zarek, zegerek, zeglek*, 381. -**KETEN TOHUMU YAĞI**, Uygurlarda: *Kuma*, krşl. *Çince, ku-ma*, 382. -Çin'de ve Önasya'da kullanılışı, 376. -*Kandil-yağı*, 381.

KİL VE KİL ÖRGÜ: *Kıl (türk.)*, *kılgasın (mo.)*, 101. -*Kıl yolma, (insanlarda)* = *Mengdeşme*; -*Kıl yumağı* =

Cerge, özeme, 162. -Keçi kılı, 161. -Kırkma, bk. Kırkım, kırkı (makas), 162.

KOL VE YEN: (Elbise kolu): Bk. *Yen, yeng, 61. -Kol ağzı, 61. -Dar kol, 50. -Hunlarda kol kapağı: Dar ve kürklü k., 44, 64. -Kısa yen, 49, 53. -Kıvrık yen, (Uygur), 28. -Kürklü yen, 40-42. -Püsküllü yen, 40-1. -Sıkı yen, 41. -"Kolu sıxama", 62. -Uzun yen, 21, 24-5, 65, 68; Uygurlarda yen: 28; Çin'de yen: 25. -Yen yırtmacı, 72. -Koluk, 61.*

KOLÇAK VE KOLBAĞI: (Bk. Bilezik). Bk. *Bağ, bağalçak, berçuk (Harezmsah.), pakalaçak; bogo, bugu, bu-kun (mo.); krşl. Bukağı, (tü.), 260.*

KOLYELER: (Bk. Boncuk, düğme, gerdanlık, göğüs-lük, inci). *-Bağırdak, bağırık, boğazkısı, boğazlık, boğ-suk, düzum, göğüslük, 254. Külte; klide, kılıda (Oğuz), kılâde (ar.); şacak, çaçak (saçak), 256. Sıkma, 254.*

KUMAŞ VE KUMAŞ ADLARI: (Bk. İpekli, pamuklu kumaşlar ve bez). *-Edh, 157. -Ağı: 1). Kumaş ve ipekli ku-maşı; 2). Para ve mal; 3). Kumaş hazinesi, 82-3, 403. -Altun ağı, 392. -Kızıl ağı, 392, 395. -Altunlu ağır bez, bk. Brokard, 395. -Atlas: (XIII. y.y. dan itibaren), 392, 395-6, 402. -Barçın, bk. İpekli kumaşlar, 396. -Çit: Alaca nakışlı Çin kumaşı, bk. Pamuklular ve başörtüleri, 400. -Kaba ku-maşlar, bk. Köpen, köpene, göbenek, 363. -Kars: Türk ku-maşı, 40. -Kasa: (Mısır Memlükleri ile Kırgızlarda), 402. -Kemha ve yupka k. (Ince, yufka kemha): (XIII. y.y. dan itibaren), 402. -Frengi kemha, 402. -Kıtlık, kıtlıksız (bez): 1). Pamuklu; 2). Kenarlı bez, 363. -Kimek Türklerinin kumaşları, 362. -Kutnu kumaş, bk. Pamuklu, 365. -Kumaşla aplik yapma, (Hunlarda), 187. -Pahta: (Pamuklu kumaş), 365. -Torku eşkirti bez, 401. -SIRMALI KUMAŞ VE BRO-KARDLAR: (Bk. Altın kumaş, ağı ve ipek): -Altunlu ağır bez, 395. -Ayçıltun altun: (Bayrak kumaşı), 395. -Benek altunlu câme; -Gümüşlü kumaş; -Kılâdan; -Supalu, taka, 395. -ÇİN KUMAŞLARI: (Bk. İpekli kumaşlar): -Kaçaç, nak (?), naşıç (?): (Kuman Türklerinde), 405. -"Tavgaç*

Han'ning torkusu": (Çin Hanının ipekli), 404. -KUMAŞ ÖLÇÜLERİ: Bk. Karış, kucak, kulaç, teng (denk), tümen, bağlık. -Kumaş dengi, bk. Teng, tengle-, 404. -"Bir tü-men ağı", 392. -Kumaş topu, 392, bk. Eki bağlık: (iki bağ veya iki top kumaş), 373. -KOLALI VE HAVLI KUMAŞ: -Havlı k., 362. -Kolalı -k., bk. Batla-, batatu: "ol bezni batladı = (O, bezi kolaladı), 362. -Kumaşın yüzü: Yeşil yerlig barçın: (Yeşil yüzlü, yerli barçın), 389. -KUMAŞI BİÇME, 25.

KUŞAKLAR: Bk. *Kur, kur-la-, kur-şa-, kur-şak = (kuşak), kur-kurma, kur-kurşak, Bel-bağı, bilbo, belboo, ilersik, ilersük..., 73-4. -İbrişim uçkur, 74. -Altunlu -k., 74. -Fiyonglu k., 44, 50. -K. halkası, 75. -İbrişim, Hindi k., 74. -İç kuşak, bk. İç-kur, uçkur, 75. -Kayış -k., 74. -Uygur -k. leri, 24.*

KÜPELER: Bk. *Asım, asım takımı; asırğa, ısırga, ak-sırğa (mo.), aşargan (mançu); alburga, kulak salkımı, ku-lakçak, kötürge, kübe; iyemek, iymek, ökme, ökmek, krşl. İymek (Yakut), ekpek (Alt.), egemeg (mo.); sırgak, krşl. Isırğa; süykek, krşl. Söykö (mo.) = (büyük salkımlı k.), 244-6. -Erkek k. leri, kadın k. leri, Hülegü Han'ın k. si, 243. -K. kösteği, hâseki ve paşa k. si, 244. -Göktürk k. leri, 38. -Uygur k. leri, 24, 30, 41, 50. -Kulaklıklar, 2.*

KÜRK: 2. -Elbiseyi kürkleme, bk. *Kundızlama, 71. -K. lü Azeri çepkenleri, 45, 49. -K. lü dik yakalar, 57. -Etek k. leri, 39, 42, 49, 71. -Göktürk'lerde ve Proto-Mogollarda k., 38-9. -K. lü şapkalar, 21, 39. -Uzun kollu k., 57, 61. -K. yaka, 39, 43. -K. lü yen kapakları, 40-3.*

MAKARA: Bk. *Yumak, 147. Bk. Yumgak (yumak), açıkçak, aççak, çark-cip, dürmek, kaldırça, dolak, kütük, teker, toka, tokmak, topa, türmök, 147-8. Ayrıca bk. Böz-zinc, 147. -Makara ipliği ve tiresi, 149.*

MAKAS: *Sındı, sındı, 326. Bıçguç, 325. Kayç: (tü.), kaçi (Korece), 326. Kıptı, kıftu, 327. -KIRKMA M. LARI: Çeşeng, kırkaç, kırkı, kırklık, 327. -Böz kıftuladı = (Bez biçti), 362. -Kırkak = (makasla işleme), 345.*

NAKIŞ VE NAKIŞ YAPMA: (Bk. İşleme, oya): = Kaplan derisi şeklinde nakış, bk. *Esri, esringü*. -İki renkli iplik: *Esri yışik*. -Tekir renkli ve renk renk, bk. *Esringü*, 343. -"Benek" ve benekleme, 344. -Keçe üzerine nakış, 243. -İpekle yapılan n., bk. *Çikin, çiyin, çine-*, 400. Krşl. Dede Korkuttaki, "çikini cübbe".

OYA: Bk. *Oy, oya, oyov-la-, oyu, oyuk, oyum, oyum-çığım*, 244-5. -*Çekin, çikin, çiyin, çigne-, çikne-* = (İpekle işleme). -*Kıdhi, kıdhi-la-, kıyı, kıyı-la-, kıyuu* = (Kenar oyası); *tür* = (Örnek, oya örneği); -*kırkık*, 345-7. -Âdi ör-güler: (Uygur tığ zincirinde), 352. -Altın telli oya, 352. -Altın sarılı telle, bk. *Çekin, çikini, çikin*, krşl. "çikini cüb-be" (Dede Korkut'ta). *çikin çiknedi*, 246. -Antep işleri, 246. -Aplike iş, bk. *Oturtma*, 349. -Badem oya, 350. -*Basdırma*, 349. -Benaluka, bk. *parça işi*, 350. -Bizans bro-kardları ve altın işlemeleri, 348. -Bordürler 351. -İpeklî oyalarda, bk. *Çiyin, çine-*, 400. -*Çiğerdeldi*, 350. -Çarşı işi, 348-9. -Çiçekli oyalarda, 352. -*Çimdik dikis*, 346. -Çin iğnesi, bk. *Pesend*, 347, 351. -Çitilme, 350. -Delikli mercimek, 350. -Dival işi, 349. -Dokuma ile oya, 351. -Ev-işi, 349. -*Eski çitilme*, 350. -Gümüş telle, 348. -Hasır oya, 350. -Japon iğnesi, 352. -İbrişim, bk. *çekin, içik, çekin yıpi (ipi)*, 346. -İçli mercimek (oya), 350. -İlhanlı devleti ve oya tekniği, 348. -Kasnak işi, 350. -Kenar oyası, 345. -Kıyı bördürü, 351. -Kızlar ve oya, 347. -Kılabledan, 346-7, 352. -Makasla işleme, bk. *Kırkık*, 345. -Mercimek (oya), 350. -MUKAVVA İŞİ, 349. -Muşabak tekniği, 350. O. ör-neği, bk. *Tür*, 346. -*Oturtma* (aplikasyon), 349. -Oturtmalı keçe ve kumaş, 349. -Örgü (oya), 350. -Pamuk basdırma, 349. -Parça işi, bk. Benaluka, 350. -Pesend iğnesi, bk. Çin-iğnesi, 348, 351. -Saç örgüsü, (oya), 352. -Susma işi, 350. -TİĞ İNCİRİ, 351-2. -UYGUR İŞLEMELERİ, 356. -Verev iğne, 351. -Yeni çitilme, (oya), 350. Zincir (örgü), 352.

PAMUK VE PAMUKLU: (*Gossypium herbaceum*), 353. Bk. *Banbık*, 356. *banduk*, 369. *Batatu*, 361-2. *Bulavlı (Kurg.)*: (Pamuklu kumaş), 360. -Çigid: (1. Pamuk; 2. Çe-

kirdek), 357-8. -*Çek*, 362. -*Göbenek (tü.-mo.)*, 360. -*Kebes, kepez*, 358-9. -*Kıtık, k. lıg, k. sız, kırtık*, 354. -*Köpen, kö-pene, köpün* (Tü.-mo.), krşl. *Göbenek* ve III. Cilt: "min-der", 363. -*Kutnu kumaş*, krşl. *Kutn (ar.)*, 353, 359, 364. -*Ku-cu'un*, krşl. *kutn*, 353. -*Mamuk*, 356, 358. -*Mamuk, ma-muk* (Harezmsahlardan itibaren), 350. -*Mamukluk*: (Pa-muk tarlası), 356. -*Panbuk*, 355-6. -*Pahta (f.)*, *pakta*, 353, 359, 361. -*Panpa* (İndo-İran), 359. -*Penbe (f.)*, 355. -*Po-t'ieh (çin.)*, 353. -*Şit* (Kuzey Türk.), 400. -*Yung*: (1. Yün; 2. Pa-muk), 360. -TÜRKLERDE PAMUKÇULUK: -Anadolu'da, 356. -Batı Türkistan'da, 356-7. -Çağataylarda, 355-6. -Çin'de, 353. -Doğu Türklerinde: "Kebes" deme geleneği, 356. -Doğu Türkistan'da, 353. -Harezmsahlarda çağında, 356. -Kumanlar-da ve Avrupa Türklerinde, 356. -Mısır Memlûklarında, 356. -Moğollarda, 361. -Oğuzlarda, 355, 359. -Kuzey ve Şor Türklerinde, 358. -Uygurlarda, 351. -PAMUKÇULUK VE PAMUK ELBİSE: -Pamuk anbarı ve tarlası, bk. *Ma-mukluk, pamukluk*, 371. -Pamuk bez, bk. *bez, böz, bözçi*, 354. -Eski p., 356, 369. -P. u kabartma, 368. -P. lu kaf-tan, 368. -Elbisede kalın p., 368. -P. lu örtü, 354. -P. sahibi, 360, 371. -"Panbuk sovuktur", 368. -"Panbuklu, astarlı ta-k-ye", 368. -P. tarlası, 360, 371. -P. la tedavi ve p. tam-pon, bk. *Tegzim*, 361. -Pamukçu, bk. *Mamuk satkuçi*, 371; *panbukçular*, 369. -PAMUK HALLACI: Bk. *Mamuk Saba-*, 151. -*Panbuk çahcı*, 370. -HALLAÇ YAYI: Bk. *Yeteng*, 370. -P. KOZASI, bk. *Panbuk kazağı, kösek*, 370. -P ÇEKİR-DEĞİ: Bk. *Çigit, çiyit, çığıt, çıkıt*, 357. -Çigitleme: Bk. *Pamuk çigitleme, kepez uruglandı*, 357, 369 = Pamukçu çığdinden ayırma). -PAMUKLULARI KOLALAMA, bk. *Batla-, batır-*, 361-2.

YAMA: Eski Türklerde, "yamağ", 362.

SAÇ: -Ağ s., ak s., 277. -Dalgalı s., "ırmak dalgası gibi" s., 276. -Dökülen s., bk. *Yapık*, 276. -Düz saç, bk. *Sığan, suvang*, 275-6. -Gök saç, 277. -Çok saç, bk. *Köp s.*, 275. -Kabarık s., bk. *Tülüş, yapalak s.*, 275. -Kara saç: "Kargu gibi kara saç", 277. -Keçeleşmiş saç, 20, 25, bk. *Ya-pağı, yabaku s.*, 275. -Kısa saç, bk. *Kısa saç*, 275. -Kıvr-

cık s., bk. *Boğurda*, *kıvraktur saç*, 276. -Kumral saç, bk. *Arsal*, *arsıl*, *arsıg*, *kongur*, *konur* s., 277. -Yaygın saç, bk. *Yayılğan* s., 275. -Saç bağı, 280. -Uzun saç, (Oğuz, Peçenek ve Selçuklularda), 18, 273. -Saç yivi, 19. -Saç zülüfü, 201. -SAÇ ÖRGÜSÜ: 23. -Bk. Saç bağı, 19, 30-3, 44, 280. -Arka saç, bk. *Art* s., *yetrüm* s., 280. -Kulağa kadar inen saç: *Kulakka yeter* s., *kulak kaytar* s., 279-80. -Omuza kadar inen saç: *Eginge yeter* s., *çikine*, 280. -Örülmüş saç, bk. *Örçük*, *örük*, *tomak* (mo.), 278. -Saç örme, 23-4 bk. *Ördi saçını*; *öre-be* (mo.), 278. -Saç örgüsü, bk. *Belik*, *işin*, *örgüç*, *örküç*, *tulum*, 278. -Salınan saç, bk. *Salındı*, *sulundu* s., 280-85. -"Topuğunda sarmaşanda saç", 279. -Mançu ve Moğollarda, başın tepesindeki saç örgüsü, 274. -DAZLAK BAŞ: -Hacıların ve Buda dini rahiplerinin saçları, 275, bk. *Kısa saç*. -*Ajmuk taz*: (Parlak kafa), *at-baş*, *daz*, *taz*, *tazlak*, *kalçagay baş*, *kavlak baş*, *koçigir* (mo.), 282. -*Sokar baş*, *taz*, *tas*, *taşa*, 281. -*Tok-er*; *toklu*, *tokh*, *tokluk*: (Boynuzsuz koyun ve saçsız adam), 281-2. -DAZLAK ATALAR: Türklerin komşuları olan, Avar ve Moğollarda, 112, 282, krşl. *Keloğlan*. -SAÇLARINI KESTİREN KAVİMLER: -Avarlar, 274. -Moğollar, 274. -Doğu Türkleri, bk. *Tok-er*, 274-5. -Budistler ve hacılar, 275. -Saçta para ve çiçek, 44, 47.

SAKAL: 38, 57. -Türklerin ilk atası: *So-ko*, 306. Krşl. *Sakak*: (Çene), 306. -Ak sakallı: (*Ak-sakallıg*, 308-9). -*Gök* -s., *kaba* s., *kaküllü* s., *kara* s., *keçi* s., *kıvrık* s., 308-9. -*Köse sakal*, bk. *Şütük* s., 283-4. -*Küreğimsi* s., s. *çevirme*, s. *dağıtma*, s. *kökerdi* (göğverdi), *seyrek* s.: (*Suyuk* s.), 308-9. -*Sakaldırık*: (Çene bağı), 306; *teke* s., *top* s., 308. -SAKALLI VE SAKALSIZ TÜRKLER: -Savaşçı Türkler, sakalsız, 306-7. -Çin'de, Moğollarda, Kırgızlarda, Taciklerde ve Tibetlilerde s., 306-7. -"Sakal, Türklerce hilekârlık sembolü", 309. -SAKAL BERBERİ, bk. *Sakal yülüçi*, 311, 313.

ŞAPKA: Başlık: (Gelin b.ı ve fotozu), bk. *Kepez*, 358. -Tatar ve Mısır Memlûklerinde "kepez", 358-9. -Azeri kal-

pağı, 27. -Bağlı, 8. -Enseli, 2. -Kenarlı s., 36, 201. -Külâh, 49. -Keçe külâh, 36, 57, 192, 198, 203. -Kürklü, 21, 39. -Altın ve gümüş yapıstırılmış börk, 395. -Sorguçlu s., tüylü s. lar, 32, 35, 359. -Sarıklı s., 18, 41, 68, 195-8. -"Ak bezden, panbuklu, astarlı takye", 368. -Tepelikli s., 195-6, 197-8. Dilimli s., 38. -Düzmeli, 38.

TARAK: Bk. *Targa*-, *targak*, 174. -Hunlarda ağaç ve kemik taraklar, 340.

TERZİ: Bk. *Yiçi*, 96, 98. -T. torbası, 98. -T. yüksüğü, 99. Bk. *Derzi*, 98.

TIRAŞ: (Bk. *Ustura*, *berber*). Bk. *Yülü*-, *yülüçi*, 313-4. -"Saç sakalın yülüdiler", 313. -Sakal berberi: *S. yülüçi*, *Yülüdi başını* = (Başını tıraş etti), 313.

TÜLBEND: Bk. Ak. *yaşmak*, *kıvrak*, *tartamak*, *uçtu*, *yırtma*, *yırtmac*, 192.

UÇKUR: Bk. *İç-kur*, *tizme*, *çakşır*, 170.

USTURA: (Bk. *Berber* ve *tıraş*). *Ustura* karşılığı olarak bk. *Baş bıçağı*, *kerey*, *yalgu*, *yolgu*, *ülgüç*, *yüleği*, *yülügen*, *yülüğü*, 314.

ÜTÜ: -Eski Türklerde mala şeklinde, bk. *Ütük*, 99-100, 328. -Başı, saç ve kılları ütmek, bk. *Üt*-, *üti-mek*, 99-100, 328. -Elbise ütüleme, bk. *Ol tomug ütti* = (O, elbiseyi ütüledi), 328.

YAKA: Krşl. *Caka* (mo.). -Gömlek y. sı, y. kenarı, ipek y., yatık y., dik y., sırma y., gizli y., yakalaşma, yaka yırtma, eli yakasında olma, 57-8.

YAKA: Krşl. *Caka* (tü. -mo.), 51. Bk. *En*, *künçek*, *künçük*, 52. -*Yaka-laşmak*, bk. *Cakalaşmak*, 51. -Dik y., 21. -Y. dikme, bk. *Y. tik*-, *künçükle*-, 25, 44, 51, 68. -Geniş y., 52. -Gizli y., 51. Gömlek yakası, bk. *Könglek y. sı*, 51. -İki eli yakasında olma, 52. -İpek y., bk. *Yurun y.*, 51. -Kapalı y., 51. -Y. kenarı, bk. *Y. kırığı*, 51. -"Yaka kılma", 51. -"Yakayı kunduzlama", (kürkleme), 39-40. Sırmalı y., 51.

-Sulu y., yakadan tutma, (*yakalaşma*), yaka takma: (*yakalama*). -Yatık y., bk. *Kayırma* y., 51. Y. yırtma, 51-2.

YELPAZE: Bk. *Yelpigü*, *yelpügüç*, *yelpi-*, *yelpit-*, *yeliklik*, *salgı*, *sinek üşeleyecek*, 328-30. -Çin'de, Uygurlarda ve diğer Türklerde y., oda, serinleme ve sinek y. leri, 329-30. -Harezmsahlarda ve eski Anadolu'da, 330.

YAŞMAK: Bk. *Közenek*, *ak-yaşmak*, 191-2.

YEN: (1. Elbise kolu. 2. Kol ağzı. 3. Kolluk). 61. Bk. *Yeng*, 61. -Yen başı, 62. -Bol ve geniş yen, 61-2. -Yen kapığı, 61. -"Yen salışma, yeni sallatma, yeninden tutma", 61. -Uzun yen, 61. -Yeni sıvama, bk. *Sığ-*, *sığa-*, *sıtkal*, 61.

YIRTMAÇ: 23, 29, 44. Bk. *Çırmaç* (tü.-mo.), *aykara*, *Çipa* (Çin.), 72. -Tam ve yarım y., kol y. 1, 72. -Üçlü y., 72.

YUMAK: Bk. *Yungak*, *çırma*, *çıyırık*, *çiyirik*, *bezinc*, *eğrim*, *iğrim*, *kelep*, *teşrüm*, *tüşrüm*, 143-4, 147, 149. -Makaralı y., 148.

YÜN: Bk. *Yung*, *yün*, *yüng*, 149. -*Tü*, *tüy*, 159. -*Teve yüngi*: (Deve yünü), 159. -*Yüng-le-*, *yung-la-*, 150. -*Çobra*: (Kaba yün), 161. -Y. atma, 150. -Y. atma ç. u, bk. *say*, 150. -Yün ditme, 150. -Y. elbise, 2. -Y. Hallacı, 150, 160. -Y. kırkma, 160. -İp yünü, bk. *Uraklug yüng*, (organ için), 150. -YÜN VE YAPAGI, bk. *Yün yap*, *yabaku*, *yapağılı*, *yabağı*, *yabaku boldı*, 160. *Cabağı*, *cabaka* (tü.), *daaka* (mo.), 161.

YÜKSÜK: Bk. *Yüksek*, *üksük*, 99.

YÜZÜK VE HALKASI: Bk. *Alga*, *bakan*, *altun bakan*; *bilisug* (mo.), 262. -*Üzük*, *yüzük*, 262. *Altun y.*, *güvegü* (*güveyi*) y. ü, 263. -"Y. e nişan atma", kaşlı ve kaşsız y., kümüş (gümüş) y., nişan y. ü, uğurlu y., 262-4. -YÜZÜK PARMAĞI: Bk. *Atsız erngek*, *çıçamuk*, *çeçe*, *çıçalak* (*serçe parmağı*), *çiçlek*, 262.

ZİNCİR VE SÜS ZİNCİRİ: *Bakla*, *oyan*, 330. -S o (Çin ve Uygurlarda), *tutum*, 331. Bk. *Kolye*.

II. KİŞİ, YER VE MADDE ADLARI İNDEKSİ

— A —

Aba, çoban abası, 22.

Abu Hayyan, dilci, 373, 389.

Ahmed Vefik Paşa, 7, 8, 72, 99, 244, 308, 354.

Akonit otu, 358.

ALTAY TÜRKLERİ, 327, 346, 349, 400.

ANADOLU TÜRK KÜLTÜRÜ, 3, 5, 51-2, 59, 60, 62, 72-3, 97, 99, 116, 138, 142, 145, 150, 152, 156, 162, 168, 190-1, 243, 245, 253-6, 260-2, 276-8, 330, 343, 349, 355, 364, 369, 281, 310-2, 314, 323, 325-6, 370, 379-80, 385, 390, 392, 400, 402-3.

ARAP KÜLTÜRÜ VE TÜRKLER: 62, 113, 378, 380, 384-5.

Argu Türkleri, 149, 360.

Arnavut dili, 259.

Asım Efendi, 5, 142, 164, 384.

Atalay, Besim, 139.

Attila, 308.

Avarlar, 282.

Avrupa: (Orta), 14.

AZERBAYCAN TÜRKLERİ, 45-6, 48-9.

— B —

Basat (k.a.), 71, 116.

Beg-yüğnek (k.a.), 74.

Bıçak, 23, 53.

Bilge Kağan, 392.

BULGAR TÜRKLERİ, 258.

Bulgar şehri, 116.

Bulgari: Bulgar ve Kazan derisi, 166.

Budizm, 255.

Budistlerin saçı, 275.

— C, Ç —

Clauson, (Türkolog), 364.

ÇAĞATAY TÜRK KÜLTÜRÜ, 99, 161, 190, 282, 346, 355-6, 364-5, 381, 385, 395, 400.

Çanta, (Uygurlarda), 28, 53.

Çigil Türkleri, 327.

ÇİN KÜLTÜRÜ VE TÜRKLER: 162, 263, 323, 328, 331, 346, 348, 359, 381-2, 389, 392, 396, 400, 401-3.

Çingiz Han, 379.

ÇUVAŞ TÜRK KÜLTÜRÜ, 74, 116, 257, 310, 327, 383.

— D —

- DEDE KORKUT KİTABI, 51-52, 60, 71, 72, 74, 116, 160, 166, 243, 262-4, 277, 279, 282, 311, 313, 356, 400-2.
Dizlik, 103, 121.
Don, (iç don), 101.
Entari, 2.
 Falke, O. von, 352.
 FİN- UGOR kavimleri, 376.
Fiyong, (kuşakta), 44.
Flüt, (Uygur), 7.

— G —

- Gomboc, 189.
 GÖKTÜRKLER, 392.
 Gökyay, O.Ş., 287.
 Güreş, 61.

— H —

- Hamilton, (Fransız sinoloğu), 402.
 HAREZMŞAHLAR TÜRK KÜLTÜRÜ, 59, 72, 73, 95, 97, 98, 138, 142, 150, 152, 156-9, 164-8, 244, 255, 259, 261-2, 274, 278-9, 280, 283, 308-9, 312-3, 321-4, 330, 334, 356, 368, 370, 386, 401-2.
 Hehn, V., 387.
Heykel, 14.
Hind kuşakları, 74.
 Hindistan, 387.
 HITAY DEVLETİ, 282.
 Hsien-pi'ler, (Moğol kavımı), 282.

— I, İ —

- Isıggöl, 327.
 İBN BAYTAR TERCÜMESİ, 3, 380, 384, 390.
 İbn Mühenna, (dilci), 327.
 İLHANLI DEVLETİ, 348.
 İndo-İran dilleri, 355.
 İRAN KÜLTÜRÜ VE TÜRKLER, 52, 98, 116, 145, 149, 352, 355, 375, 378.
 İskitler, 387.
İstanbul modası, 3.
 Jukovski, (Rus botanikçisi), 386.

— K —

- Kalmaki kaftan*, 15.
 Kalmuklar, 166, 365.
Kanca, 60.
 KARAHANLI KÜLTÜRÜ, 393.
 Karaimler, 5.
 KARLUK TÜRKLERİ, 360.
 Kaşgar şehri, 360.
 KAZAK TÜRKLERİ, 101.
 Kazan şehri, 166, 310, 380, 382.
 Kimek veya Yimek Türkleri, 302-3.
 KIPÇAK-TÜRK KÜLTÜRÜ, 59, 60, 97, 99, 259, 356, 389.
Kırbaç, 39.
 Kırım, 5.
 KIRGIZ TÜRK KÜLTÜRÜ, 256, 310, 312, 330-331, 345, 364-5, 370, 379, 386, 402.
Koyun, 62-3.
Koyun derisi, 165.
 Köprülü, F., 311.

- KUMAN TÜRK KÜLTÜRÜ, 63, 97, 142, 167, 168, 279, 345, 383, 400.
 Kültegin, 341, 392-3.
 Kütahya, 330.

— L —

- Lauffer, B., 151, 354, 359, 373-4, 377, 387, 389, 405.
 Le Coq, A. von, 351.

— M —

- MACAR KÜLTÜRÜ, 190, 258, 261.
 MANÇU KÜLTÜRÜ, 98.
 Manas destanı, 312.
 MISIR'DA MEMLÜK-TÜRK KÜLTÜRÜ, 5, 59, 141-6, 191, 243, 254, 259, 262, 270, 278, 283, 310, 322, 325, 327, 343-4, 350, 359, 370, 373, 378, 385, 389, 394, 397, 402-3.
 MOĞOL KÜLTÜRÜ, 51-2, 59, 74, 98, 141, 142, 156, v.d., 161, 166-7, 245-6, 255-8, 263, 273, 278, 282, 321, 363, 365, 368, 370, 403.
Müziyen, (Uygur), 4, 6, 7, 10, 33.

— O, Ö —

- OĞUZLAR, 52, 59, 256, 257, 273-8, 281, 308, 309, 311, 326, 355, 358, 362-3, 390.
 Oğuz kağan, 162.
 ÖZBEK-TÜRK KÜLTÜRÜ,

- 365, 370, 381.
 Özbek, Kenan, 350.

— P —

- PEÇENEK TÜRKLERİ, 273, 380.
 Püskül, 23, 32.

— R —

- Rabguzi, 395.
 Radlof, W., 102, 343, 365, 379, 382, 386.
 Rahmeti, Arat, 378.
 Ramstedt, G.J., 365.

— S —

- Sank*, 33, 41, 49.
 SELÇUKLU TÜRKLERİ, 3, 59, 137-8, 146, 149, 150, 152, 154, 157, 160, 190, 243, 245, 254-5, 259, 261-2, 276, 278, 280-1, 308, 310, 314, 328, 369.
 Sırp dili, 259.
 Sloven dili, 259.
 Sasurluk, 52.
 Süleyman Efendi, Şeyh, 387.

— T —

- TARANÇI TÜRKLERİ, 102, 400.
 TELEÜT TÜRKLERİ, 327, 379.
Terzi, 98, 99.
Tepegöz, 72, 116.
 Tibet, 166, 365.
 TOBOL TÜRKLERİ, 382.

Topkapı sarayı, 311.
Turfan şehri, 351.
TÜRKLER: (BATI TÜRK-
LERİ), 273, 321, 344, 358,
362, 373, 394, 400, 403.
TÜRKLER: (DOĞU TÜRK-
LERİ), 365, 396.
TÜRKİSTAN, (BATI), 5, 47,
355-6.
TÜRKİSTAN, (DOĞU), 400.
TÜRKMENLER, 178-81, 356,
358, 389, 396.
Urgan, bk. Uruk, 144.

III. ARAŞTIRILAN KÜLTÜR SÖZLERİNİN İNDEKSİ

— A —

Ababaşı: (Kendir), 384.
Ağ: (Tülbend), 192.
Ağalçı: (Çıkrık), 145.
Ağçak: (Yumak), 148.
Ağı-I: (İpekli kumaş), 390-3.
Ağı-II: (Hazine), " .
Ağı-III: (Para), 395.
-Altun a., 392.
-Kızıl a., " .
Ağı-çuz: (Çin kumaşı), 400.
Ağı-tavar, 394.
Ağıcak: (Çıkrık), 145.
Ağışak: (Yumak), 148.
Ağıcı: (Hazine), 393.
Ağmca: (Tülbend), 192.
Ağır: (Değerli), 402.
-A. atlas, " .
-Altunlu a. bez, 395.
Ağırşak, 143.

UYGURLAR VE UYGUR
KÜLTÜRÜ, 140, 145-6, 150,
154, 162, 165, 257-9, 262, 276,
279, 309, 322, 324-5, 328-9,
331, 343, 351, 359, v.d.,
363-4, 376, 380, 382, 394,
396-7, 401.
Üç-etek, 44.
Yağma Türkleri, 360.
YAKUT TÜRKLERİ, 245,
310.
Yunus Emre, 321.
Yügneki, 342, 396, 400.
Zamahşari, 321, 369.

Ağşak: (Yumak), 148.
Ağu (?): (Çıkrık), 145.
Ağırşak, bk. Ağırşak, 142.
Ajmur taz: (Dazlak), 282.
Ak-bez: (Tülbend), 192.
Ak-kasa: (Kumaş), 365.
Ak-kayma: (İşleme), 270.
Ak-kendir: (Keten), 379.
Ak-pöz: (Ak bez), 365.
Ak-sakal, 308.
Ak-sakallug, 309.
Ak-yaşmak: (Tülbend), 192.
Akarsu: (Bilezik), 257.
Akılık: (Bez), 365.
Akıtma: (Bilezik), 257.
Aksrga (mo.): (Küpe), 246.
Al-ton: (Al elbise), 394.
Ala-baş: (Halı süsü), 184.
Ala cip: (Alaca ip), 140.
Alaca cip: ("), " .

Albarga (Çuv.): (Küpe), 246.
Albutu (Çuv.): (süs), " .
Alga (Çuv.): (Halka), 256-7.
Altun:
-Ağıcı a.: (Bayrak), 395.
-A. küpelü, 245.
-A. muğ: (Zerbef), 395.
-A. tümö (Kurg.): (A. düğme),
60.
Argag: (Arkaç), 157.
Arig-la: (Temizleme), 369.
-Kepez a.: (Pamuğu çığitleme),
" .
Arkak, bk. Argag, 157-8.
-Bözin a.: (Bez arkacı), 367.
Arsal: (Renk), 277.
A. saç: (Kumral s.), " .
Arsig: ("), " .
Arsil: ("), " .
Art saç: (Arka s.), 280.
Asım-takım-I: (Küpe), 244.
" " -II: (Kolye), 255-6.
Asım-takın, ("), " .
Asırga, bk. Isırga, 245.
Aska küpe, 245-6.
Aşak: (Yumak), 148.
Aşargan (Mançu), 246.
At-baş: (Dazlak baş), 282.
Atacak: (Yün çubuğu), 152.
Atlas: (13. y.y.), 395-6.
-Çuz-atlas, 400.
Atma çubuğu: (Yün ç.u), 152.
Atsız erngek: (Yüzük parma-
ğı), 262.
Aya (?): (Çıkrık), 145.
Ayakçık: (Tezgâhta), 158.
Ayakçılık: ("), " .
Ayakçın: ("), " .

Ayaklık: ("), " .
Ayakmaç: ("), " .
Ayçık-I: (Bayrakta silâ), 395.
Ayçığı altın (bayrakta), " .
Ayçık-II: Halı motifi, 184.
Aykara: (Yurtmaç), 72.

— B —

Bag, bağ, 260.
Bagalçak: (Bilezik), " .
Bağırdak: (Kolye), 254.
Bağlamlıca: (Başörtüsü), 194.
Bakan: (Halka), 263.
-Altun b., " .
-Bakla: (Halka), 330.
Baldak: (Halı motifi), 184.
Ban otu: (Cannabis sativa),
387.
Banbık: (Pamuk), 356.
Banbuk: ("), " .
Barçın (İpekli kumaş),
397-8.
-Eşüklük b.: (Bürüncek b.),
397-8.
-B. karışladı: (B. ölçtü), " .
-Bir kulaç b.: (Bir arşın b.),
" .
-B. onguktu: (B. soldu), " .
-Töşeklik b.: (Döşeklik b.), " .
-Yeşil yerlig b.: (Yeşil yüzlü
b.), " .
-Yolak b.: (Yoldu b.), " .
Basarık: (Tezgâhta), 159.
Başmak: (Ayakkabı), 116.
Batatu-I: (Pamuklu kumaş),
363.
Batatu-II: (Kolah k.), " .

Bat-: (Kolalama), 362.
 Batır-: ("), " .
 Batla-: ("), " .
 -Böz (bez) batla-, " .
 -Bezni batladı, " .
 Bedhiz burkan: (Heykel), 341.
 Bediz (Bedhiz): (Süs, " .
 Bediz ur-: (B. vurma), " .
 Bedizet-: (Süsleme), " .
 Bedizçi: (Süsleyen usta), " .
 Bedizlig: (Süslü), 342.
 B. ev: (Süslü ev), " .
 Behen (f.): (Bükme), 145.
 Beko (Macar): (Bukağı), 261.
 Bel bağı, 73.
 Bel bağla-, " .
 Belek, bk. Belik, 279.
 Belik: (Saç örgüsü), 278.
 Benek: (Alacalı), 344.
 Benekli: " .
 Benek câme, " .
 B. altınlu câme, " .
 Beng (f.): (Hind kendiri), 387-8.
 Berçuk: (Kolçak), 260.
 Besbel: (İplik), 139.
 Bez, bk. Böz, 362.
 B. batladı: (B. kolaladı), 362.
 B. Çığ-la-: (B. ölçme), " .
 B. çığlattı, ("), " .
 B. çığlandı, ("), " .
 B. karşattı: ("), " .
 B. Kiftula-: (B. makasla-), " .
 -Bir kuçak b.: (Bir kuçak b.), 361.
 -Sedhrek b.: (Seyrek b.), " .
 B. tokuldu: (B. doku-), 362.

B. tokitti, 360.
 -Yamağlık b.: (Yamalık b.), 362.
 B. yığdırdı, " .
 Bezemek, 148, 342.
 -Siyâseti b., " .
 -Sözü b., " .
 Bezendi, 342.
 Bezendi kozandı, " .
 Bezek, " .
 Bezeklik, " .
 B. Saray: (Süslü saray), " .
 Beziç: (Yumak), 148.
 Bhangâ (Skr.): (Cannabis indica), 387.
 Bıçguç-I: (Kesici âlet), 326.
 Bıçguç-II: (Makas), " .
 Bıdhuk: (bıyık), 310.
 Bıtık (Yak.): ("), " .
 Bıyık yastığı, 312.
 Biç-mek: (Elbise b.), 95.
 B., bk. Bıç-, " .
 Bihelek: (Bilezik), 258.
 Bılboo: (Belbağı), 73.
 Bilek, 258.
 Bilek, bk. Belik, 279.
 Bilezük sal-, 259.
 Bilezüklen-, 259.
 Bilerzük: ("), " .
 Bilicek (mo.), ("), " .
 Bilicug (mo.), ("), " .
 Bilisüg, bilisük (mo.): ("), " .
 Bilizük: ("), " .
 Bisalak (Bury.): (Bilezik), 258.
 Bislak ("): ("), " .
 Biti-: (Yazmak), 325.
 Boazlık, bk. Boğazlık, 255.

Boğaz kıstı: (Kolye), " .
 Boğazlık: ("), " .
 Boğ-: (Boğçalamak), 253.
 Boğça: (Bohça), " .
 Boğdu: (Baş örtüsü), 194.
 Boğmak: (Kolye), 254.
 Boğtak: (Moğol şapkası), 255.
 Boğsuk: (Kolye), 254.
 Boğurda saç: (Kıvrık s.), 276.
 Boyun bağı, 193.
 B. et-, " .
 Boyuga sal-, " .
 Böz, bk. Bez, 154, 354.
 B. arkağı: (B. arkacı), 157.
 Bözün arkak, 156.
 -Kaling b.: (Kalm b.), 154.
 -Elig karı b.: (50 arşın b.), " .
 -Kese b. (tü.): (Parça b.), 156, 368.
 - " bör (mo.), " .
 -Bir kuçak b., 374.
 -Sedhrek b.: (Seyrek bez), 154, 367.
 Böz tokuldu, 365.
 B. tokitti, " .
 B. tokadı, " .
 -Torku eşkırti b., 400.
 -Yinçe b.: (İnce b.), 154.
 Bözüg çığlattı: (B. i ölçtü), 373.
 Bözünün eni, 361, 368.
 Bözüg karşattı: (B. i ölçtü), 372.
 Bözçi: (Bezci), 155, 371.
 Bözçinin evi: " , " .
 Bözçin ger (mo.), 156.
 Braca (Latin.), 396.

Bugo, bugu (mo.): (1. Bilezik. 2. Bukağı), 261.
 Bunçuk, bk. Boncuk, munçuk, 255.
 Burma bilezik, 257.
 Burtele: (Atın pullu külâh), 395.
 Butar: (Hasır ipi), 140.
 Büksek, 254.
 Büksüklen-, " .
 B ü r - m e k, 190.
 Bürgü, " .
 Bürme, " .
 Bürü, " .
 Bürücük, " .
 Bürük, " .
 Bürümbe: (Bürüncek), " .
 Bürüntü: ("), " .
 Bürüncek, bürüncük: ("), " .
 Bürüngeç, " .

— C —

Cahıra (?): (Çıkrık), 145.
 Caka: (Yaka), 51.
 C. kayırma, " .
 Caka-la-: (Yaka tutma), " .
 Caka-laş-: (Yakalaşma), " :
 Carım: (Deri zarı), 168.
 Ceb, cib (ar.), 62.
 Cehre: (Çıkrık?), 145.
 Cel, bk. Yel, 330.
 Celpirüün (Kırg.): Yelpare, " .
 Cepken, bk. Çepken.
 Chiu-tse (Çin.), bk. Çüz, (tü.), 400, 405.
 Cırsır (?): (Çıkrık), 145.
 Çip, bk. İp, yip, yıp, 140.
 Çipek, bk. İpek, yipek, 389.

— Ç —

- Çahragan (f.): (Çıkrık), 145.
 Çakra: (1. Felek. 2. Çıkrık),
 " .
 Çal-, 370.
 -Panbuk çalıcı: (Hallaç), " .
 Çalma: (1. Başörtüsü. 2. Dolak), 194.
 Çark, 148.
 -Çip çark: (Yumak), 194.
 Çat-: (Dikmek), 95.
 Çat: (Dikiş yeri), 95.
 Çatki: (Baş örtüsü), 194.
 Çeçe: (Serçe parmak), 262.
 Çedene: (1. Çitlenbik. 2. Kendir tohumu), 380.
 Çedik: (Ayakkabı), 116.
 Çeşeng (Çigil): (Makas), 327.
 Çekin: (İbrişim), 346.
 Çekme: (Büyük çizme), 114-5.
 Çerge: (Kıl yumağı?), 162.
 Çetene, bk. çedene, 381.
 Çetine, bk. Çetene, 380.
 Çıçalak: (Serçe parmak), 262.
 Çıçamuk: (Yüzük parmağı),
 " .
 Çihansı: (Çin kumaşı), 405.
 Çihansı, bk. Çihansı, " .
 Çıg: (Arşın), 373.
 Çıglat-: (Arşınlama), " .
 -Bözig çıglat-, " .
 Çıgıd, bk. Çiğit, 357.
 Çıgır: (Çıkrık, tekerlek, felek),
 145.
 Çıgırık: (Çıkrık), " .
 Çikat, bk. Çiğit, 357.
 Çınaksı, bk. Çihansı, 405.
 Çırık, bk. Çıkrık, 145.
 Çırma: (Yumak), 148.
 Çırpma dikiş, 96.
 Çıyırık: (1. Çıkrık. 2. Yumak),
 145, 148.
 Çıyırığı katı ip, 145.
 Çiçek: (Serçe parmak), 262.
 Çidin (Kazan): (Kendir), 380.
 Çigi-mek: (Dikmek), 95.
 Çigit: (1. Pamuk. 2. Çekirdek),
 357-8.
 Çigi-: (Nakış yapma), 95.
 Çigme: (Nakış), " .
 Çikin, çekin: (1. İbrişim. 2. Altın sarılı iplik. 3. Kılardan), 346, 399.
 Çikin yipi: (İbrişim, nakış ipi), 399.
 Çikin çiknedi: (Kılardanla dikti, işledi), 347.
 Çikini cübbe: (Sırmalı c.), 399.
 Çıldırğı: (Yün çubuğu), 152.
 Çilpek: (İpek kozası), 391.
 Çimdik dikiş, 96, 346.
 Çine-: (İpekle işleme), 399.
 Çırmaç (mo.): (Yırtmaç), 72.
 Çit: (1. Pamuklu. 2. Çin kumaşı. 3. tülbend), 400.
 Çit bezi, " .
 Çitilme: (Oya adı), 350.
 Çıvırık, bk. Çıyırık, 148.
 Çiyit, bk. Çiğit, 357.
 Çobra: (Yün?), 161.
 Çol (Şor): (Sargı), 194.
 Çooluk (Karg.), ("), " .
 Çopek: (Kendir sapı, çöp?),
 384.
 Çöpür: (Kıl), 161.
 Çözü: (Tezgâhta), 158.

— D —

- Dormö, bk. Çırpma dikiş, 96.
 Çubur, bk. Çöpür, 161.
 Çukal, 5.
 Çupur, bk. Çöpür, 161.
 Çuvu: (Çuvaldız), 97.
 Çuz: (Çin kumaşı), 400, 405.
 " , bk. Chiu-tse (Çin), " .
 -Ağı çuz, ("), " .
 Çuz-atlas: ("), " .
 — D —
 Daaka (mo.): (Yapağı), 161.
 Daz, dazlak, bk. Taz, 282.
 Daz, dazlak, bk. Taşa, 282.
 Derinçek: (Bürünçek), 191.
 Derzi (f.): (Terzi), 98.
 Derzi (tü. -mo.), ("), " .
 Derzi kaçuğı: (T. torbası), " .
 (dh) ve (y) sesleri, 310.
 Dilmic: (Bilezik adı), 258.
 Dişice: (İlik), 59.
 Dizi ipi, 158.
 Dolak, bk. Tolgac, 193-4.
 Dürmek: (Yumak), 148.
 Düzüm: (Kolye), 255-6.

— E —

- Edh: (Mal ve kumaş), 157.
 Edik, bk. Edük, 114-6.
 Edük: (1. Ayakkabı. 2. Çizme. 3. Yarım çizme), 113-4.
 Egemek (mo.): (Küpe), 246.
 Egin: (Omuz), bk. Çikin, 280.
 Eginge yeter saç, 280, 285.
 Eğir-, 143.
 Eğirt-, " .
 Eğrim, eğirim, 146.
 -Bir eğrim ip, " .
 Eğme kaş, 312.
 Eğrik: (Eğrilmiş ip), 143.
 Ekpek, bk. Ökmek, 240.
 Etemit (?): (Çıkrık), 145.
 Ellice: (Yün çubuğu), 152.
 Ellicek: (Çıkrık), 145.
 Emlik: (İki kat iplik), 140.
 En-I: (Boyun eni), 368.
 -Bözning eni, " .
 En-II: (Yaka), 52.
 En-III: (Yün), " .
 En-IV: (Boğaz ve gerdan?),
 " .
 Engir-: (Eğir-mek), 377.
 -Kentir engirer, " .
 -Yüng " , " .
 Epkin: (Siyah iplik), 140.
 Eriş, bk. Arış, 158.
 Esri: (Alaca), 140.
 E. yışığ-I: (a. ip), " .
 E. yışığ-II: (İki renkli iplik),
 343.
 Esri-, " .
 Esrile-, " .
 Esringü: (Nakış),
 Eşkirti, eşkürti: (1. Çin kumaşı. 2. Parça kumaş), 400.
 -Torku eşkürti bez, " .
 Eşük: (Bürünçek), 347.
 Eşüklig barçm, " .
 E t e k, 72.
 E. i bele dürme, " .
 Etik, etük, bk. Edük, 114-5.
 Etüklük: (Ayakkabı için), 167.
 E. sagra: (A. için deri), " .
 Etlü katman: (Deri altı), 168.

— G —

- Gaybak (?): (Çıkrık), 145.
 Genegerçek: (Ricinus), 382.

Gerdanlık, bk. Kolye, boncuk, inci, 253-7.
 Gizli yaka: (Gizli y.), 51.
 Gonça: (Kendir yaprağı), 387.
 Goncuk, bk. Koyuncuk, 63.
 Goyçu, bk. Kayçı, 326.
 Göben: (Bir bitki), 364.
 Göbelek: ("), " .
 Göbenek (tü.): (Pamuk), 360, 364.
 Göbenek (mo.): ("), " .
 Gök saç, 277.
 Gök sakal, 309.
 Göpçük, bk. Köpçük, 63.
 Göpçük: (Cep kenarı), " .
 Gözgü, közgü: (Ayna), 321.
 Gözüngü, bk. Közüngü, 321.
 Güğül kurdu: (Ipek böceği), 390.
 Güğül kozası: (I. kozası), 391.
 Güvül kurdu, güvül kurdu, " .
 — H —
 Harçm (f.): (Ayakkabı), bk. Kalçm, 116.
 Hass: (Bez), 365.
 Hâşîş (ar.): (Cannabis indica), 387.
 Holderçe (Çuv.): (Yumak), 148.
 Höleke, bk. Öreke, 142.
 Huling (Çin.): (Çin kumaşı), 405.

— I —

Ijmuk: (Daz), bk. Ajmuk, 282.
 Irgak: (1. Düşme. 2. Kanca), bk. Yırgak, 60.
 Isrga: (Küpe), 244-5.

Isırganlık: (Kireç havuzu), 168.
 Iygi, bk. Arış, 158.
 — I —
 İç don, 101.
 İçin taşın: (İç ve dışında), 341.
 İğneçelik: (I. kadar), 97.
 İk: (İğ), 141.
 İnme: (Deriyi kireçleme), 168.
 İlersik, ilersük: (Kuşak), 73.
 İlgeç: (Düşme ve kanca), 59.
 İlgi ("), " .
 İlgik, ilikik (Kıpçak), ("), " .
 İlgük (Harezms.), ("), " .
 İlik (Oğuz): ("), " , bk. Yülik.
 İp satkuç: (İp ve iplikçi), 138.
 İyle-: (Deriyi kireçleme), 164.
 İylenmiş kön (gön), " .
 İyemek: (Küpe), 246.
 İymek (Yak.): (Küpe), " .
 İyrim, bk. Eğrim, 146.
 İzlik: (Çarık ve izlik), 167.

— K —

Kaba sakal, 308.
 Kabara: (Bilezik?), 258.
 Kaçaç-I: (Kumaş adı), 402.
 Kaçaç-II: (Câriye adı), " .
 Kaçı, bk. Kayçı (Makas), 326.
 Kaçi (Korece): (Makas), 327.
 Kada-, kadha-: (Dikmek, bağlama), 60.
 Kadhug-: ("), 96.
 Kadh-: ("), " .
 Kadak: (Düşme ve kanca), 60.

Kadhuş; (Kayış), 74, 163.
 Kadhuşla-: 164.
 Kaftan, 5.
 Kalçagay baş: (Dazlak), 282.
 Kalçm (tü.), bk. Harçm (f.), 116.
 Kaldırça: (Yumak), 148.
 Kalın, kaling: (Kalın), 308.
 Kaling sakallı: (Kalın sakallı), 308.
 Kalın tokugan: (Kalın dokunmuş), 155.
 Kaling böz: (K. bez), 154.
 Kama sakal: 309.
 Koncak, bk. koyuncuk, 63.
 Kander, bk. Kendir, 383.
 Kandır: (Deri zarı), 168.
 Kara boğa derisi, 166.
 Kara kön (gön), 164.
 Kara sakal, 308.
 Kargu gibi kara saç, 277.
 Karış (karı): (Ölçü, Türk arşını), 398.
 Karışla-: ("), " .
 Barçm karışla-, " .
 -Elig karı böz, 50.
 Karsat-: ("), 362, 372.
 -Bözig (bezi) karıştı, 372.
 Kars: (Kumaş adı), 402.
 Kaş, 312-3.
 Kalın kaşık: (Kalın kaşık), " .
 Yay " , " .
 Kaşbastı: (Baş örtüsü), 194.
 Kavlak: (Daz), 282.
 Kayçı: (Makas), 326.
 Kazine: (Hazine), 392.
 Kebez, bk. kepez: (Pamuk), 358.
 Kebezlik: (Pamukluk), 371.
 -Kauçm k. (mo.): (Eski pamuk), 368.

Keçi sakal, 308.
 Kedin, bk. Kidin, 380.
 Kedhüg: (Giyim), 161.
 Kedhüglüg yüng: (Elbiselik yün), 161.
 Kelâbe (f.): (Kelep), 147.
 Kelebe (?): (Çıkrık), 145.
 Kelepçek: ("), " .
 Kemha: (13. y.y. dan sonra), 401-2.
 Yupka k.: (İnce k.), " .
 Kendir, bk. Kentir, 379.
 -Ak-Kendir: (Keten), " .
 Kendir urugı: (K. tohumu), 382.
 Kendirlik: (K. tarlası), 387.
 Kentir, bk. Kendir, 377, 382.
 Kentir engir-: (K. eğirme), " .
 -Keyik kentir: (Yaban k. i), " .
 -Tork kentir: (Keten), 379.
 Kenzi (Çin): (Çin kumaşı), 405.
 Kepez, bk. Kebez, 358.
 Kepez: (Pamuk), " .
 K. arıgladı, 369.
 -On teng (denk) kepez, 371.
 Kepez uruglandı: (P. Çiğitlendi), 369.
 Kepezlik: (1. Pamuk tarlası. 2. Pamuk sahibi), 358, 371.
 Kertik: (Yün çubuğu), 152.
 Kesek: (Parça), 156.
 K. böz: (Parça bez), " .
 K. bör (mo.): ("), " .
 Kettan (ar.- tü.): (Keten), 377-8.
 Keter (?): (Keten?), 381.
 Keyik: (Yaban hayvanı), 382.
 Keyik kentir: (Yaban kendiri), 378, 382.
 Kez: (Çin kumaşı), 405.

- Kıdhuğ: (Kenar ve kıyı), 345.
 Kıdhu-: (Kenar işleme), " .
 Kıftı: (Makas), bk. Kıptı, 327.
 Kıftu-la-: (Makaslama), 362.
 Kıl-tü: (Kıl ve tüy, saç), 159.
 Kılida (Oğuz): (Gerdanlık), 256.
 Kındırış (mo.): (Kendir), 383.
 Kunnab (Ar.-tü.), (kendir), 378.
 Kıptı: (Makas), bk. Kıftı, 327.
 Kırkık: (Makasla işleme), 345.
 Kırkak: (Makas), 327.
 Kırkık: ("), " .
 Kırtlık (?): ("), " .
 Kısa: (Kısa), 275.
 K. saç: (Kısa saç), " .
 Kıtık: (Pamuk?, bk. Kırtık, 354.
 Kıtık-ılg, " .
 Kıtık-sız, " .
 -Minder katığı, " .
 Kıvrık sakal, 309.
 Kıvrak: (Tülbend), 192.
 Kıvraktur saç: (Kıvrık saç), 192.
 Kıyı, kıyuu: (Kıyı, kenar), 171.
 -Etek kıynısı, " .
 Kıynık, kayık: (Çift dikiş), bk. Kadhi-, 96-8.
 Kıynık: (İğne), " .
 Kızıl edük: (Sultan çizmesi), 115.
 Kızıl düğme (düğme), 60.
 Kidhizlig yüng: (Keçe yünü), 161.
 Kidin, kedin (Uyg.): (Keten), 380.
 Kidin (Kazan): ("), " .
 Kilâda (ar.): (Gerdanlık), 256-7.
 Kınçir (mo.): (Kendir), 384.
 Kirmen: (İğ), 142.
 Kiten, bk. Keten, 380.
 Koç boynuzu: (Halı süsü), 184.
 Koçigir (mo.): (Dazlak), 282.
 Koğış, koğuş: (Deri), 163.
 Koğur bk. Konur, 277.
 Kolbağı: (1. Kolçak. 2. Bilezik), 258-60.
 Kolçak: (1. Kolbağı. 2. Bilezik), " .
 Kolu uza-, uzat-, 62.
 Kollu: (Çıkrık), 145.
 Kongur: (Konur renk), 277.
 Kopça: (Düğme), 60.
 Koy (koyun) boynuzu: (Halı süsü), 184.
 Koy terisi: (Koyun derisi), 165.
 Koyunu yünle-: " .
 Koy yüngle- ("), " .
 Koyuncuk: (Cep), 63.
 Kozak, 370.
 -Panbuk kazağı: (P. kozası), " .
 Kozan-, bk. Bezendi kozandı, 342.
 Kög: (Pas), bk. Közgü, 323.
 Kölece: (Çıkrık?), 145.
 Kön: (Gön), 164.
 -Kara-kön, " .
 Könenme, bk. Tonanma, 343.
 Könglek: (Gömlük), 51.
 Köp saç: (Çok saç), 275.
 Köpen, köpene: (Kaba kumaş), 363.
 Köpen: (Bitki), 364.
 Köpen (mo.): (Pamuklu), 364.
 Köpsün: (Şilte, minder), 363.
 Köpü- (tü.), " .
 Köpün (mo.): (Pamuklu), " .

- Köse, 283-4.
 Köse sakal, 308.
 Kösek, bk. Kozak, 370.
 Köstek: (Yün çubuğu?), 152.
 Közenek-I: (Yaşamak), 191.
 Közenek-II: (Peçe), " .
 Közgü: (Ayna), 322.
 -Çini k.: (Çin aynası), " .
 Közgüyü aç-, 321, 324.
 Közgünün yüzi, 324.
 Közüngü: (Ayna), 321.
 -İki yüzlüğ k., 322.
 Kua (Çin-Uygur): (Çiçek), 378.
 Keyik kentir kuası, " .
 Kuçak-I: (Kucak), 362, 374.
 Kuçak-II: (Kumaş ölçüsü), " .
 -Bir kuçak böz (bez), " .
 Kulac-I: (Kulaç), 398.
 Kulac-II: (Türk arşını), " .
 -Bir kulaç barçın, " .
 Kulak kaytar saç, 280, bk. Saç.
 Kulak salkımı, 245.
 Kulakka yeter saç, 279.
 Ku-ma (Çin): (Keten tohumu), 382.
 Kuma (Uygur): ("), " .
 Kuncik, bk. Koyuncuk, 63.
 Kurt: (Sirke), 390.
 Kurumsı: (Kapkara, kurum gibi), 276.
 Kutay: (Çin kumaşı), 402.
 -İsigti k., " .
 -Kırgaklıg k., " .
 Kutn (ar.): (Pamuk), 353, 359, 364.
 Kutn kumaş: (Pamuklu), " .
 Kuuçin kibiz (mo.): (Eski pamuk), 368.
 Kûbe, bk. Küpe, 243.
 Küçek: (Cep ve yaka), 52.
 Küçük-le-I: (Yaka dik-), " .
 Küçük-le-II: (Cep), 62.
 Küreğimsi sakal, 309.
 Kütük: (Makara), 148.
 Küzgü (Kuman), bk. Közgü, 322-5.
 Kümüş saçak: (Gümüş kolye), 256.
 --- L ---
 Labada (ar.): (Keçe ayakkabı), 113.
 Labûd (ar.): ("), " .
 Lohtay (Çin.): (Çin kumaşı), 405.
 --- M ---
 Mamuk, bk. Mamuk, pamuk, 356.
 Mamuk at-: (Pamuk at-), 152.
 Mamuk atkuçı: (Hallac), " .
 M. Soykuçı: ("), " .
 Mamuk (Harezms.), 356, 368.
 -Eski m., " .
 M. saba-, " .
 Mamukluk: (Pamukluk, p. anbarı), 356, 371.
 Mamuk satkuçı: (Pamukçu), " .
 Mançu: (Küpe), 245.
 Mayloo (f.-tü.): (Bıyık), 310.
 Meyek (Kırg.): (Bıyık), " .
 Mindetü (Çin.): (Çin kumaşı), 405.
 Muğ: (Kumaş adı), 395.
 -Altun muğ: (Zerbest), " .
 Munçak, bk. Boncuk, Monçuk, 255.
 M. tiz- (Boncuk dizme), " .
 M. satkuçı: (Boncukçu), " .
 Murut (Kırg.): (Bıyık), 310.

Müren: (Irmak), 276.
M. Osugi: (Irmak dalgası), "

— N —

Nak (Kuman): (Kumaş?), 405.
Naşic (Kuman): ("), "

— O —

Oguk: (Deri çizme), 114.
Oimasun (mo.), bk. Oyma (tü.), 113.

Oltan, ultang: (Ökçe), 116.

Onğuk: (Solma), 398.

-Barçın onguktu: (İpekli sol-
du), "

Orcuk, bk. Urçuk, 142.

Ortan: (Ayakkabı), 116.

Orucuk, bk. Urçuk, 142.

Oy-, 344.

Oya, "

Oyan-I: (At ağızlığı, yular),
330.

Oyan-II: (Zincir), "

Oyu (Memlûk): (Oya), 345.

Oyuk, 344.

Oyum: (Oya), 345.

Oyum-çiyim: (Oya ve nakış),
345.

Oyma-I: (Keçe), 113.

Oyma-II: (Keçe çizme), "

Oymak: (Yüksük), 99.

— Ö —

Ökme: (Küpe), 246.

Ökmek: ("), "

Ör-, 142.

Ördi saçın, 278.

Örçük: (Örölmüş saç), "

Öre-be (mo.): (Örmek), "

Öreke: (İğ), 142.

Örgüç, örküç, 156, 278.

Örgüç-I: (Dokuma tezgâhı),
156.

Örgüç-II: (Saç örgüsü), 278.

Örtgüg: (Örtü), 354.

-Kıtlıksız ö., "

-Kıtlıklı ö.: (Kıyılı, kenarlı o.),
"

Örük: (Örme), 156.

Ötük, bk. Edük, 114-5.

Özeme: (Kıl yumağı), 162.

— P —

Pagalçak: (Bilezik), 260.

Pagançak: ("), "

Pahta, pakta (f.): (Pamuk),
353, 359, 363.

Pambuk, panbuk, banbuğ, 356.

Panbuk çalıcı: (Hallaç) 37).

Panbuk kazağı, 370.

Panbukçu, 369.

Panpa (İndo-Iran): (Pamuk),
359.

Pâzuvend (f.): (Kolçak), 260.

Penbe (f.): (Pamuk), 355.

Pervân (f.): (Bükme), 145.

Pi (Çin): (Fırça), 325.

Po-t'ieh (Çin): (Pamuk), 353,
361.

— S —

Saç, 275.

-Kıska (kısa) s., "

-Kalın s., "

-Köp (çok) s., "

-Örük (örölmüş) s., "

-Salındı s., "

-Sıgan s., "

-Yaynılgan s., "

Saçak, 256.

-Kümüş saçak: (Kolye), 256.

Saffian, bk. Sahtiyan, 167.

Sağ (?): (Yün atma çubuğu),
150.

Sağrı-I: (Hallaç yayı), 152.

Sağrı-II: (Deri), 167.

-Etüklük sağrı: (Ayakkabılık
deri), "

Sağrıla-: (Deriyi tabaklama),
"

Sahtiyan, 167, bk. Saffian.

Sakal yülüçi: (Sakal berberi),
308.

Sakalı çevirme, "

Sakalı dağıtma, "

Sakalı kıvrma, "

Sakak: (Çene), 306.

Sakalı kökerdi: (S. göğderdi),
308.

Sakalduruk: (Çene bağı), 306.

Salrı: (Yelpaze), 330.

Sahn-, sulun-, 280.

Salındı saç, 280, 285.

Salkım küpe, 245.

Saraguç: (Sorguç), 192.

Sargı, bk. Dolak, boyunbağı,
194.

Sarıg ton: (Sarı elbise), 394.

Satkuçi: (Satıcı), 371.

-Mamuk satkuçi: (Pamuk-
çu), "

Satyâ (Kalm.): (Sahtiyan),
168.

Sedhrek: (Seyrek), 362, 367.

S. böz: (Seyrek bez), "

S. Sakal: (" -sakal), 309.

Seğerek: (Keten tohumu), 381.

Sidak: (İpek kozası), 381.

Sığan saç: (Düz saç), 276.

Sıkma: (Gerdanlık), 254.

Sındı, sindu: (Makas), 326.

Sırga, bk. Isırga, 245.

Sırgak, bk. Isırga, "

Sırı-: (Dikmek), 96.

Sırt-: ("), "

Sırıçga (sırça): (Cam ve ay-

na), 322.

-Süzüg arıg sırıçga, "

Sırma yaka, 51.

Silecek, 325.

Silgi, silgü, "

Sinek üseleyecek, 329.

Sinğek yelpet-: ("), "

Sindi, bk. Sındı, 326.

Siyele: (Keten tohumu), 381.

Siyim, bk. Süyüm, 139.

Siyik: (Keten tohumu), 381.

Siyrek: ("), "

So (Çin-Uygur): (Zincir), 331.

Sokar-I: (Saçsız), 281.

Sokar-II: (Boynuzsuz), "

Sok-, soki-, "

Sorguç, bk. Saraguç.

Soy-, suyu-, 165.

-Terisi soyul-, "

Söykö (mo.): (Küpe), 245.

Sulındı saç, bk. Salındı, 280,
285.

Supalu: (Brokard), 395.

Sur-: (Deriyi soyma), 165.

Suvlangaç: (Düz), 276.

S. saç: (Düz saç), "

Söyke (mo.), bk. Söykö, 245.

Süyün, bk. Süyüm, 139.

Süyüm, süğüm: (İnce iplik),
139.

— Ş —

Şalaşu: (Çin ipeklisi), 405.

Şeve: (Bilezik), 258.

Şit, bk. çit, 400.

Şobeş, bk. Çopik, 384.

Şulala-: (Seyrek dik-), 96.

Şulgahık (Kırg.): (Sargı), 194.

Şulgu: ("), "

Şuralla-, bk. Şulala-, 96.

Şütük sakal: (Köse sakal),
308.

— T —

- Taka: (Brokard çeşidi), 395.
 Talku yışık: (Bükülü iplik), 138.
 Talkur-: (Bükme), " .
 Ta-ma (Çin): (Kenevir), 377.
 Tartamak: (Tülbend), 192.
 Tat-eri, 307.
 Tavar-I: (Mal ve mülk), 157.
 Tavar-II: (Kumaş), 403.
 Tavar-III: (Para), " .
 Tavgaç-Hanı, 404.
 Taykur-: (Bükme), 138.
 Taz: (Daz), 282.
 -Ajruk taz, 282.
 Tebene (Tü.-mo.): Çuvaldız, 98.
 Tegel: (Dikiş), 96.
 Tegelti, tegeltü, 114.
 Tegzin: (Pamuk tampon), 361.
 Teke sakal, 308.
 Teker: (Makara), 148.
 Temen: (Çuvaldız), 98.
 Temene (Mançu): (İğne), 98.
 Temne (mo.): ("), " .
 Teng: (Denk), 404.
 Teng-le-, Teng-len-, " .
 -On teng kepez (pamuk), 359, 372.
 Teri: (Deri), 168.
 T. içi, " .
 T. taşı: (Deri dışı), " .
 -Yupka teri: (İnce d.), 167.
 -Koy terisi: (Koyun d. si), 165.
 -Teve terisi: (Deve d. si), 166.
 Terisi soyul-, 165.
 -Teşildi teri: (Deri delindi), " .
 Teşrüm: (Yumak), 149.
 Teve: (Deve), 164.
 Teve köni (gönü), " .
 Teve terisi, " .
 Teve yüngi (yünü), 159.
 Tigre: (Toka), 74.
 Tik caka: (Dik yaka), 51.
 Tik-: (Dikmek), 95.
 Tikiklig: (Dikilmiş), 75.
 Tikti etükni, 75.
 Tikti tonnu, " .
 Tilkü terisi: (Tilki derisi), 163.
 Tit-: (Yün ditmek), 150.
 Toga: (Toka), 74.
 Tok-er: (Saçı kesik), 274.
 Toka: (Makara), 14 .8
 Toka, bk. Toga, 74.
 Tok-, tokı-, 281.
 Tokudi, 157.
 Toku-ba (mo.), " .
 Tokul-, 362.
 Tokat-: (Dokutmak), " .
 Tokugan, 155.
 -Kalm tokugan, " .
 Tokudi tonnu, " .
 Tokuci: (Dokuyucu), 155.
 Toklu, toklu, tokluk: (1. Saçsız. 2. Boynuzsuz. 3. Kuzu), 281.
 Tokmak: (Makara), 148.
 Tolga-: (Dola-), 193.
 Tolgan-, tolgaş-, " .
 Tolgak: (1. Küpe. 2. Dolak), " .
 Tomak (mo.): (Örülmüş saç), 278.
 Tomarça: (Halı süsü), 184.
 Ton: (Elbise), 393-4.
 -Al, gök, sarı, yeşil ton, " .
 -Ürüng t.: (Beyaz elbise), 400.
 -Bezedi tonnu, 342-3.
 Tonanma könenme: (Süslenme), 343.
 Top sakal, 308.
 Topana: (Makara), 148.
 Topçu (tü.-mo.): (Düğme), 60.
 Topuğunda sarmaşanda (saç), 279.

- Tor: (Bilezik), 258.
 Tork kendir: (Keten), 379.
 Torku: (İpek), 403.
 Torku eşkirt bez, 400.
 -Yaşıl torku: (Yeşüipekli), 404.
 -Yingke t.: (İnci ipekli), 154, 404.
 Tört kat ip, 140.
 Töşeklik barçm, 398.
 Tuç bilezik, 259.
 Tulum: (Saç örgüsü), 279.
 Turtele, bk. Burtete, 395.
 Tutuk: (peçe), 192.
 Tutum (Kırg.): (Zincir), 331.
 Tü-I: (Tüy), 159.
 Tü-II: (Yün), " .
 Tü-III: (Saç ve kıl), " .
 Tügme: (Düğmelemek), 60.
 Tüle-, 159.
 Tülek, " .
 Tüllüş saç: (Kabarık), 275.
 Tümö (Kırg.): (Düğme), 60.
 Tür: (Nakış örneği), 346.
 Türnök: (Yumak), 148.
 Tüşrüm, bk. Teşrüm, 149.
 Tütme: (İpek kozası), 304.
 Tütük: (Peçe), 191.
 Tüy at-, 159.
 — U —
 Uçtu: (Tülbend), 192.
 Uguk, bk. Oguk, 114.
 Ultang: (Ökçe), 116.
 -Ur-: (Örmek), 142.
 Uragut: (Avrat, kadın), 342.
 U. bezendi, " .
 U. bezendi, kozandı, " .
 Urçuk: (İğ), 142.
 Urlug: (Tohum), 382.
 Yitin u.u: (Keten tokumu), " .
 Urug: (Tohum), 142.
 -Kendir urugu, 382.
 -Kepez urugla-: (Pamuğu çiğitleme), 369.
 Urukluk yüng: (Urganlık yün), 144, 151.
 Uyuk, bk. Oguk, 115.
 — Ü —
 Üçürdüm: (Üç kat iplik), 140.
 Üksük, bk. Yüksük, 99.
 Üle-, üleş-, 147.
 Üsele-: (sineği kovma), 329.
 Üt-, 328.
 Üt-ti, " .
 Ütidi, " .
 Başık ütidi, " .
 Üti, ütük: (Ütü), 99, 328.
 Üzük: (Yüzük), 262.
 -Kaşsız ü., " .
 -Kümüş ü., " .
 — V —
 Vurçuk, bk. Urçuk, 142.
 — Y —
 (Y) ve (dh) sesleri, 310.
 Yabaku: (Yapağı), 275.
 Y. saç: (Keçeleşmiş s.), " .
 Yaka, 51.
 Yakalaş-, " .
 Yaka tik-, " .
 -Gizli yaka, " .
 -Könglek y. sı, " .
 Yamağ: (Yama), 362.
 Yamağlığ böz, " .
 Yandım: (Bilezik adı), 258.
 Yanga: (Fıl), 164.
 Y. koğısı: (Fıl derisi), 144.
 Yap: (Yapağı), 150.
 Yapalak saç, 275.
 Yapağılu, 160.
 Yapgut: (Mindir), 160.
 Yapık: (Baş örtüsü. 2. Sargı), 194.
 Yapık saç: (Dökülen s.), 275.
 Yara: (İlik), 59.
 Yarık: ("), " .
 Yaşıl ton, 393-4.
 Yaşmak, 191.

Yakmağ: (Sahtiyan), 168.
 Yayılcın saç, 375.
 Yedek: (Bilezik), 253.
 Yel M. Cel, 330.
 Yekik: (Yelpaze), 350.
 Yelilik: ("), " .
 Yelipi, 329.
 Yelpet-, yelpetür, " .
 Yelpit-, " .
 Yelpidi, " .
 Yelpişi: (Yelpaze), 329.
 Yelpişü: ("), " .
 Yelbüğ: (mo.), ("), " .
 Yelbüğ: (mo.), ("), " .
 Yen saltur-, 61.
 Yen sıklal-: (Yeni avama), " .
 Yeng yaka: (Geniş y.), 52.
 Yer, yerlig: (Yüz), 398.
 Yeşil yerlig barçın, " .
 Yeteng: (Hallaç yanı), 370.
 Yet-, 280.
 Yetât, " .
 Yetrüm saç: (Arka saç), " .
 Yık, bk. İğ, 141.
 Yıltar: (Boyun bağı), 194.
 Yıpla-: (1. İple kıl alma. 2. İpte canbazlık yapma), 138.
 Yıplat-: ("), " .
 Yurtma: (tüllend adı), 192.
 Yurtmeç: ("), " .
 Yurtmaç, 32.
 Yüş: (Örülü ip), 138, 140.
 -Esri yüş: (Alaca ip), " .
 Yi-I: (Terzi), 96.
 Yi-II: (Dikmiş yeri), " .
 Yiçi: (terzi), 96.
 Yigi-: (Dikmek), 95.
 Yigil: (Dikmiş yeri), " .
 Yigme: (İğme), 95, 97.
 Yik, bk. İğ, 141.
 Yılık, bk. İlik, 59.
 Yınke bûz: (Önce bez), 404.
 Yınke torlu: (İnce ipeklî), " .
 Yip, bk. ip, yap, 140.

Yipek: (İpek), 389.
 Yipkin: (Erguvan iplik), 140.
 Yitim: (Keten tohumu), 381.
 Yitiş urluğu: ("), " .
 Yolak: (Yollu süs), 397.
 Yolak barçın, " .
 Yuluk: (Sahtiyan), 168.
 Yumpak: (Yumak), 146, 148.
 Yumpaklanmak, 146.
 Yumurta: (Halk motifi), 184.
 Yung: (1. Yün. 2. Pamuk), 360.
 Yüng engir: (Yün eğir-), 377.
 Yungla-: (Yünle-), 150.
 Yung yap: (yapağı), 150.
 Yupka: (Yufka, ince), 402.
 Y. kemha, 402.
 Y. teri: (Y. deri), 160-7.
 Yurun yaka: (İpek yaka), 51.
 Yüg, yük: (1. Kuş tüyü. 2. Kendir), 159.
 Yügrük: (Çıkrık), 145.
 Yükses, bk. Yükaş, 99, 261.
 Yüle-, yülü-, 313-4.
 Yüng, bk. Yün, 144.
 -Kedhüglüg y.: (Elbiselek y.), " .
 -Kıdhislig y.: (Keçelik y.), " .
 -Koyun yüngi, koy yüngi, 159-60.
 Yüng yap, bk. Yapağı, 160.
 Yüngle-: (Yün kırkma), " .
 -Koy (Koyun) yüngle-, " .
 Yürük: (Çıkrık), 145.
 Yürüng: (Beyaz), 400.
 Yürüng ton: (Beyaz elbise), " .
 " .
 — Z —
 Zarek: (Keten tohumu), 381.
 Zegerek: ("), " .
 Zegir, zegir: ("), " .
 Zıgır, zıgır: ("), " .
 Zündi, bk. Südi, 325.
 Zünküm: (BirÇim kumaşı), 405.